

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Aase Faye

Danske Støbejernkors

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

Danske Støbejernskors

Til Christian

Aase Faye

Danske Støbejernskors

Bearbejdet og udgivet af

Jan Faye

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

København 1988

Denne bog er udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd
Ny Carlsbergfondet
Ingeniør H. M. Knudsens Fond
Carlsen-Langes Legatstiftelse
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Københavns Stiftsøvrighed
Aalborg Stiftsfond
Roskilde Stiftsfond
Lolland-Falsters Kirkelige Legatfond

Danske Støbejernskors
© Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 1988
1. udgave
Oplag: 1.000 eksemplarer
Bearbejdet og udgivet af Jan Faye
Forlagsredaktion: Erik Høvring
Grafisk tilrettelægning: Erik Nørskov
Sat med Baskerville hos Text Fotosats I/S og trykt på
115 g Uno-matt hos Poul Kristensen Grafisk Virksomhed,
Herning, Kongelig Hofleverandør
Repro, farve: Creascan, København
Repro, s/h: Gert Heinrich, Greve Strand
Bindovertræk: Efallin
Bogbinder: Hendriksen, Skive
Printed in Denmark 1988
ISBN 87-17-05923-2

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af denne bog eller dele deraf er uden forlagets skriftlige samtykke forbudt ifølge dansk lov om ophavsret.

Indholdsfortegnelse

Prolog 7

I del 9

Støbejern – et modemateriale 9

Støbejernsteknikken 17

Kirkegården 19

Hvor kom moden fra? 23

Jernkorsenes forekomst 24

Kronologisk afgrænsning 46

Gravkorsenes antal 52

II del 55

Gravmindernes udseende 55

Ornamenter 154

Indskrifter 182

Indskrifternes indhold 171

Proveniens 212

Epilog 235

Noter 237

Litteraturliste 240

Utrykte kilder 241

Priskuranter 241

Stedregister 243

Prolog

Den 13. november 1872 ilanddrev en lille pige ved Boetofte strand på Langeland under den stormflod, der især ramte det sydøstlige Danmark med voldsom kraft. Ingen kendte hende, og man fandt aldrig ud af, hvorfra hun stammede. Men selv om hun var ukendt, har barmhjertige folk på egnen alligevel ment, at hun burde have et passende gravminde, da hun blev begravet på Tranekær kirkegård. De satte et lille støbejernskors, som beretter om hendes sørgelige skæbne. Hundrede år efter i sommeren 1973 hjalp jeg min daværende hustru, Aase Faye, med at registrere dét sammen med andre tilbageværende støbejernskors i Svendborg amt. Vest for kirken stod dét, sortmalet, i et lille vedbendbevokset gravsted. Åbenbart nærede folk i sognet selv så mange år efter et ønske om at beholde det.

Den sommer blev det ikke alene til en registrering af alle støbte gravminder i Svendborg amt. Også dem i Ringkøbing og Skanderborg amter måtte holde for. Alle kirkegårde blev besøgt og eventuelle gravkors blev fotograferet, målt og beskrevet. Proceduren var den samme, som da forfatteren i 1967, 68 og 69 havde været på sine »korstog« til Frederiksborg, Maribo (Lolland) og Aalborg amter samt til de tre sønderjyske, Tønder, Aabenraa og Sønderborg. Resultatet af dette arbejde blev Aase Fayes speciale til magisterkonferensen i materiel folkekultur. Siden kom så ønsket om indsamling af mere materiale, så alle landsdelene blev repræsenteret. Med årene var det også blevet til mange besøg på kirkegårde uden for de omtalte amter. Desværre nåede hun aldrig at få alle disse oplysninger behandlet under ét. I efteråret 1973 blev hun udnævnt til ledende museumsinspektør ved Helsingør Kommunes Museer, som i de følgende år optog al hendes tid. Så ved sin død for nylig efterlod hun sig et betydeligt materiale, som jeg nu har påtaget mig at udgive. Til grund for den foreliggende bog ligger således Aase Fayes upublicerede speciale, som jeg har søgt at følge, hvor jeg overhovedet har skønnet, det var muligt.

I forbindelse med udarbejdelsen af denne bog har jeg mødt stor hjælpsomhed fra mange sider. Specielt vil jeg gerne takke professor Axel Steensberg for støtte og opmuntring. Hans fond af viden har lettet mit arbejde betydeligt, samtidig med at han kritisk har gennemlæst manuskriptet. Endvidere skal der rettes en særlig tak til arkivar H. E. Jensen og C. E. Kragbøll, Matrikelarkivet; Landinspektørkontorerne i Aabenraa, Tønder og Sønderborg; museumsinspektørerne Marie Louise Jørgensen og Vibeke Michelsen, Danmarks Kirker, Nationalmuseet; museumsinspektør Ebbe Johannsen, Den gamle By, Aarhus; museumsinspektør Karen Follett, Frederiksværk Museum; arkivar Jeppe Tønsberg, Byhistorisk samling for Lyngby-Taarbæk Kommune; mag.art Karin Kryger, Københavns Bymuseum; Gitte Strange Jørgensen, Lokalhistorisk Arkiv i Slagelse; museumsinspektør Finn Grandt-Nielsen, Odense Byes Museer; Birgit Bremer, Svendborg og Omegns Museum; museumsinspektør Jacob B. Jensen, Industrimuseet; Lis Thavlov, Lokalhistorisk Samling i Silkeborg; arkivar Jens Topholm, Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune; N. H. Lindhard, Lokalhistorisk Arkiv i Løgstør; lektor Jens Ole Petersen, Thisted; arkivar Holch Andersen, Morsø Lokalhistoriske Arkiv; museumsinspektør Esben Graugaard, Holstebro Museum; museumsinspektør Ulla Thyrring, Herning Museum; museumsinspektør Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum; arkivleder Rita Christensen, Varde lokalhistoriske Arkiv; museumsinspektør N. Østergaard-Christensen, Holbæk Museum; museumsinspektør Birte Friis, Sydhimmerlands Museum; museumsin-

spektør Kim Clausen, Skjern Museum; og overbibliotekar Ellen Marie Lebahn, Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn; museumsinspektør Jørgen Burchardt, Faaborg Kulturhistoriske Museer; Anneliese Mallerup, Rudkøbing byhistoriske Arkiv. Endelig skal jeg takke skoleinspektør Poul Andersen, Lone Boye og Mona Christensen for deres medvirken til bogens udgivelse.

Fotografierne er med et par få undtagelser nær taget af Aase Faye eller mig selv. Da de i første omgang har været tænkt som arbejdsfotos og derfor optaget undet det kortvarige besøg på kirkegården, hvor registreringen fandt sted, er det ikke dem alle, der er helt tilfredsstillende.

I kataloget refererer nummereringen i margen til figurnummer.

Støbejernskorset nåede ud til de fjerneste egne af Europa, da det først var blevet den helt store mode. Også til Island og Grønland nåede det. I midten af maj 1977 besøgte jeg Vestlandet på Island. Foran mig lå et af de mest øde områder i Europa, nu forlængst forladt af mennesker. Skønt sne og is først forsvinder i løbet af maj måned og igen vender tilbage i begyndelsen af oktober, så var der alligevel mennesker, der i århundreder havde forsøgt at leve her i ly af de stejle fjelde, der kun ydede ringe beskyttelse mod kulden og de voldsomme storme direkte fra Ishavet. Der var dog ikke mange – da de var flest vel ikke mere end et par hundrede stykker. Dengang var det det nordligste sogn på Island og velsagtens på størrelse med Bornholm. Da jeg kom vandrende op fra lejren hen mod den nedlagte annekskirkegård ved Hestur, ventede jeg mindst af alt at finde støbejernskors. Men der stod de, to-tre stykker blandt de store visne græs-tuer og spredte snepletter og krøb sammen om en lille muret klokkestabel. Så langt havde moden altså gjort sin indflydelse gældende, uanset at det bestemt ikke har været de mest velhavende mennesker, der kan have levet her, uanset transporten hertil var møjsommelig selv med skib, og uanset der omkring dem var mere sten at se, end vi kan opleve i hele Danmark. Selv her borte fra civilisationen og den blomstrende industrialisering havde man ønsket sig samme slags gravminde, som var så almindeligt der langt borte i landet, hvor kongen boede.

Støbejernskorsene var her i landet meget mere talrige, end de er nu. Sine steder har der stået et hel skov af støbte gravminder. Endnu findes der godt og vel 2.800 spredt over hele landet. Dette antal bliver imidlertid reduceret år for år. Siden århundredskiftet er tusinder af kors forsvundet. Man kan stadig se mange bortkastet på kirkegårdenes skrammelbunker, hvorfra de på et tidspunkt helt vil forsvinde. Andre står tilbage forsømte og rustne. Det er ikke svært at forudse, at også de efterhånden tæres op eller helt kasseres, når gravstedet hjemfalder. Kun ganske få er blevet afrenset og opmalet, siden de første gang blev sat i jorden. Så det er i sidste øjeblik en fredning og istandsættelse af de resterende kors iværksættes, hvis vi ønsker at bevare dem. Forhåbentlig vil denne bog være med til at sikre en fremtid for de støbte jernkors, der endnu er tilbage, så de ikke blot forsvinder uanset. De er nogle af de mere markante levn fra en af de mest spændende og virksomme perioder i vor historie – støbejernsaldern.

Helsingør, Juni 1986

Jan Faye

I del

Støbejern – et modemateriale

Skal støbejern som modemateriale sammenlignes med noget i dag, må det blive plastic'en, der nu har oversvømmet os i en menneskealder, og som vel især i begyndelsen betog folk så meget, at det nye materiale blev brugt ukritisk på en masse områder. Noget lignende var tilfældet med støbejernet. Hvor man tidligere havde lavet først og fremmest ovne til boligens opvarmning, udfoldede man fra midten af forrige århundrede og frem mod århundredskiftet en utrolig opfindsomhed med hensyn til at forme ting i dette ikke nye, men nu af flere og flere accepterede materiale.

I 1870'erne, der sædvanligvis regnes for skæringsårtiet for den danske industris opblomstring, havde der allerede eksisteret jernstøberier i godt hundrede år. Dansk industri (de såkaldte manufakturer) fik således relativt gode kår først under Napoleonskrigene, der ødelagde de rhinske industribyer, og senere da Danmark i 1807 kom med i krigen mod England, hvorved behovet for krigsmateriel øgedes samtidig med, at den udenlandske konkurrence delvis faldt væk. Staten støttede nemlig i høj grad en række foretagender, der var krigsvigtige. Efter 1814 kom der dog vanskeligheder igen særligt på grund af den almindelige pengeforvirring og landbrugskrise. Den statslige manufakturpolitik blev opgivet, da regeringen ikke mente, Danmark egnede sig for industri. Men alligevel opstod en del virksomheder bl.a. på grund af tabet af Norge, og nogle, hvoriblandt jernstøberierne, fortsatte med held. Vigtigt for jernindustrien var, at dampmaskinen blev indført. I 1820 var der således fire i brug, og i løbet af første halvdel af 1800-årene udviklede en række af de større manufakturer sig til egentlige industrivirksomheder, bl.a. fordi anvendelsen af mekanisk kraft øgedes stærkt. Alt skete i en sådan fart, at der af nogle tales om et industrielt gennembrud i 1850'erne. I hvert fald forekom der en livlig industriel aktivitet fra 1870.

Jernstøberiernes tidligste historie er fortrinligt oplyst af O. J. Rawert (1786-1851). Han var først og fremmest industrihistoriker og fabriksinspektør men desuden tegner. Han var medlem af »Fabriksdirektionen« i årene 1811-1816 og rejste derpå i flere år i udlandet

for at sætte sig ind i industrielle forhold med det for øje, at noget skulle sættes i gang i Danmark. Hjemkommen fra studierejserne rejste han rundt i Danmark for at konstatere, hvordan forholdene var på stedet og opfordrede kraftigt den danske stat til at gøre noget for at hjælpe en dansk industri i gang.

Senere udgav Rawert flere værker om dansk industri. I 1847 udkom *Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn*. Heri skrev han indledningsvis om de første jernstøberier, deres beliggenhed, hvad de fabrikerede, samt angav antallet af ansatte arbejdere, idet han begynder med den allerførste såkaldte smelte- og hammermølle i Helsingør, hvis eksistens kendes fra et kongeligt åbent brev af 1684.¹ Bedre belæg har han for de senere støberier igennem indsendte fabrikslister fra jernstøberierne ejere, hvoraf han opregner Det Potterske på Christianshavn fra 1769 som det første i København.

Thomas Potter, en skotte, fik den 7. februar kongelig bevilling til at omsmelte gammelt jern til at støbe gryder i alle faconer, men der kom først for alvor gang i støberiet, da Potter i 1771 fik privilegium til at gøre alle slags messing-, smede- og støbte jern-arbejder til stor fortrydelse for Isenkræmmerlauget, gørtlerne, og anker- og nagelsmedene.² Da Potter døde den 12. oktober 1811, blev støberiet overtaget af en anden skotte, John Gillespie, som antagelig i 1827 eller 1828 bortlejede ejendommen Sophiegade 40 til smeden Niels Mogensen, der drev støberiet i en årrække. Senere overtog enken ledelsen og derefter sønnen fra 1849.

Det næste støberi blev Det Weissiske fra 1805, grundlagt af Thomas Weiss, der kom til at ligge i Sankt Annagade på Christianshavn, og derefter fulgte Meldahls støberi på Vesterbro fra 1811.³

Thomas Weiss drev sit støberi frem til 1820, hvor sønnen C. F. Weiss fik bevilling på at fortsætte støberiet. Men han havde ikke heldet med sig og opgav virksomheden efter ti års forløb, flyttede til Horsens, hvor man i 1830-31 oprettede det første jernstøberi i Jylland. Støberiet i København kom på andre hænder og fortsatte således produktionen i mange år endnu.

Da Henrich Meldahl oprettede sit støberi på Vesterbrogade blev det hurtigt datidens betydeligste. Mel-

dahl var født 1776 i København og blev uddannet murer. Han kom derefter til Norge som bygmester, og i den egenskab fik han kontakt med Jakob Aall, ejeren af Næs Jernværk. Meldahl begyndte at tegne ovne for Aall, der sendte ham på studiebesøg til udlandet. Aall var også med til at hjælpe ham i gang på Vesterbro, men trak sig snart ud af foretagendet, uden at forbindelsen af den grund ophørte. Ligeså hjalp den danske regering ham med et lån på 27.600 rdl. Meldahls faglige dygtighed blev pristinviden om, og hans virksomhed blev den førende herhjemme til at lave »accurat og tynd Støbning«. Ved Meldahls død den 24. februar 1840 overtog først enken og i 1845 deres ældste søn støberiet. Sønnen var uddannet i England, og han moderniserede og udvidede virksomheden, så den kunne følge med tiden. Støberiet blev dog nedlagt i 1885.

Rawert nævner, at der i 1823 var fem støberier med i alt 39 arbejdere, syv i 1833, ni i 1835 med 117 arbejdere og tretten i 1844 med 300 arbejdere. På bogens udgivelsestidspunkt 1847 eksisterede nitten støberier i og omkring hovedstaden, og af dem findes endnu den dag i dag maskinværkstedet Baumgarten og Buurmeister på Overgaden neden Vandet samt Heegaards Jernstøberi. Det første som Burmester & Wain og det andet som Stålvalseværket i Frederiksværk. Rawert, der som nævnt var en berejst mand, sluttede sin bog med at rose de danske støberier og mente, at de sagtens kunne måle sig med udlandets.

I *Industriens Historie* behandler Axel Nielsen jernstøberiernes fremkomst i Danmark på en bredere baggrund, end Rawert havde gjort det. Han anfører, at Danmark under krigen med England i perioden 1807-14 afspærredes fra Norge, hvorved norsk støbegods, der tidligere havde spillet en altafgørende rolle for Danmarks forbrug, ikke længere kunne importeres, hvilket igen medførte, at Danmark måtte se sig om efter andre muligheder, og en hjemlig produktion fik herved sin chance.⁴ Efterhånden opstod så de danske jernstøberier – i første omgang beregnet til at forsyne det danske hjemmemarked, men senere med eksport som resultat.

Blandt de tidligste støberier finder vi det af Anker Heegaard oprettede på Blågårds Plads. I hans ansøgning til Frederik den Sjette om tilladelse til at anlægge et jernstøberi hedder det:⁵

Kiøbenhavn, 11te October 1827

Da alle Sorter støbte Gryder og Kakkellovne tillige med Strygejern og andre finere Ting af støbt Jern indføres i betydelig Mængde fra Udlandet, og ikke her har været at faae af den Qvalitet og det Qvantum, som det kan afsættes i Handelen, er jeg sindet dels for at afhjælpe denne Mangel og tillige for at sætte andre Mennesker i gavnlig Virksomhed, allerunderdanigst at ansøge De-

res Kongelige Majestæt om, at det allernaadigst maatte tillades mig, på min Eiendom udenfor Statens Nørreport, Forrige Blaagaards Jorder, at anlægge en Kuppelovn for at drive et Jernstøberi, med Tilladelse i forbindelse med dette at holde de dertil fornødne Professionister, som Smede, Snedkere, Dreiere og hvem andre som i en kommende Tid maatte anses fornødne til denne Industri Greens Fremme.

Allerunderdanigst

M. A. Heegaard

Isenkræmmer boende i Frederiksborggade 143.

Der er således stadigvæk på dette tidspunkt tale om en vis import af færdigvarer.

Imidlertid har Axel Nielsen fundet en oversigt over indførsel af fremmed støbegods i begyndelsen af 1830'erne, der viser en kraftig nedgang i importen:

Indførsel af fremmed støbegods i skippund til Danmark (første kolonne) og Hertugdømmerne (anden kolonne).⁶

1831	2391	881
1832	1207	441
1833	394	401

Denne udvikling må ses i sammenhæng med en voldsom forøgelse af tolden på jernstøbegods, der i 1831 forøgedes fra ca. 20 pCt. til ca. 50-60 pCt. af værdien på grund af den stærke udvikling i det hjemlige jernstøberi, der trængte til beskyttelse.

Rawert omtalte kun de tidlige københavnske jernstøberier, og iflg. Axel Nielsen fandtes der heller ingen i provinsen før 1831. Fremgangen skulle da for alvor sætte ind i 1831, dels på grund af den store toldforhøjelse, der virkede beskyttende over for de danske virksomheder, dels fordi landbruget nu havde så gunstige vilkår, at det begyndte at kræve redskaber til jordens opdyrkning, ligesom folk ønskede sig bedre udstyr til boligen.⁷

Helt rigtigt er det dog ikke, at der ikke fandtes noget jernstøberi i provinsen før 1831. For allerede i 1769 indrettede generalmajor J. F. Classen (1725-92) et støberi i Frederiksværk, efter han havde opnået en kontrakt med staten, der sikrede ham ret til opkøb af skrot ved arsenalerne. I begyndelsen fremstillede man store 12 punds kanoner, men denne produktion blev hurtigt ramt af uheld og snart efter helt opgivet. Støberiet gik derefter over til at fremstille mindre ting som jerngryder og -ovne, jernporte, jernstakitter, jernstøtter, blandt andet til brug for værkets mange boliger og dets arbejdere. Derudover leverede man bl.a. møntmaskiner til Den Kgl. Mønt.⁸

Af overordentlig stor betydning for etableringen af de mange jernstøberier var som sagt landbrugets æn-

N·A·CHRISTENSEN & CO

**AFDELING A:
Bygningsstøbegods.**

Fig. 1. Katalogbillede, slutningen af 1800-tallet.
N. A. Christensen & Co. Morsø Jernstøberi.

drede forhold efter den store landbrugskrise i begyndelsen af århundredet. Omkring 1830 sker et vendepunkt i det danske samfunds udvikling. Landbrugskrisen ophører, og en almindelig konjunkturstigning sætter ind. Landbruget forbedres langsomt bl.a. ved, at gamle træredskaber afløses af nye jernredskaber, og ved at helt nye typer af maskiner indføres. Desuden forsynes boligen med bedre udstyr i form af kakkellovne, komfurer og køkkengrej, og bygningerne får jernvinduer og mere dekorative elementer som jerngelændere ved dørene. Jernkorsene hører med i denne udvikling, omend de må opfattes som produktionens biprodukter. Den øgede efterspørgsel af alle

disse ting, grundet på de stigende priser på landbrugets produkter, skabte således det egentlige økonomiske grundlag for oprettelsen af flere og flere jernstøberier.⁹

Fra 1831 begyndte støberierne så småt at dukke op i provinsen, først i Horsens og Hjørring, derefter i Aalborg og Odense i henholdsvis 1834 og 1836, og siden brede de sig i løbet af 1840'erne, så næsten hver større købstad fik sit større eller mindre støberi.¹⁰ Disse oplysninger er hentet fra fabrikslisterne, som Axel Nielsen dog ofte anser for at være upålidelige. En anden kilde, der ligeledes bekræfter væksten i provinsen i 1840'erne og senere, er de indberetninger, som toldstederne var pligtige at indsende i henhold til et cirkulære af 1842, og som blandt andet skulle indeholde en oversigt over industrien ved toldstedet med opland. Axel Nielsen har i fabrikslisterne for 1840 fundet seks støberier med i alt 151 arbejder uden for København.¹¹ Blandt dem, der nævnes, er Henning Smiths Jernstøberi i Aalborg med 24 svende og 9 daglejere og Frederiksværk med 89 svende alene på jernstøberiet. Men ingen af de to daværende støberier i Horsens, Weiss og Brødrene Jochumsen, er medtaget i opgørelsen, og da M. P. Allerups Jernstøberi i Odense også savnes, må fabrikslisterne betragtes som værende mangelfulde. Det samme synes at gælde for listerne for København, hvor Axel Nielsen opregner 10 jernstøberier i 1840 med 200 svende, 22 drenge og 71 daglejere.¹²

Fabrikslisterne fra 1855 anser Axel Nielsen for langt mere pålidelige, uanset at oplysninger om Bornholms og Randers amter ikke findes opført. Ej heller indeholder de noget om Slesvig og dermed Sønderjylland. Fraregnet disse manglende amter fandtes der i 1855 56 jernstøberier i provinsen med 1033 ansatte, hvoraf 30 var placeret på Øerne med 654 arbejdere og 26 i Jylland med 379 arbejdere.¹³ Samme år var der i København, iflg. fabrikslisterne, 14 støberier med tilsammen 445 arbejdere og 19 drenge.

En tilsvarende opgørelse af Rawert for 1847 havde ført til opregning af 31 støberier med 491 arbejdere.¹⁴ De 15 lå på Øerne og beskæftigede 209 mand, og de resterende 16, der beskæftigede 282 mand, fandtes i Jylland. På samme tidspunkt angiver han for København 10 støberier med 348 arbejdere.¹⁵ Disse forskellige oplysninger er her samlet og sammenlignet med oplysninger fra fabrikslisterne for 1840 og 1855 i nedenstående lister.

<i>København:</i>	1822	1832	1840	1847	1855
	7 st. 59 arb.	11 st. 206 arb.	12 st. 273 arb.	10 st. 348 arb.	14 st. 464 arb.
H. Meldahl	13 ² arb.		32 arb.	?	30 arb.
Mads Weiss	3 arb.				
C. F. Weiss	3 arb.				
Gillespie	2 arb.				
P. C. Weiss	6 dgl.				
Lunde			36 arb.	94 arb.	52 arb.
P. C. Bentzen			8-10 arb.	10 arb.	
J. Munck			22 arb.		
O. M. Bock			18 arb.	?	30 arb.
H. Caspersen (& Sønner)			40 arb.	?	20 arb.
N. Mogensen			9 arb.	19 arb.	50 arb.
H. Lundberg				?	
E. P. Bonnehs			1 arb.		
J. C. & H. Gamst & H. E. Lund			30 arb.	?	
Rudolphi			5 arb.		
Remhardts Søn			1 arb.		
I. Ritzmann			1 arb.		
A. Heegaard			34 arb. (Heegaards Sønner)	52 arb.	55 arb.
Ludvigsen & Hermann				40 arb.	50 arb.
D. Løwener				100 arb.	98 arb. + 2 dgl. 28 arb.
H. Chr. Frøe					
H. M. Lind				?	6 arb. + 5 dgl.
Frederiksen					11 arb. + 2 dgl.
Johan Rasmussen				?	6 arb. + 4 dgl.
J. P. Steen				?	
Baumgarten & Buurmeister				35 arb.	
P. A. Pelz				?	
A. H. Tøndering				?	12 arb.
C. Grønberg					3 arb.
T. Andersen & C. Fjeldgaard					16 arb.
R. J. Winstrup & V. Gamél					80 arb.

<i>Øerne:</i>	1840	1847	1855
Assens	1 st. 11 arb. (H. Rasmussen)	1 st. 14 arb.	1 st. 14 arb.
Bandholm (Maribo amt)		1 st. 36 arb. (Lensgreve Knuth)	1 st. 50 arb. (L. Poulsen & Co.)
Bogense			1 st. 12 arb. (P. C. Riber)
Frederiksberg (Københavns amt)			1 st. 30 arb. (P. Andersen)
Frederiksværk	1 st. 89 arb. (Staten)		1 st. 89 arb. (Staten)
Fåborg			1 st. 11 arb. (Brdr. Jensen)
Helsingør		1 st. 8 arb. (L. T. Kierulff)	1 st. 8 arb.
Holbæk			1 st. 7 arb. (O. Hansen)
Kerteminde			1 st. 8 arb. (Julius Nielsen)
Køge		1 st. 29 arb. (Hans Chr. Hansen)	1 st. 16 arb.

Lyngby (København amt)			1 st. 6 arb.
Middelfart			1 st. 7 arb. (J.S. Hess)
Nakskov		1 st. 20 arb. (Carl P. Lange)	1 st. 27 arb.
Nyborg		1 st. 14 arb. (A. H. Prom)	1 st. 19 arb.
Nykøbing Falster		1 st. 20 arb. (J. Bruun)	1 st. 24 arb.
Næsby (Præstø amt)			1 st. 12 arb. (Peter Lunge)
Næstved			1 st. 24 arb. (Johan August Hermansen)
Odense		2 st. 55 arb. (M. P. Alle- rup; N. Jør- gensen; Rasmussen & Larsen; W. Petersen)	4 st. 171 arb.
Præstø			1 st. 6 arb. (Christoher Pedersen)
Rudkøbing		1 st. 6 arb. (Knudsen; Jørgensen)	2 st. 27 arb.
Ruds Vedby (Holbæk amt)	1 st. 2 arb. (Ole Petersen)	1 st. 10 arb.	1 st. 8 arb.
Rønne		1 st. 28 arb.	
Slagelse		1 st. 16 arb. (H. Ras- mussen)	1 st. 20 arb.
Svendborg		1 st. 10 arb. (L. Lange & Co) J. P. Axelsen)	2 st. 40 arb.
Stubbekøbing			(1 st. 12 arb.)
Stege			1 st. 9 arb.
Svenstrup Birk (Sorø/Københavns amt)			1 st. 3 arb. (Hans Frede- riksen)
Søndre Birk (København amt)		1 st. 16 arb.	
<i>Jylland:</i>	1840	1847	1855
Aalborg	1 st. 24 arb. (H. Smith)	1 st. 47 arb.	1 st. 34 arb.
Aarhus		1 st. 25 arb. (Frich; Chr. Christensen; Meulengracht)	3 st. 95 arb.
Fredericia		1 st. 9 arb. (T. L. Win- therlieh; L. M. Møller)	2 st. 24 arb.
Frederikshavn		1 st. 12 arb.	1 st. 5 arb.
Galten herred (Randers amt)		1 st. 7 arb.	
Gesten (Ribe amt)	1 st. 0 arb. (J. H. Lund)		1 st. 1 arb. (Søren Chr. Mortensen)

Grenå Haraldskjær (Vejle amt)	1 st. 8 arb. (C. Hagers & Co)	1 st. 4 arb.	(1 st. 15 arb.)
Hjelmslev og Gern herreder (Skanderborg amt)			1 st. 1 arb.
Hjørring	2 st. 13 arb. (A. F. Heide- mann; N. P. Jensen)	3 st. 19 arb.	4 st. 32 arb.
Horsens		2 st. 49 arb. (Brdr. Jo- chumsen; U. Stall- knecht)	2 st. 46 arb.
Kjær herred (Aalborg amt)			1 st. 35 arb. (Julius Galster)
Kolding			2 st. 20 arb. (C. Walthen- dorph J. P. Leneth)
Nykøbing Mors			1 st. 10 arb. (N. A. Chri- stensen)
Nørvang og Tørrild herreder (Vejle amt)		1 st. 2 arb.	
Randers		1 st. 16 arb.	
Ribe			1 st. 28 arb. (Axelsen, Bjelke & Co.)
Ringkøbing		1 st. 4 arb. (J. Holbek)	1 st. 2 arb.
Silkeborg			2 st. 40 arb. (Stallknecht & Zeltner; Skellerup)
Sæby Thisted		1 st. 2 arb.	1 st. 3 arb. 1 st. 8 arb. (Bonne)
Vejen (Ribe amt)	1 st. 2 arb. (L. Sørensen)		
Vejle		1 st. 13 arb. (Rasmus Andreas Rasmussen)	1 st. 6 arb.
Viborg			1 st. 8 arb.

En kilde til de i industrilisterne manglende oplysninger om Bornholm, Randers og de sønderjyske amter er J.P. Traps *Statistisk-topografisk beskrivelse af Danmark og Slesvig* fra 1864. Her opregnes for 1860 nu to jernstøberier i Randers og ét i Hobro. På Bornholm nævnes ét i Rønne med 40 mand. For Sønderjylland oplyses følgende om antallet af jernstøberier:

Haderslev 2 med 120 mand
 Aabenraa 1 med 20 mand
 Sønderborg 1 med ?
 Tønder 1 med 18 mand
 Flensborg 2 med 110 mand
 Husum 1 med 20-25 mand

Størrelsen af disse var imidlertid intet mod Carlshütte i Rendsburg, Sydslesvig, grundlagt af Marcus Hartvig Holler i 1827. Det blev straks ved sin grundlæggelse det største jernstøberi inden for den danske stats grænser. I 1832 producerede det lige så meget som de to største støberier i selve kongeriget, og i 1860 be-

skæftigede det 500 arbejdere, hvilket var som samtlige støberier i København. Det var ikke mindst for at beskytte denne fremvoksende storvirksomhed, at den stærke toldbeskyttelse blev indført i 1831.

Foruden Carlshütte fandtes der i 1847 i Hertugdømmerne jernstøberier i Haderslev, Flensborg, Kiel og Wandsbeck.

Når vi sammenholder ovenstående tal, ser vi, at der omkring 1855 fandtes ikke mindre end 79 støberier inden for de nuværende grænser med mere end 1.695 ansatte.

De følgende år voksede antallet af jernstøberier fortsat, men da fabrikslisterne ophørte fra 1855, er det ikke muligt ad denne vej at følge udviklingen. Imidlertid blev der i 1872 foretaget en industritælling på foranledning af finansministeriet, medens indenrigsministeriet året efter iværksatte en erhvervstælling. Richard Willerslev har i *Studier i Dansk Industrihistorie* gennemgået disse lister og har fundet frem til følgende antal jernstøberier og maskinværksteder med fem beskæftigede eller derover.

<i>Byerne:</i>	Antal støberier	Antal arbejdere	<i>Byerne:</i>	Antal støberier	Antal arbejdere
København	36	2395	Middelfart	1	11
Frederiksberg	2	93	Odense	4	270
Lyngby	7	135	Fåborg	2	28
Køge	1	17	Nyborg	1	19
Roskilde	2	24	Rudkøbing	2	32
Frederiksværk	2	262	Svendborg	2	56
Helsingør	2	34	Hjørring	2	62
Hillerød	1	17	Nykøbing M	1	61
Holbæk	2	31	Thisted	1	14
Nykøbing S	1	9	Aalborg	1	76
Ringsted	1	15	Løgstør	1	9
Slagelse	2	71	Nørre-Sundby	1	20
Sorø	1	12	Viborg	3	28
Næstved	3	30	Hobro	2	24
Præstø	1	11	Randers	3	41
Stege	1	12	Aarhus	4	196
Stor Heddinge	1	5	Horsens	2	150
Vordingborg	1	13	Silkeborg	1	12
Neksø	1	16	Skanderborg	2	11
Rønne	1	40	Fredericia	3	20
Nakskov	2	59	Kolding	2	28
Nykøbing F	3	41	Vejle	3	26
Stubbekøbing	1	13	Holstebro	1	26
Assens	1	12	Ribe	1	9
Bogense	1	13	Varde	1	8
Kerteminde	1	6	Byerne i alt:	125	4748

Landdistrikterne:

København amt	2	11	Thisted amt	2	10
Frederiksborg amt	1	8	Randers amt	1	28
Holbæk amt	2	23	Aarhus og		
Præstø amt	2	35	Skanderborg amt	1	10
Maribo amt	4	58	Landdistrikterne i alt:	17	183
Odense amt	1	5	Tilsammen	142	4931
Hjørring amt	1	5			

Med *Adressebogen for Maskin- og Jernindustrien i Danmark, Norge, Sverige og Finland* fra 1897 får vi at vide, hvor mange støberier der nu er på et tidspunkt, hvor interessen for støbejernskorsene er ebbet ud. Alle mindre købstæder er kommet med, og i de større er der ofte kommet adskillige støberier til. Byer som Frederikssund, Saksøbing, Maribo, Ringe, Skive, Herning og Skjern har alle fået deres eget jernstøberi. Flere hundrede virksomheder er nævnt rundt om i landet. Problemet med adressebogens oplysninger er blot, at der ikke skelnes mellem egentlige jernstøberier og rene maskinfabrikker. Den sidste kategori lavede landbrugsmaskiner, værktøj, cykler, symaskiner etc., og selv om mange af de omtalte virksomheder står nævnt som producent af sådanne ting, så har en virksomhed som Stallknecht i Horsens, der her kaldes Horsens Symaskinefabrik, tidligere også lavet landbrugsmaskiner og støbt jernkors. Alligevel kan der ikke være tvivl om, at jernstøberierne antal er mere end fordoblet i perioden 1855-97. Alene tabet af Slesvig i 1864 med Carlshütte må have øget behovet for støberier nord for Kongeåen betragteligt, og dertil kom den øgning, der var skabt af den kraftige befolkningstilvækst og den tiltagende opdyrkning af nye landbrugsarealer.

Med de mange jernstøberier omkring 1800-årenes midte nåede Danmark at blive selvforsynende med støbegods, og bevarede kataloger fra jernstøberierne viser et enormt udvalg af alle slags landbrugsredskaber, artikler til bygningsindustrien, mindre maskiner til industrien, kakkellovne, komfurer, køkkengrej, pryd- og nyttegenstande til boligen i øvrigt, samt gravkors og -gelændere. De giver i høj grad et indblik i, hvordan den nye støbegods-mode kom til at præge et utal af genstande. Fra Carlshütte findes i 1888 et rigt illustreret katalog over boliginventar, hvor følgende tilbydes:

Ildtøjstativer, paraplystativer, ovnfængere, askeplader, ildragere, riste til strygejern, fodskrabere, støvleknægte, fødder til ovnskærme, ligkistefødder, skuffegreb, strygeovne, strygeplader med tappe, strygepander, strygebolte, strygeovnsjern, dampstrygejern, boltejern, pressejern, petroleumskogeapparater, ekspreskogere, etagerer til æg, børnekomfurer, hylde-

knægte, bogstaver og tal (til bygninger), medicinsprøjter, kopipresser, emailerede skåle, proppeklemmere, emailerede beufhamre, støbte hamre, visitkortrammer, lysestager, konsoller til urtepotter etc., flaskerensere, vaffeljern, spytebakker, kaffemøller, farvemøller, tegtagvinduer, skifer- og spåntagvinduer, stråtagvinduer, rygningsvinduer, rensedøre, ovnrister, luftrister, luftventiler, riste til svinestalde etc., hestekrybber, hønsetrug, grisetrug og kotrug.

Desuden gøres der opmærksom på, at man på forlangende kan rekvirere andre kataloger bl.a. over gravkors og -gitre. I de ofte illustrerede kataloger foreligger et rigt materiale til belysning af f.eks. periodens komfurer og kakkellovne.

Om distributionen af varerne kan vi også hente oplysninger fra katalogerne. I nogle meddeles det kunderne, at varerne forhandles pr. efterkrav eller ved betaling forud. Her er det altså enkeltpersoner, støberierne handler med, men man må også antage, at større købmænd har ligget inde med et lager til videre salg. At udenbys jernstøberier kunne bejle stærkt til de større lokale købmænd i en by om afsættelse af deres varer, vidner den førnævnte adressebog om. Foruden det lokale Bogense Jernstøberi og Maskinfabrik fandtes i Bogense Købmand Henriksens Udsalg fra Hess i Middelfart, Købmand Qvists Udsalg fra Hess i Vejle, Købmand Steffens Udsalg fra Allerup i Odense og Købmand Tanges Udsalg fra Lange i Svendborg.

Fra støberierne hovedbøger ses, til hvem tingene er blevet leveret, til hvilken pris og hvornår. Desværre er der kun i få tilfælde tale om gravkors. De større støberier har også haft deres eget detailudsalg i nærheden af støberiet, og i København har f.eks. det store Heegaardske støberi, som lå på Blågård Plads, haft en isenkramhandel i Frederiksborggade med salg af virksomhedens produkter for øje.¹⁶ Gravminder har dog ikke kunnet købes på stedet, men måttet bestilles til senere levering, da bl.a. indskriften har skullet føjes på.

Det er på denne baggrund støbejernskorsene fremtræder, og vi skal i et følgende afsnit se, i hvor høj grad de lokale jernstøberier kom til at bestemme deres udseende og forekomst.

Støbejernsteknikken

Jern er mange ting. Det, der her skal gøres til genstand for omtale, er ikke det smidige, let behandlelige smedejern, men det hårde og sprøde støbejern.¹⁷ Det kan ikke som smedejernet bearbejdes i en uendelighed, men må formes en gang for alle eller gå i smelteovnen igen. Det, der betinger forskellen mellem smedejern og støbejern, er kulindholdet. Smedejern har fra 0,01 til 0,6 pCt. kulindhold, medens støbejern har 2 pCt. kulstof eller mere. Når man i Europa først ret sent er begyndt at lave støbejern, har det tekniske årsager. Der skal meget høje temperaturer til for at frembringe støbejern. Normalt ligger de mellem 1.050 og 1.300 °C alt efter indholdet af kulstof.

Det fortæller sig i fortidens mørke, hvornår og hvor man for alvor er begyndt at anvende støbejern. Kineserne har både støbt Buddhafigurer og plovjern før Kristi fødsel, men hverken grækere eller romere har kendt kunsten. Det vides, at teknikken har været kendt i Rhinegnene fra slutningen af 1300-årene, men det er uvist, om opfindelsen er gjort dér eller i et af nabolandene. Det ældste dokumentariske belæg for jernstøbning i Europa er fra en Frankfurter-bøsse-maker, der i slutningen af 1300-årene sendte en ansøgning til byen, hvori han bl.a. påberåber sig, at han kan støbe kanoner af jern. I øvrigt en meget karakteristisk udnyttelse af en ny teknik: at man i første omgang bruger den til krigsmateriel i form af kanoner og kugler. Senere går produktionen også ind i mere fredelige former først og fremmest med frembringelsen af jernovne, en mode, der via Tyskland breder sig og er med til at skabe en kraftig vækst bl.a. i de norske jernværker.

Mange kender sikkert beskrivelser eller billeder af gamle jernstøberier med svedende, halvnøgne mænd i et overophedet kæmpelokale med de forskellige former for støbegods anbragt i afdelinger på gulvet. Processen fra det flydende jern til et færdigt stykke støbegods er kort fortalt denne:¹⁸

Hvad enten det drejede sig om gryder, komfurer eller gravkors krævedes der først og fremmest en form, som det gloende jern kunne hældes i, så en genstand af det ønskede udseende fremkom, når jernet størknede. Hertil krævedes, at en snedker først havde fremstillet en træmodel, der til mindste detalje lignede det færdige emne. En sådan model findes i dag deponeret på Ringkøbing Museum. Modellen forestiller en stor trætavle, hvorpå der er indskåret: »Sacred to the Memory

of 1800 Englishmen; Drowned at Fiand 24 Dec 1811; 60 lie buried here; Erected May 1868«. (Fig. 2). Da teksten er skåret ind i træet, kan pladen kun være tænkt anvendt én gang. Vi er så heldige, at den færdigstøbte gravplade stadig findes på Nissum kirkegård, og en nøje sammenligning mellem dem bekræfter, at trætavlen virkelig er den oprindelige model fra et støberi i Holstebro.¹⁹ (Fig. 3). Omkring modellen er der lavet en todelt støbeporm. Formen bestod af sand, og det var af afgørende betydning for resultatet, hvordan sandmassen var, der skulle anvendes til formningen. For at gøre sandet brugbart til formsand iblandes det ler og vand. Med det som bindemiddel kunne formen nu laves omkring modellen. En form var groft sagt et hulrum omgivet af formmateriale, der fremkom, efter at modellen var taget ud, og formen igen var samlet. Smeltet jern hældtes herefter ned i hulrummet, og når jernet var størknet, skiltes formen, og det færdige gods kunne udtages.

Som nævnt blev langt de fleste modeller lavet i træ. Hvor man udnyttede jernet til f.eks. smykker, fremstilledes modellerne derimod i voks af billedhuggere. De modellerede først modellen i voks, som så blev overtrukket med ler. Voksen blev derefter smeltet ud, og et hulrum dannedes inde i leret. Denne specielle teknik kaldes *à cire perdue*. Leret fungerede så som støbeporm, og efter endt støbning blev leret slået i stykker for at frigøre smykket. En voksmodel kunne således kun bruges én gang, medens en træmodel kunne bruges flere gange. Men skulle man støbe mange ens stykker, lavede man ofte en metalmodel.

En meget tidlig måde at støbe på var at støbe i et såkaldt sandbed, der var lagt ud på selve støberigulvet. Bilæggerovnspladerne med deres ofte mange og detaljerede figurskildringer blev støbt således, men ellers var det gennemgående støbegods af ret simpel form, der blev lavet på denne måde. Ville man derimod have et stykke støbegods, der ikke var plant og derfor ikke kunne udtages af en enkelt form, opbyggedes formen i en kasse. Heri indsatte man en eller flere kiler, hvis man ønskede at lave bøjninger og knæk af støbegodset. En anden ting, man kunne anvende, var de såkaldte »kærmer«. Kærnen er et sandlegeme, der indlagdes i formen for at lave hulrum, åbninger, etc. i støbegodset.

Størsteparten af støbejernskorsene er mærkevarer, der er blevet udvalgt fra støberiernes almindelige vare-

Fig. 2. Støbemodell, Herning Museum.

Fig. 3. Sønder Nissum sogn, Ringkøbing amt.

kataloger, og støberiet har derfor allerede ligget inde med de færdige modeller, når bestillingen indkom. Men undertiden har de pårørende ønsket sig et mere individuelt gravminde, som de fandt var særlig smukt og imponerende. I sådanne tilfælde er modellen blevet fremstillet efter en godkendt tegning og antagelig igen destrueret efter brugen. En ting har dog altid været unikt ved hvert eneste gravkors: påskriften.

Der er to måder, hvorpå påskriften kunne påføres gravkorset. Det mest almindelige var, at den sammen med de valgte symboler blev påsat modellen, før støbeformen blev lavet. De anvendte typer var lavet af bly iblandet antimonium, såkaldt hvidt metal, og de blev fastgjort med lim, så de nemt kunne fjernes, når modellen atter skulle bruges med ny tekst. I stedet for at støbe kors og tekst i ét stykke kunne man imidlertid også stifte metaltyperne fast på det færdigstøbte kors. Sådanne typer behøvede da ikke at være støbt i jern, men f.eks. være af messing eller bly.

Når snedkeren skulle lave modellen til et gravkors, skulle han sørge for, at kanten mellem forsiden og bagsiden var afskåret skråt fremad mod forsiden, såle-

des at modellen let kunne slippe igen, når den blev taget ud af formen. Denne skrå afskæring kaldes »slip«, og den fremtræder mere eller mindre tydeligt på de færdige jernkors. En vinkelret afskæring ville være tilbøjelig til at ødelægge siderne, når modellen blev løftet ud.

Støbningen af gravkorset foregik ved at det våde formsand blev fyldt i to firkantede rammer med håndtag på siderne. Rammerne var uden bund, da sandet klæbede så godt sammen, at det kunne bære sig selv. I den ene ramme stamperes først det sand sammen, der kaldes opstøderparten, og formeren skræbede det derefter med et bræt, så det blev plant med rammens overkant. Oven på sandet lagdes den færdige model med forsiden opad, og der dryssedes noget fint sand eller kulpulver på opstøderparten omkring modellen for at hindre, at de to formhalvdele klæbede sammen. Med undersiden opad lagde formeren nu den anden ramme, underparten, nøjagtigt oven på den første. Denne blev derefter fyldt med formsand, der sammenpakkedes tæt om modellen. Derpå vente han rammerne, så den øverste (underparten) nu kom nederst.

Rammen omkring opstøderparten blev løftet af, og sandet banket ud. Så blev rammen igen lagt oven på underparten. To koniske træstykker blev anbragt med den spidse ende på underparten ud for modellens top og bund, og nyt sand blev sammenstampet i den øverste ramme, overparten. Denne blev påny løftet af, trætræppene fjernet, og der blev formet indløb, fra hvor de havde siddet på underparten og hen til modellen i en dybde af det halve af korsets tykkelse. Desuden blev der anbragt nogle små afledningskanaler for luften. Modellen blev herefter fjernet, og underparten og overparten kunne fastspændes.

Det rødglødende jern hældtes ned igennem de to

koniske støbehuller og fordelte sig jævnt i formen. Snart efter fik den heftige varme det våde støbesand til at dampe kraftigt, så det udtørredes. Inden længe var jernet størknet, så formen kunne skilles, og godset »slås ud«. Formen gik derved i stykker. Så når et nyt kors skulle støbes, måtte den samme procedure gentages.

Der forestod nu en efterbehandling af gravkorset. Fastsiddende sand blev børstet af, og grater og støberande, der var opstået dér, hvor det flydende jern var trængt ud mellem underparten og overparten, blev filet bort. Sluttelig blev gravkorset malet, og det var klart til opstilling på kirkegården.

Kirkegården

Støbejernskorsene havde deres glansperiode fra midten af 1800-årene til ca. 1900, og kilderne til vor viden om kirkegårdskulturen i denne periode er dels N.E.U.'s optegnelser (Nationalmuseets etnologiske undersøgelser i 3. afd.), dels ældre tegninger og fotografier, først og fremmest i den topografiske samling i Nationalmuseets 2. afd. De giver os tilsammen et billede af en ofte vildt tilgroet kirkegård helt anderledes end nutidens reguleret med snorlige gange og velklippede buxbomhække.

1800-årenes kirkegård fremtræder som en åben plads rundt om kirken, ofte med bevoksning. (Fig. 4). Græs var den almindeligste bevoksning, men buske og træer forekom også. (Fig. 5). Beplantningen og pasningen af kirkegården var ofte ret lemfældig. Endnu var det ikke almindeligt med velholdte kirkegårde, omend der allerede fra århundredets begyndelse var bestræbelser i gang for at forskønne dem. Fra 1805 var begravelse i selve kirkerne blevet forbudt,²⁰ og da nu alle begravelse skulle ske på kirkegården, voksede også interessen for det udendørs gravsted. Der havde naturligvis været kirkegårdsbegravelse før 1805, men fremtrædende personer lod sig helst begrave i kirken. Hvor bestræbelserne for at skabe en smuk kirkegård kronedes med held, f.eks. Københavns Assistens kirkegård, kunne det blive et yndet udflugtssted, mens den dårligt holdte undertiden hjemstøget af kreaturer, der græssede, og svin og hunde, der rodede i jorden.

Arkæologiske udgravninger af sløjfede kirkegårde fra middelalderen tyder på, at man i begyndelsen af kristen tid her i Norden begravede kvinder og mænd i hver sin del af kirkegården.²¹ Senere i middelalderen

er denne skik åbenbart opgivet. Hvornår vides ikke med sikkerhed. I dag kan man sine steder finde tegn på, at kirkegården på et tidspunkt blev inddelt, så hver landsby i sognet havde sit betemte areal, og dette var så igen opdelt imellem de enkelte gårde, orienteret på kirkegården, som de var orienteret i sognet. Allerede sidst i 1600-årene havde Store Valbyerne deres egen »jord« NV for St. Mikkel's kirke i Slagelse. De fattige henvises til fattigkirkegården ved den i 1551 nedrevne Vor Frue kirke.²² Dette system, der også er blevet kaldt »de dødes sogn«, synes dog ikke som påstået at være jævngammel med kirkegårdens anlæggelse.²³ Sandsynligvis stammer systemet med, at hver landsby disponerede over deres eget stykke »jord«, fra landsbyfællesskabets opståen i slutningen af middelalderen. Derimod stammer systemet med, at hver enkelt gård fik sit eget gravsted fra en langt senere tid, da man begyndte på at regulere kirkegårdene i anden halvdel af forrige århundrede.²⁴ Inden da blev de døde gravlagt mere tilfældigt inden for landsbyens område på kirkegården. Senere blev gravstedet købt, lejet eller i nogle tilfælde anvist frit. De bedste pladser nær kirken og syd for denne var forbeholdt de velstillede og præster og degne.²⁵ Helt tilbage til katolsk tid skulle man helst ligge i tagdryppet fra kirken, hvis man da ikke havde mulighed for at ligge indenfor. De mindre fine lå længere ude mod kirkegårdsmuren eller endog nord for kirken, der regnedes for det dårligste sted. Der begravdes også fattige og selvmordere. De sidste var oprindeligt blevet begravet uden for kirkegården.²⁶

Selve graven var dækket af en tue af opkastet jord, der dog i tidens løb sank lidt sammen, skred ud til

Fig.4. Selsø kirke, Frederiksborg amt. Tegning af J. Kornerup, 1862. Nationalmuseet.

siderne og kunne ende med udslettelse, hvis ingen tog sig af den. (Fig. 6 og 7). Bevoksningen var som nævnt oftest græs, men buske blev også plantet på graven. Blomsterne, som vi kender på gravene i dag, er et ret sent fænomen.

Gravenes placering på kirkegården var temmelig tilfældig i forhold til hinanden, og før reguleringerne var det almindeligt, at de efterladte måtte skræve over andre gravsteder for at komme til gravene.²⁷ Det skete da heller ikke sjældent, at man under gravning af en ny grav stødte på en gammel, fordi man ikke helt havde styr på, hvor gravene lå. Da reguleringerne satte ind, måtte der ofte sløjfes en del grave for at få de mange lige gange, hvorfra der var adgang til alle gravstederne. Disse reguleringsbestræbelser blev forståeligt nok ikke populære hos de familier, hvis gravsteder det gik ud over.

Gravminderne var forskellige. Inden et gravmæle rejstes, skulle graven synke lidt sammen, og mange steder har man brugt et foreløbigt gravminde i cirka et års tid. Trækors har her været det almindeligste, og det er undertiden blevet leveret af snedkeren sammen

med ligkisten. Mange fattige har ofte nøjedes med et trækors med påmalet indskrift, som man endnu kan se det enkelte steder i landet, medens andre mere velstillede skiftede det ud med et støbejernskors, et smedet jernkors eller en gravsten.²⁸

Smedejernskorsene blev ligesom de støbte almindelige omkring midten af 1800-årene, men de fandtes allerede fra ca. 1830. I lande med jernforekomster som Tyskland og Sverige havde de været lavet helt tilbage i 1600-årene. Deres fremkomst i Danmark faldt sammen med en større import af billigt jern fra 1830'erne. Når smedejernskorsene fik en så kort glansperiode, som tilfældet var, skyldtes det de støbte gravminder. Med jernstøberierne opståen fra midten af forrige århundrede fortrængte de mange og især billige støbejernskors ganske de smedede.²⁹

Gravminderne på kirkegården i dag består dels af store flade gravsten fra 16-1700-årene, dels af ældre tiders jernkors og en gravmindetype af kunstsandsten, formet som en grotte, hvorpå der sidder et hvidt marmorkors, og smykket med efeu eller egeløv omkring den hvide navneplade, almindelig fra ca. 1840, og en-

Fig.5. Hillested kirke, Maribo amt. Tegning af J. Kornerup, 1859. Nationalmuseet.

delig de nyeste af forskellige stenarter som basalt og granit, mange med en hvid porcelænsdue på toppen. Der er i dag ikke som i ældre tid så stor forskel på rig og fattig. Stenen er nu det fælles materiale.

En ting, der i høj grad har været med til at sætte sit præg på kirkegården, er gravgitteret, enten som indhegning af et gravsted eller undertiden som selvstændigt mindesmærke. Jerngitteret eller -gelænderet, som det hedder i »fagsproget«, ses ret sjældent sammen med jernkors. I dag har man oftest de ældre gravgittere om nyere gravminder. I modsætning til jernkorsene er de ret vanskelige at datere, da de som oftest ingen indskrift har, og da stilformerne har holdt sig uforandret meget længe. Som ved korsene er det nygotikken, der har størst betydning. Hvor gitteret får en plade med indskrift, bliver det et selvstændigt mindesmærke. Og igen i modsætning til støbejernskorsene har gravgitterene holdt sig og leveres endnu den dag i dag. Deres funktion i ældre tid har foruden at markere gravstedet været rent praktisk, nemlig at holde folk, kreaturer og hunde fra at vade ind over gravene. Langt de fleste af gravgitterene er støbte, men der findes også her enkelte

af smedejern, og langs med Vestkysten er disse jerngittere visse steder erstattet af hvide træstakitter.

Nutidens kirkegård minder ikke ret meget om den gamle tilgroede med grave i spredt orden. Nu er alle landets kirkegårde med få undtagelser nær regulerede, gravene nummererede og anbragt pænt i lige rækker med som regel samme indramning i form af lave buxbom- eller tujahække. Reguleringsbestrebelseerne satte for alvor ind efter den første verdenskrig, og de meddelere, der har kendt både den gamle og den nye kirkegård, priser den sidste med al dens orden. Vi, der i dag kun kender 1800-årenes kirkegård fra billeder, kunne godt ønske os den tilbage i stedet for nutidens ret kedsommelige.

Det var på de gamle, uomlagte kirkegårde, at støbejernskorsene trængte ind og begyndte at stå side om side med de mange trækors. Det tog godt nok sin tid, førend de blev almindelige; men de havde den umiddelbare fordel, at jernet er langt mere holdbart end træet. Og da de bed sig fast, var de allerede på mode andre steder.

Fig.6. Østofte kirke, Maribo amt. Tegning af J. Kornerup, 1859. Nationalmuseet.

Fig.7. Uvelse kirke, Frederiksborg amt. Usigneret tegning, 1863. Nationalmuseet.

Hvor kom moden fra?

Kunsten at støbe i jern er som sagt gammel, og at bruge støbejern til gravmæler er heller ikke noget nyt. De ældste støbejernsgravminder er ikke de senere så almindelige kors, men plader til at lægge over gravstedet inde i kirken, hvor de fleste begravelser af velhavende folk foretoges. Disse gravplader går helt tilbage til baroktiden. De fortsætter i rokokotiden og empiren, men afløses efterhånden af gravkorset, som bliver det almindeligste opretstående gravminde. Begravelser inde i kirkerne blev med tiden sjældnere, af hygiejniske grunde, og de blev som sagt helt forbudt i Danmark-Norge i 1805. Efter at alle begravelser er blevet henlagt til kirkegården, får man mulighed for et større gravminde, der desuden skal kunne ses. Produktionen af støbte gravminder blomstrer vældigt op. Det er ikke muligt klart at sige, hvor moden med de støbte gravminder er kommet fra, men den stammer sandsynligvis fra Tyskland, der har en lang støbejernstradition. Omkring 1800 skete der et vældigt opsving i den tyske støbejernsproduktion, ligesom man i Norge begyndte at producere støbte gravmæler i større mængder.

Fra norske kilder ved vi, at jernværksejerne déroppe modtog de nye idealer fra Tyskland.³⁰ Jernet kommer netop i Tyskland til at udtrykke en idé i tiden. Hvad det hvide og kølige marmor havde været for Louis-Seize tiden, blev det sorte og varme jern for den tyske empire. Marmoret stemte med oplysningstidens nøgterne og forstandsbetonede holdning, medens de følelser, der fik frit løb i romantikken, fandt deres klareste udtryk gennem jernet. Det hed således: »Gold gab ich für Eisen«, idet kvinderne foretrak smykker af jern frem for af guld.

Støbejernskorsets fremkomst skal imidlertid også ses i lyset af den økonomiske situation omkring Napoleonskrigene. Der var jo ikke alene brug for kanoner og kugler, men også for utallige gravmæler og mindesmærker. Og da bronze ikke kunne skaffes til veje i tilstrækkelig mængde, blev alle disse mindesmærker støbt i jern. Kong Friederich Wilhelm III, der grundlagde »Berliner Königliche Eissengiesserein« i 1804, sagde engang meget karakteristisk om jernkorset: »Das sichtbare für die ganze Generation bleiben bedeutung volle Andenken. An diese eiserne Zeit is ganz eisern«.³¹ Hans udtalelse kom til at holde stik.

Arkitekten Karl Friederich Schinkel (1781-1841) har foruden at være med til at dirigere tysk arkitektur også

bestemt udviklingen for den tyske gravkunst. Det nævnte førende tyske jernstøberi fik næsten alle sine monumenter tegnet af Schinkel, og gravkorset som selvstændigt mindesmærke i den kendte kløverbladsform tilskrives ofte ham. Korset havde tidligere kun været led i et monument, enten som dekoration eller som afsluttende topstykke. Nu blev det trukket frem som selvstændigt gravminde. Det omtalte støberi har afbildet en del af Schinkels monumenter, deriblandt også hans gravkors i et stort »Magazin von Abbildungen der Gusswaren aus der Königlichen Eissengieserei Zu Berlin« (fra 1820'erne), og det vides, at disse hæfter blev bestilt af det kendte norske jernstøberi Næs, der har brugt dem som forlæg.³²

Også til Danmark er moden utvivlsomt kommet fra Tyskland, sandsynligvis over Hertugdømmerne, hvor som nævnt det store jernstøberi i Rendsburg, Carls-hütte, blev grundlag i 1827, og over København. Mens det gennemgående er vanskeligt at finde dansk materiale, der viser gravkorsenes proveniens (kun omkring Horsens findes der ganske mange eksempler på stemplede støbejernskors), og vi alt i alt må nøjes med almindelige logiske slutninger (i Aalborg amt introduceres moden med støbejernskors omtrent samtidig med grundlæggelsen af De Smithske Jernstøberier), så findes der et ret velbevaret kildemateriale fra Carls-hütte.

Under et besøg i støberiets museum i april 1969 fik jeg forevist alle de gamle kataloger. Det ældste, der muligvis er ukomplet, må ifølge samtidige notater være fra midten af 1830'erne, og vi får her præsenteret støberiets udvalg af forbrugsvarer: gryder, pander, »circulio«-ovne, »Unterkasten-Ofen zu gemauerten Aufätzen« og gitre samt et stort udvalg af gravminder, heriblandt ikke mindre end 12 forskellige slags kors. Flere af disse korsformer genfindes senere i Sønderjylland, hvilket tyder på inspiration fra Carlshütte, eller at de pågældende kors er hentet direkte herfra.³³

I 1887 har man helt udskilt gravminderne i et særskilt katalog. Det kaldes »Grabkreuze, Monumente, Inschriftplatten und Zubehör«. Det byder på et bredt sortiment af kirkegårdsudsmykning, i alt er der 98 forskellige størrelser og former på støbte gravkors, epitafier og monumenter. Desuden vises de små ornamenter, folk har kunnet bestille påsat. Herigennem har jeg i flere tilfælde ment at kunne konstatere, at bevarede gravkors må være kommet fra Carlshütte.

Carlshüttes produktion er fortsat langt op i tiden. Endnu i 1926 udsendte man et katalog, omend med et langt færre antal kors. Moden var da afgjort på retur. Kun gravgitrene fremstilledes stadigvæk så sent som 1969 i det gamle støberi. Ordningen af kirkegårdene medførte også behov for kirkegårdsnumre, en produktion, der blev optaget omkring århundredskiftet. Det oplyses da i et katalog, at af den første million producerede »Grabständer« var 30-50.000 gået til Slesvig-Holsten og 20.000 til Danmark.

Heldigvis findes der spredt rundt omkring på landets lokalhistoriske arkiver enkelte blade fra danske støberiers priskuranter, der viser os deres produktion af støbejernskors, men de er desværre næsten altid fra en langt senere tid end støberiernes grundlæggelse. Blandt de blade, der er bevarede, er ét fra N. A. Christensen & Co. i Nykøbing Mors i 1893, som viser 8

forskellige kors, hvoraf halvdelen kan genfindes i Carlshüttes katalog fra 1887. Om støberiet i Thisted ved vi, at det netop i forbindelse med den begyndende produktion af støbejernskors, da støberiet blev oprettet i 1847, havde fået indført modeller til brug for støbningen fra udlandet.³⁴ Andre støberier har måske gjort det samme, ligesom de også uden blusel har kopieret hinandens gravkors.

Om de første gravkors i Danmark blev støbt i Carlshütte eller på Meldahls eller Weiss' støberi i København kan formodentlig aldrig afgøres med sikkerhed. For selv om der på Assistens Kirkegård i København er opsat flere gravkors over personer, der er døde, før Carlshütte blev anlagt, så er disse kors sikkert først støbt engang i slutningen af 1820'erne. Først omkring dette tidspunkt synes gravkorset at optræde i Danmark som selvstændigt mindesmærke.

Jernkorsenes forekomst

Antallet af støbte gravminder varierer meget fra kirkegård til kirkegård (fra 0 til 25 i enkelte tilfælde) og fra landsdel til landsdel, men ser man ældre billeder af kirkegårde, det være sig fotografier eller tegninger, får man indtryk af en mode, der har floreret et stykke tid, hvorefter de fleste støbejernskors er blevet fjernet eller tilintetgjort. På mine »korstog« er jeg enkelte gange stødt på en graver eller kirkegårdsgænger, der har kunnet berette om en brutal udsmidning af »det gamle bras«. Og da jern i høj grad genanvendes, må langt de fleste jernkors være endt i smelteovnen igen, solgt for få øre pundet. Det er vistnok symptomatisk, at det er de mest velfriserede kirkegårde, der rummer færrest af dem. Sådanne kirkegårde har overhovedet ingen jernkors eller andre ældre gravminder, med mindre de er sat over en højtstående person, eller udførelsen er særlig kunstnerisk værdifuld.

Alt efter deres placering på kirkegården kan de støbte gravminder deles i tre grupper:

1. Gravminder, der står på deres oprindelige plads. (Fig. 18). Nogle står alene, men mange findes i gravsted sammen med en sten for senere familiemedlemmer og vidner om en stærk slægtsfølelse, da jernkorsene oftest er så gamle, at den døde må formodes glemt. (Fig. 128).

2. Gravminder, der er anbragt i et »lapidarium«. (Fig. 8 og 9). Her har man haft så megen veneration

for de gamle gravminder (der er naturligvis også andre gravmæler end jernkors), at man har stillet dem pænt op i udkanten af kirkegården og passer dem nogenlunde, så de ikke helt rustner væk.

3. I den sidste gruppe er gravminderne af jern, sammen med ældre gravsten, brutalt smidt hen i en bunke, hvorfra man må formode, de vil forsvinde inden længe. (Fig. 10 og 11). De i »Kirkeværket« i Nationalmuseet registrerede gravmæler er i de amter, hvor jeg har været, ofte forsvundet; formodentlig er de blevet kørt bort fra kirkegårdens skrammelbunke.

De gravminder, der er tilbage, er mere eller mindre vel vedligeholdte. Mange er rustne, og ofte er det vanskeligt at læse indskriften eller tyde ornamentet. Hvis de er vedligeholdte, er de oftest bemalet med sort maling. Bogstaver og ornamenten kan så enten være malet op med guld, sølv, gul eller hvid farve. En del støbejernskors er kun malet op på forsiden. Ganske vist holder man sin »andagt« med front mod gravmindets forside, men der er tillige næsten altid passage bag ved gravstedet. Særlig hvor gravminderne står i gravsted med andre og senere gravminder, er det blevet »shinet op«; men også dér findes rustne kors, selv om gravstedet ellers er holdt pænt. En gruppe smukt vedligeholdte gravminder, der bør nævnes, er i Sønderjylland minderne fra de dansk-tyske krige. Fra graveren i Ketting på Als fik jeg oplyst, at den tyske konsul i Aaben-

Fig. 8. Sæby sogn, Holbæk amt.

Fig.9. Gjellerup sogn, Ringkøbing amt.

Fig.10. Lyngby sogn, Aalborg amt.

Fig.11. Tjørring sogn, Ringkøbing amt.

raa skal sørge for, at alle tyske mindesmærker er vedligeholdte, og det er da også nogenlunde tilfældet. De danske krigergrave har det danske forvarsministerium pligt til at holde.³⁵

Der er i alt 1.416 støbejernsminder i de 14 undersøgte amter. Stikprøver andre steder i landet viser samtidigt, at støbte gravminder i form af kors har været brugt overalt.

Frederiksborg amt. Det nordsjællandske område har i alt 37 gravminder af støbejern fordelt på 61 sogne. Derudover er der, siden opstillingen af gravkorsene opførte før århundredskiftet, oprettet 4 sogne: Frederiksværk, Hellebæk, Egebæksvang og Humlebæk, samt oprettet 6 filial- eller frimenighedskirker. Den ene gruppe af kors falder omkring Frederiksværk og den anden i Helsingør. Ellers viser amtet sig at være næsten totalt blottet for støbejernskors. Hvorfor? På de overordentlig pæne og lidt kedsommelige kirkegårde, der nu for en dels vedkommende ligger i Københavns nordlige forstæder, har man dels haft brug for pladsen på kirkegården, fordi befolkningen er steget kraftigt i antal, dels simpelthen ikke haft lyst til at bevare noget, der ikke har haft antikvarisk værdi, og for folk åbenbart heller ingen personlig værdi. At der i 1969 var bevaret 10 kors på Helsingørs gamle kirkegård, skyldtes vel ønsket om at have en ældre del sammen med den nyere, og at man efter adskillige udvidelser i tidens løb har haft tilstrækkelig plads. Den sidste udvidelse skete i 1950. Imidlertid blev den gamle smukke kirkegårdsmur i begyndelsen af 1970'erne nedrevet for at gøre plads for en større gadeudvidelse, og en ny blev opført længere inde på kirkegården. Flere gravkors blev ved den lejlighed fjernet og aldrig genopstillet. I dag står der således kun fem af de oprindelige kors tilbage. (Et er senere blevet opsat over denne bogs forfatter). For de øvrige gravminder i amtet gælder det, at de enten er sat over »fine« folk, eller at de står i et gravsted, hvor der er plads til stadigvæk at bevare det, og hvor man har pietet for familiens afdøde.

Københavns amt. Som det tættest befolkede amt i Danmark kan det ikke undre, at der kun findes 25 gravkors på de 73 kirkegårde. Tidligere typiske landsogne er nu tæt bebygget med boligblokke, villaer og butikcentre. Når alligevel to så tæt befolkede sogne som Gentofte og Kongens Lyngby kan fremvise cirka halvdelen af de tilbageværende kors i amtet, så skyldes det utvivlsomt, at man allerede på et tidligt tidspunkt har anlagt en ny kirkegård i Kongens Lyngby, og senere opdelt de gamle sogne i flere nye med egne kirkegårde. Gentofte sogn er således med årene blev til 9 sogne, og Kongens Lyngby til 5. Der er oprettet hen-

ved 25 nye sogne i hele amtet siden 1864. Omkring Roskilde findes den anden koncentration af støbte gravkors. Specielt det på Fløng kirkegård tiltrækker sig interesse. (Fig. 13).

Hvem kender ikke L. A. Rings billede »På kirkegården«, nu i Statens Museum for Kunst, hvor Ring skildrer en gammel kone, der sidder på en bænk med et støbejernskors foran sig? (Fig. 12). Billedet blev malet i 1904. Om det siger P. Hertz i sin bog om Ring, at maleren havde tænkt sig en ung kvinde på billedet, sådan som han bagefter tilføjede hende på det oprindelig malede studie dérfra med en nytilkastet grav med blomster. »Den sidstnævnte skikkelse blev dog først tilføjet, da det store Billede »Paa kirkegaarden« var fuldendt, og den Omstændighed, at Ring afrundede Kompositionen i Studien til den oprindeligt tænkte Form ved at indføre den unge Kvinde, er et tydeligt Bevis for hans Interesse i at fastholde Mindet om det oprindelige Motiv. Men hvor meget han end var fæstet ved dette, blev han nødt til at opgive det i det store Format, da han ikke kunde opdrive en passende Model. En gammel kone havde Ring derimod let ved at finde blandt sin Bysbørn, og det endelige Billede fra Kirkegaarden blev ikke en Skildring af Ungdom, der sørger over Ungdom, men Fremstillingen af den livstrættede Gamle, der sidder ensom tilbage med Minderne foran det store Kors paa Mandens Gravsted.«³⁶ Det er dette kors, der endnu står på kirkegården i Fløng. Studiet med den unge kvinde gengiver imidlertid ikke gravkorset, som jo ellers indtager en helt central plads i den færdige komposition.³⁷ Og vi kan se af det velbevarede kors, at det ikke er en mand, der ligger begravet under det. På korset står skrevet: »Jens Andersen/Født 16 Februar 1854, Død 31 Januar 1866«. Så efter konens alder at dømme gengiver Ring ikke nogen enke, men moderen til den 12-årige dreng, der som gammel kone i 1904 fortsat søger hans grav og mindes ham. Sandsynligvis har L. A. Ring kendt hende, og hvem ved, måske er det hende selv, der har siddet model for ham.³⁸

Inde i Roskilde findes der tilsyneladende kun tre gravkors og et monument tilbage. Det ene jernkors og støbejernsmonumentet står opstillet ved bagsiden af domkirken. Et står flot hvidmalet på Skt. Ibs kirkegård, og et andet findes i et redskabsskur på Gråbrødre kirkegården. Mindst syv andre på denne kirkegård er forsvundet, siden de blev registreret i begyndelsen af 1950'erne. Det tilbageværende kors er sat over Else Marie Møller, død 1831, medens ét magen til, sat over hendes mand Niels Christian Møller, død 1844, er blandt de forsvundne.³⁹ På samme tidspunkt, som disse kors blev optegnet på kirkegården i Roskilde, var der i det mindste ét støbejernsmonument og ét støbejernskors at bese i Køge, gravminder, som heller ikke længere er at finde.⁴⁰

Fig.12. L.A. Ring. På kirkegården, 1904. Statens Museum for Kunst.

Holbæk amt. Der er kun 32 kors tilbage på amtets 86 kirkegårde, hvortil kommer 8 filial- eller frimenighedskirkegårde i amtet. Flere af dem, nærmere betegnet 4 epitafier og 2 gravkors, er indsat i kirkegårdsmuren eller i kirkens murværk, således at de ikke længere optager nogle af de efterspurgte gravsteder. Endnu ét befinder sig i dag på Holbæk museum, og ét i Nordby er forsvundet i 1983.⁴¹ Af de resterende er to kors forsvundet fra Grevinge engang i 1970'erne, og syv står opstillet i et lapidarium i Sæby.

Sorø amt. Cirka to tredjedele af amtets 88 kirkegårde er blevet undersøgt med henblik på at finde omfanget af støbejernskorsenes udbredelse på de små midtsjællandske kirkegårde. Det blev blot til 16 kors fordelt på 10 kirkegårde.

Maribo amt (Lolland). Her er det kun Lolland med undtagelse af øerne Fejø, Femø, og Askø, der er blevet undersøgt systematisk. Der er 41 gravkors jævnt fordelt på øens 70 kirkegårde. Ud af de fire besøgte kirkegårde på Falster havde kun den ene ét kors.

Svendborg amt. 94 af amtets 98 sogne er undersøgt, og der er fundet 62 gravkors. De fire øsogne, Lyø, Avernakø, Drejø og Strynø, er ikke blevet besøgt. Der er desuden oprettet 6 filial- eller frimenighedskirker i amtet. Et eller to kors er det almindeligste på de kirkegårde, hvor de overhovedet har fået lov at stå. I Nyborg med 7 kors ser man, hvad der også kan iagttages andre steder, at nogle af de gamle bykirkegårde indeholder tydeligt flere kors end de omliggende landsbykirkegårde, fordi man her allerede siden middelal-

deren har haft to kirkegårde. Heraf har den ene ikke været benyttet siden 1875 – den er nu omdannet til anlæg. I stedet har man i 1928 anlagt en assistenskirkegård nord for byen.

*Thisted amt.*⁴² Dette amt er opdelt i 96 sogne med hver deres kirkegård, men har desuden fået oprettet 7 nyere filialkirkegårde. Der er i alt 302 støbte gravminder i amtet, hvoraf specielt mange findes i sognene langs med Vesterhavet.

Aalborg amt. Amtets 157 støbejernsgravminder fordeler sig nogenlunde jævnt syd for Limfjorden, medens der nord for kun er bevaret kors på tre kirkegårde, Biersted, Vadum og Nørresundby. Dette store amt har 114 sogne, hvoraf 11 har filialkirke med tilhørende kirkegård. Lyngby sogns kirkegård er med sine 14 kors den kirkegård i amtet, der har flest kors.

*Aarhus amt.*⁴³ Hovedparten af de 53 tilbageværende støbejernskors er samlet i den sydlige del af amtet, som ligger i nærheden af Horsens. Amtet har 62 sogne, og mange af dem er ganske små. Ni af tolv kors i Odder befinder sig nu på Odder Museum, og ligeledes findes ét i Aarhus i Den gamle By. Man må antage, at den stærke befolkningskoncentration omkring Aarhus har været med til at reducere støbejernskorsene på kirkegårdene i byen og i de omliggende sogne. Således blev Assistens kirkegård, der var indviet i 1818, ikke brugt siden 1926, men måtte nogle år efter afgive plads til gennemførelsen af Park Allé. Det, der var tilbage af kirkegården, blev 1938-41 anvendt til grund for byens nye rådhus.

Skanderborg amt. Amtet med 69 sogne, hvoraf kirkegården på Endelave dog ikke blev besøgt, er specielt derved, at mange af dets 126 kors kan henføres til bestemte støberier. Hovedparten af korsene forekommer omkring Horsens. Det højeste antal findes i selve Horsens by. Når alene 16 stykker har overlevet på denne bys to ældste kirkegårde, skyldes det utvivlsomt anlægget af en ny assistenskirkegård i byens østlige udkant i 1876, og udvidelsen i 1860 af Nordre kirkegård, der var blevet anlagt i 1835, samt ophøret af begravelser i 1896 på Klosterkirkegården, der i tre hundrede år, indtil 1835, havde været byens eneste kirkegård. I amtet findes der kun fire filialkirker.

Ringkøbing amt. Med sine 407 gravkors er det det amt, der har langt det største antal støbte gravminder. Støbejernskorsene er fordelt på 121 sogne, hvilket kun er lidt flere end Aalborg amt. Siden slutningen af forrige århundrede er der oprettet mindst fire nye sogne: Thyborøn, Ilskov, Havnstrup og Studsgård, og 24 nye filialkirker med tilhørende kirkegårde. Tre sogne, Bøl-

Fig.13. Fløng sogn, København amt.

ling, Gjellerup og Husby, har alle mere end 20 kors, og Husby sogn, der ligger direkte ud til Vesterhavet, er med sine 25 sandsynligvis det sogn i hele landet, der har flest jernkors stående på sin kirkegård.

Tønder amt. I amtets 36 sogne findes 69 kors. To kirkegårde har ikke mindre end 11 gravkors hver.

Aabenraa amt. 26 gravkors er fordelt på amtets 20 kirkegårde. Ingen kirkegård har dog mere end fem kors.

Sønderborg amt. Her findes 70 kors. De fleste af dem er samlet på begge sider af Als Sund. Det er for størstedelen soldatergrave fra de dansk-tyske Krige i 1848-50 og 1864. Grunden til, at denne del af Sønderjylland kan fremvise så stort et antal gravmæler i så forholdsvis et lille amt med blot 20 sogne, er pietet for de gamle krigerbegravelse samt den føromtalt vedligeholdelsespligt. Augustenborg kirkegård har således hele 20 støbejernskors, hvorefter Broager kommer med 17. Forklaringen på de mange kors i Augustenborg, der ligger langt borte fra slagmarkerne ved Dybbøl, skal søges i, at Augustenborg slot i 1848 blev ind-

rettet som lazaret for de danske soldater, efter at hertugfamilien over hals og hoved var flygtet fra slotet, og at det fra 1850 og frem til 1864 fungerede som dansk kaserne. Mange danske soldater fandt derfor her på kirkegården deres sidste hvilested under treårskrigen såvel som under felttoget i 1864.

I optakten blev det nævnt, at der foruden disse 14 amter var blevet foretaget stikprøver i flere andre amter. Af dem er der aflagt flest besøg på kirkegården i Odense amt, idet det drejer sig om 16 pCt. af sognene i amtet. Dette amt indgår sammen med de øvrige fjorten i den statistiske analyse af gravkorsenes udbredelse, der skal redegøres for i det følgende.

For at få overblik over forekomsten af støbejernsminderne i de forskellige amter er oplysninger om deres antal på de enkelte kirkegårde samlet i tabel I. Hvilke kirkegårde fremgår af udbredelseskortene bagest i bogen.

I tabel II er først angivet antallet af sogne i amterne, og dernæst hvor mange af dem der har været besøgt. I kolonne tre er dette tal opført i procent. Derefter følger i fjerde kolonne antallet af gravkors i amterne, og i kolonne fem ses antallet af gravkors pr. sogn. Sjette og syvende kolonne i tabellen viser antallet af sogne med gravkors, og det samme angivet i procent i forhold til

det samlede antal sogne i amtet. Det fremgår umiddelbart af ottende og sidste kolonne, at jo længere væk vi kommer fra København, jo flere af kirkegården vil have gravkors. Åbenbart er der her noget, der kunne ligne et lineært forhold mellem afstanden fra hovedstaden og hyppigheden af kirkegårde med støbejernskors. Et andet interessant tal er det, der angiver antallet af gravkors pr. kirkegård. For eksempel er dette tal større for Sønderborg amt end for Ringkøbing amt, skønt sidstnævnte har flere kirkegårde med gravkors end førstnævnte. Det skyldes selvfølgelig, at der er særdeles mange kors omkring Als Sund på de kirkegårde, hvor de overhovedet findes. Den stærke veneration for soldatergravene i Sønderjylland har sikret, at mere end blot nogle få støbte gravminder på hver kirkegård har overlevet tidens tand.

Men hvad er forklaringen på de mange kirkegårde med gravkors i Vestjylland og på de få på Sjælland? Har vestjyderne større respekt for deres afdøde slægtninge end sjællænderne, for ikke at nævne fynboerne? Den umiddelbare reaktion vil nok være den, at man ser for sig de barske forhold i Vestjylland, den magre og sandede hedejord og det voldsomme og farlige Vesterhav, der hver for sig har været med til at bestemme befolkningens ringe udkomme og præget deres stærke religiøse følelser. Derimod har fynboer og sjællændere

Tabel I

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	i alt
København																										
Københavns amt	5	1	1	2	1																					23
Frederiksborg amt	5			1				1		2																37
Holbæk amt	13	2		2			1																			32
Sorø amt																										
Præstø amt																										
Bornholms amt																										
Maribo amt (Lolland)	13	3	2	3	1																					42
Svendborg amt	16	8	4	1		1		1																		62
Odense amt																										
Hjørring amt																										
Thisted amt	14	13	6	11	6	4	1	2	1		2		1		1	1			2							302
Aalborg amt	14	11	5	5	3	1			2	1	1	1		1												157
Randers amt																										
Viborg amt																										
Aarhus amt	8	3		2	1		1					1														52
Skanderborg amt	12	9	4	2	1	2	1		1		1		1			1										123
Vejle amt																										
Ringkøbing amt	20	12	12	12	6	4	3	6	2	2	1	3									1		1	1		407
Ribe amt																										
Tønder amt	8	2		4		2	1				2															69
Haderslev amt																										
Aabenraa amt	5	1	2	2	1																					26
Sønderborg amt	1	1	2	1		1	2									1				1						70

Tabel II

	Antal sogne/ kirkegårde	Antal undersøgte sogne/kirkegårde	pCt.	Antal gravkors	Antal gravkors pr. sogn	Antal sogne med gravkors	pCt.	Afstanden fra København
København								
Københavns amt	73	73	100	23	0,32	10	13,7	30
Frederiksborg amt	61	61	100	37	0,61	9	14,8	35
Holbæk amt	86	85	99	32	0,38	18	21,1	55
Sorø amt	88	63	72	(16)	(0,25)	(10)	(15,8)	70
Præstø amt	90	8	9	(3)		(3)		70
Bornholms amt								
Maribo amt (Lolland)	70	67	96	42	0,61	22	32,8	125
(Falster)	29	4	14	(1)		(1)		
Svendborg amt	98	94	96	62	0,66	31	33,0	145
Odense amt	110	18	16	(5)		(3)	(16,7)	145
Hjørring amt	93	7	8	(10)		(7)		260
Thisted amt	96	96	100	302		66	68,8	280
Aalborg amt	114	114	100	157	1,38	45	39,5	225
Randers amt	136	6	4	(1)		(1)		185
Viborg amt	159	5	3	(9)		(3)	(60,0)	220
Aarhus amt	62	62	100	52	0,84	16	25,8	160
Skanderborg amt	69	68	99	123	1,80	35	51,5	175
Vejle amt	92	8	9	(27)		(7)		195
Ringkøbing amt	121	121	100	407	3,36	86	71,0	275
Ribe amt	80							250
Tønder amt	36	36	100	69	1,91	19	52,8	260
Haderslev amt	43							200
Aabenraa amt	20	20	100	26	1,30	11	55,0	215
Sønderborg amt	20	20	100	70	3,50	10	50,0	200

levet på de fede og frugtbare muldjorde, hvor naturens udfordringer ikke har været nær så store som ude vestpå, og hvor man har haft mere end blot det daglige brød. Den stærke tro er derfor også faldet i takt med, at arbejdet var mindre stridsomt, og den materielle velstand var større. Man behøver blot at tænke på Indre Missions stærke stilling i det vestjyske. En sådan forklaring er imidlertid kun god, for så vidt det forholder sig som her beskrevet, og den ikke blot er et udslag af almindelig snusfornuft. Vi er ikke i besiddelse af tal, som dokumenterer en sammenhæng mellem styrken af folks tro, deres veneration for de døde og det sted, de bor i landet. Folks religiøse følelser og deres følelser over for slægtninge er subjektive faktorer, som det er meget vanskeligt for ikke at sige umuligt at måle.⁴⁴ Desuden er det slet ikke sikkert, at der er nogen nær sammenhæng mellem disse to følelser. Den samme vanskelighed gælder også påstanden om, at vestjyder skulle være mere hjemstavnsbundne end f.eks. østjyder, nordjyder, fynboer og sjællændere, og at de af den grund skulle værne mere om familiegravstedet, som de engang selv ville begraves i. Det vil derimod være ønskeligt, om vi kan finde en forklaring, der er knyttet til målbare størrelser, og som derfor

med sikkerhed belyser det tilbageværende antal af kirkegårde med gravkors i de forskellige amter.

Nu kan man spørge sig selv, om der i det hele taget har været fyldt op med støbejernskors på de sjællandske kirkegårde. Er det ikke bare moden, der har slået stærkest an i Jylland? Mange ting taler imod, at det er tilfældet. Gamle fotografier viser støbejernskors, hvor de ikke er i dag, og indberetninger og beskrivelser af kirkegårdene fra anden halvdel af sidste århundrede bevidner det samme. Vi må gå ud fra, at der har været støbejernskors på hver eneste kirkegård i Danmark på den tid. I dag er de blot mange steder forsvundet. Hvor mange der i sin tid har været, skal vi senere forsøge at danne os en mening om. Først skal vi have forklaret, hvorfor så mange er forsvundet på Sjælland i forhold til Jylland.

Nærliggende er det her at tænke sig, at befolkningspresset har haft indflydelse på bevarelsen af gravstedet ud over den tid, hvor det var hjemfaldet til nedlæggelse eller en fornyelse var udløbet. Hver gang en person var død, har man haft brug for et gravsted. Efterhånden som ligbrænding er blevet almindeligere, er efterspørgslen efter nye gravsteder selvfølgelig aftaget. Man kan således i dag rundt om på kirkegårde se,

Fig.14. Ringsebølle sogn, Maribo amt.

at mange gravsteder ligger ubenyttede hen grangivelig på grund af, at en bisættelse ikke er pladskrævende som en begravelse, når urnen, som det meget ofte sker, hensættes i en urnegård eller nedsættes i de ukendtes grav. Men denne tendens har først vokset sig stærk sent i dette århundrede, så vi skal tillade os at forbigå den her.⁴⁵ Og da antallet af bisættelser desuden er størst i og omkring hovedstaden, har den nævnte tendens her blot gjort behovet for nye gravsteder mindre, således at der eventuelt er blevet bevaret flere gravkors, end der ellers ville være blevet.

De døde yder et tryk på kirkegårdene. Trykket på kirkegårdenes gravsteder er ikke alene bestemt af, hvor mange mennesker der dør i en bestemt periode. Mængden af disponible gravsteder vil også være bestemmende herfor. Jo mindre antal gravsteder, der er til brug for et større antal begravelser, desto hurtigere vil gravstederne blive sløjfet, efter at de er hjemfaldne. Og antallet af gravsteder på en kirkegård er selvfølgelig proportionalt med kirkegårdens størrelse. Vi har altså en funktion, der siger:

$$\text{Tryk} = \frac{\text{Døde}}{\text{Kirkegårdsareal}}$$

Imidlertid er det ikke sikkert, at presset fra nye begravelser har varet lige længe over hele landet. Hvis moden med støbejernskors kulminerede tidligere omkring København end i Vestjylland, hvad den faktisk gjorde, som vi senere skal se, så vil alene af den grund antallet af de efterfølgende begravelser være større det første sted end det andet. I virkeligheden er der tale om en forskydning på mere end 20 år. For alle de undersøgte amter foreligger der således et kulminationsår eller et middelår. Ethvert dødsfald efter dette år og frem til 1970, det år da den gamle amtsinddeling ophørte, og året omkring hvilket undersøgelserne stod på, vil blive betragtet som relevant for bestemmelsen af trykket på gravstederne, selv om man måske allerede inden kulminationsåret er begyndt at nedlægge nogle af de tidligste grave med et støbejernskors.

Hvis alle opstillede støbejernskors skulle have været bevaret til vor tid, så måtte man aldrig have sløjfet noget gravsted, men konstant have udvidet kirkegårdens areal, når der var behov derfor, eller helt have undladt at foretage nye begravelser. En sådan situation er naturligvis utopisk. Vi kan alligevel ikke forklare i absolutte tal, hvorfor f.eks. 29 pCt. af kirkegårdene i Ringkøbing amt ikke har noget gravkors tilbage, selv om vi betragter forholdet mellem kirkegårdens størrelse og antallet af begravelser pr. kirkegård. For ethvert gravkors kunne i princippet være flyttet fra et gravsted til et lapidarium et andet sted på kirkegården

i stedet for at være blevet smidt ud. Så i tallet 29 pCt. indgår der i det mindste også en umålelig faktor, som udtrykker befolkningens veneration for de døde. Men hvis vi antager, at denne følelse er lige stor over hele landet, så kan vi måske på grundlag af tallene for Ringkøbing amt sige noget om, hvorfor alle de øvrige undersøgte amter har endnu flere kirkegårde uden gravkors ved at sammenligne tallene for dem med disse tal.

I tabel III ser vi i anden kolonne antallet af døde i hvert enkelt amt fra gravkorsenes kulminationsår frem til 1970.⁴⁶ Befolkningstætheden er selvfølgelig ikke jævnt fordelt i de enkelte amter, og dødstætheden er derfor heller ikke jævnt fordelt. I og omkring købstæderne lever befolkningen tættest, hvorimod de i landsognene er mere spredt fordelt. Endvidere er der siden midten af forrige århundrede sket en sand folkevandring fra land til by og fra amter vestpå i Danmark til amter østpå. Det var dengang sådan, at købstædernes indbyggere i alle tilfælde udgjorde mindre end 20 pCt. af amtets samlede befolkning, ja i visse amter mindre end 10 pCt. Derimod kan købstædernes befolkning i nogle amter i vor tid udgøre mellem 50 og 60 pCt. af den samlede befolkning. Det har betydet, at nogle købstæder har øget deres indbyggerantal med mere end det tidobbelte i denne periode, medens andre kun lige er tredoblet. Således har Århus forøget sin befolkningsmængde fra 7.886 personer i 1850 til 117.748 i 1965, hvorimod Tønder kun er vokset fra 3.214 indbyggere i 1860 til 10.922 i 1965. Men skønt købstadsognene derved har drænet landsognene for det meste af fødselsoverskuddet, er den samlede befolkning på landet alligevel steget, omend det kun er i Københavns, Frederiksborg og Aarhus amter, at den er mere end fordoblet. Tallene er henholdsvis 9,57, 2,43 og 2,54.

Den kraftige vækst i købstædernes indbyggerantal har blandt andet medført en konstant udvidelse af de eksisterende kirkegårde og anlæggelsen af nye, så dette nemt kan skabe forstyrrelse i vort billede af trykket på kirkegårdene. Samtidig vil landsognene i amter med en stor købstadsbefolkning, som f.eks. Aarhus amt, få en uforholdsmæssig ekstra større befolknings-tildeling end f.eks. Holbæk amt, såfremt Aarhus' købstadsbefolkning fordeles jævnt på alle landsognene i amtet. Så for at undgå sådanne uheldige virkninger vil vi udskille købstæderne af materialet.

Når det gælder antallet af døde i købstæderne, beregnes tallet ved, at vi finder ud af forholdet mellem købstadsbefolkningen og landbefolkningen for kulminationsåret, 1901, 1930 og det tilsvarende forhold for 1965 (der er det sidste folketællingsår med de daværende amtsinddelinger), hvorefter vi tager middeltallene af disse forhold og ganger det med antallet af døde i samme periode.⁴⁷ Vi får så det omtrentlige tal

Tabel III

	Landsogne	Antal døde i hele amtet	Landbefolkning/ hele befolkning mellem 1850-1901	Landbefolkning/ hele befolkning mellem 1901-1930	Landbefolkning/ hele befolkning mellem 1930-65	Antal døde i landsognene	Antal døde pr. landsogn
Københavns amt (1849-1970)	71	315765	0,904	0,899	0,912	286540	4036
Frederiksborg amt (1851-1970)	58	181751	0,807	0,756	0,752	141215	2434
Holbæk amt (1854-1970)	83	169724	0,902	0,843	0,781	144685	1743
Sorø amt (1854?-1970)	83	162845	0,813	0,713	0,627	119419	1439
Maribo amt (1849-1970)	92	187809	0,801	0,714	0,650	138576	1506
(Lolland)	65						
Svendborg amt (1850-1970)	92	210307	0,806	0,751	0,720	161627	1757
Odense amt (1850?-1970)	105	278967	0,729	0,639	0,583	183395	1747
Thisted amt (1878-1970)	94	92645	0,888	0,831	0,797	77452	824
Aalborg amt (1869-1970)	110	214562	0,774	0,700	0,645	150316	1366
Aarhus amt (1850-1970)	61	190963	0,639	0,461	0,476	101861	1670
Skanderborg amt (1859-1970)	66	150555	0,734	0,621	0,543	96215	1457
Ringkøbing amt (1873-1970)	115	167768	0,918	0,840	0,714	135277	1176
Tønder amt (1860-1970)	35	45708		0,827 ⁾		37801	1080
Aabenraa amt (1865-1970)	19	46331		0,774 ⁾		35860	1887
Sønderborg amt (1865-1970)	19	54314		0,739 ⁾		40138	2112

⁾ Tallet angiver landbefolkningen/hele befolkningen 1860-1965.

for, hvor mange mennesker der er døde i hvert enkelt amt ude i landsognene. Dette tal er opført i sjette kolonne i tabel III, og det gennemsnitlige antal døde pr. landsogn ses af syvende og sidste kolonne.⁴⁸

Vi så før, at specielt landsognene i tre amter har været udsat for en kraftig befolkningstilvækst, hvor disse har udviklet sig til forstæder for København og Aarhus. Dette har selvfølgelig også medført en stor udvidelse af det samlede kirkegårdsareal i disse amter. Desuden adskiller flere af de nye kirkegårde sig fra de gamle landsbykirkegårde ved at være anlagt som parker med store friarealer mellem gravene. Med andre ord udnyttes arealet på de nye ikke længere så effektivt i forhold til de gamle kirkegårde, således at arealangivelsen ikke længere er et sikkert mål for gravantallet. I nogle af de andre amter kan der være nogle ganske få kirkegårde, som har et langt større areal end de øvrige, så at gennemsnitsarealet bliver stærkt forøget. Det synes derfor nødvendigt at udskille disse kirkegårde før beregningen af den gennemsnitlige kirkegårdsstørrelse.

I tabel IV har vi først angivet det antal landsogne, der svarer til det totale kirkegårdsareal for hele amtet med undtagelse af købstæderne. Det totale kirkegårdsareal er anført i kolonne tre.⁴⁹ Anden kolonne viser antallet af de reducerede sogne, og fjerde angiver det dertil svarende kirkegårdsareal. De sogne, hvis kirkegårdsareal der er set bort fra i beregningen, udgør i Københavns amt alle sogne i Sokkelund og Smørum herreder, der tilsammen indeslutter København. I

Frederiksborg amt drejer det sig om sognene i Lyng-Kronborg herred. For Aarhus amts vedkommende er det sognene Aaby-Aabyhøj, Brabrand, Vejlbj-Risskov, Holme-Skåde og Viby. Desuden finder man i Sorø amt, at kirkegårdene i Haslev og Herlufsholm på henholdsvis 33.355 m² og 19.138 m² alene øger den gennemsnitlige kirkegård med 545 m², eller 15 pCt. Tilsvarende i Odense amt forøger Dalum kirkegård med sine 24.504 m² det gennemsnitlige areal med 181 m², eller 3,3 pCt. Ud fra det totale areal og det »rensede« areal er gennemsnitsarealet pr. sogn udregnet i de to sidste kolonner.

Tabel V indeholder så en opgørelse over antallet af landsogne i de undersøgte amter, der stadig har bevaret et eller flere gravkors. Fjerde kolonne angiver de observerede procenter, medens femte kolonne opregner de forventede procenter, der er beregnet ud fra det relative tryk på kirkegårdene i de enkelte amter set i forhold til trykket i Ringkøbing amt. Som det fremgår af tallene, stemmer de fint overens, når det gælder Københavns, Maribo, Svendborg, Thisted og Tønder amter. De resterende tal udviser også en rimelig afvigelse, idet de alle på nær tallet for Frederiksborg og Aalborg amt falder inden for den almindelige usikkerhed. Så statistisk betragtet fremtræder hypotesen overordentlig godt bekræftet.⁵⁰ Lad os alligevel engang se kritisk på de opnåede resultater.

Det første, der springer en i øjnene, er dette: selv om vi har forsøgt at reducere kirkegårdenes størrelse, hvor det har syntes muligt, så har det for to af disse

Tabel IV

	Landsogne I	Landsogne II	Kirkegårds-areal i m ² I	Kirkegårds-areal i m ² II	Kirkegårdsareal pr. sogn i m ² I	Kirkegårdsareal pr. sogn i m ² II
Københavns amt (1849-1970)	71	48	1662193	202415	23411	4217
Frederiksborg amt (1851-1970)	58	50	452050	285313	7793	5706
Holbæk amt (1854-1970)	83		389497		4693	
Sorø amt (1854?-1970)	83	81	348240	295747	4196	3651
Maribo amt (1849-1970)	92					
(Lolland)	65		295851		4552	
Svendborg amt (1850-1970)	92		526932		5728	
Odense amt (1850?-1970)	105	104	597726	573222	5693	5512
Skanderborg (1859-1970)	66		448968		6803	
Aarhus amt (1851-1970)	61	56	423744	271285	6948	4884
Aalborg amt (1869-1970)	110		772076		7019	
Thisted amt (1869-1970)	94		546788		5817	
Ringkøbing amt (1872-1970)	115		986336		8577	
Tønder amt (1860-1970)	35		205560		5873	
Aabenraa amt (1865-1970)	19		176194		9273	
Sønderborg amt (1865-1970)	19		150500		7921	

Tabel V

	Antal landsogne	Antal undersøgte landsogne	Antal landsogne med gravkors	Antal landsogne med gravkors i pCt.	Beregnet antal sogne med gravkors i pCt.	Afgivelse i pCt.	Standardafvigelsen i pCt.	Den dobbelte standardafvigelse i pCt.
Københavns amt (1849-1970)	71		9	12,7	10,5	- 2,2	± 3,9	± 7,8
Frederiksborg amt (1851-1970)	58		8	13,8	23,5	+ 9,7	± 3,6	± 7,2
Holbæk amt (1854-1970)	83	82	16	19,5	26,9	+ 7,4	± 4,3	± 8,5
Sorø amt (1854?-1970)	83	62	(10)	(16,1)	25,3	+ 9,2	± 4,5	± 9,0
Maribo amt (1849-1970)	65	62	19	30,6	30,2	- 0,4	± 5,8	± 11,6
(Lolland)								
Svendborg amt (1850-1970)	92	88	27	30,7	32,6	+ 1,9	± 4,9	± 9,7
Odense amt (1850?-1970)	105	18	(3)	(16,7)	31,5	+14,8	± 8,8	±17,6
Thisted amt (1878-1970)	94		65	69,1	70,7	+ 1,6	± 4,8	± 9,6
Aalborg amt (1869-1970)	110		44	40,0	51,4	+11,4	± 4,6	± 9,2
Aarhus amt (1851-1970)	61		15	24,6	29,2	+ 4,6	± 5,4	±10,8
Skanderborg amt (1859-1970)	66	65	33	50,8	46,7	- 4,1	± 6,1	±12,2
Ringkøbing amt (1873-1970)	115		84	73,0				
Tønder amt (1860-1970)	35		19	54,3	54,4	+ 0,1	± 8,2	±16,4
Aabenraa amt (1865-1970)	19		10	52,6	49,2	- 3,4	±11,5	±23,0
Sønderborg amt (1865-1970)	19		9	47,4	37,5	- 9,9	±11,5	±23,0

Fig.15. Helsingør, Frederiksborg amt.

Fig.16. Helsingør, Frederiksborg amt.

amter alligevel ikke ført til det ønskede resultat. Desuden kan man vel betragte udelukkelsen af kirkegårde beliggende i områder med en stærk befolkningskoncentration som en for grov og tilfældig manipulation med tallene, eftersom der med en sådan udelukkelse ikke har været tilstrækkeligt med begravelsespladser i visse amter blot med det reducerede areal.

Lad os derfor betragte situationen, som den så ud, da befolkningen begyndte at stige kraftigt med den deraf følgende kraftige stigning i dødstallet. I midten af 1800-tallet havde kirkegårdene formodentlig overalt samme størrelse, som de havde haft i generationer, fordi væksten i befolkningen indtil omkring 1800 var ret ubetydelig. Fra 1801 til 1850 steg folketallet fra 929.000 til 1.415.000 indbyggere. Man har således tidligere nemt kunnet finde en begravelsesplads på sognets kirkegård. Men den kraftige øgning af befolkningen i de sidste par hundrede år har medført, at trykket på kirkegårdene voksede, og det blev efterhånden sværere og sværere at finde en ledig plads på kirkegården. Visse steder har kirkegårdene været tilstrækkelig store til at kunne klare dette ekstra pres, uden at man har været tvunget til at nedlægge gamle gravsteder, og andre steder, hvor kirkegårdene har været relativt små, har det forøgede tryk ikke været stort nok til at give en mærkbar effekt. I atter andre dele af landet har presset været for stort til, at man har kunnet klare sig med de ledige gravsteder. Det første, man så gjorde, var antagelig at nedlægge de grave, der kunne nedlægges. På den måde forsvandt en del af gravkorsene. – Først derefter har man prøvet at skaffe ny kirkegårdsjord, hvis der stadigvæk var brug for mere. Trykket på kirkegården har sandsynligvis en bestemt tærskelværdi, som, hvis den overstiges, udløser kirkegårdens udvidelse. Med udvidelsen er presset i hvert fald for en tid aftaget, og overgrebene mod gravkorsene er blevet indstillet. Men hvis befolkningstallet fortsatte med at stige, er den nye del af kirkegården efterhånden blevet opbrugt, og det første, man da har gjort, har påny været at se sig om på den gamle del af kirkegården, og man er begyndt at sløjfe de grave, der kunne sløjfes. Denne proces har kunnet fortsætte over flere omgange, uden at presset af den grund ophørte.

Situationen, som den her tegner sig, er åbenbart kort skitseret den: Først har man fjernet gravkorsene i tilknytning til det voksende tryk, og dernæst, efter kirkegårdsudvidelserne, har man fået så store arealer, at det har mindsket trykket på kirkegårdene betydeligt. Så de kirkegårde, der har undergået en sådan udvikling, vil efter al sandsynlighed have skilt sig af med endnu flere gravkors i forhold til de kirkegårde, hvor presset ikke har ført til nogen udvidelse. Samtidig hermed skulle man ud fra det formindskede tryk på de udvidede kirkegårde have forventet mange flere gravkors end dem, der rent faktisk står tilbage.

Et bevis for denne påstand er for eksempel sammenligningen af Frederiksborg amt med Ringkøbing amt. Hvis de 13,8 pCt. skal svare til de 73 pCt., så skulle kirkegårdsstørrelsen i det førstnævnte amt have været på 3.280 m², såfremt ingen af kirkegårdene i disse to amter var blevet udvidet eller blot var udvidet lige meget. Imidlertid vil et fuldstændigt matematisk udtryk, i hvilket trykket også er en funktion af både kirkegårdsudvidelserne og af de ikke-disponible gravsteder, ikke alene være kompliceret, men vi mangler også data, som kan belyse disse størrelser. De opgjorte kirkegårdsarealer i tabel III viser som sagt det samlede areal i 1970. Da enhver tidligere kirkegårdsudvidelse indgår i disse tal, så er det umuligt på baggrund af dem at sige, hvor store kirkegårdene var omkring midten af 1800-årene, da resultatet af den betydelige befolkningsstigning fra århundredets begyndelse begyndte at vise sig i dødstallene.⁵¹ Vi må derfor forsøge at gå en anden vej for at finde ud af, hvad kirkegårdsudvidelserne har betydet for trykket på kirkegårdene og dermed for beregningen af de tilbageværende gravkors. Vi skal postulere, at enhver tidligere kirkegårdsudvidelse afspejles af den faktiske stigning i landsognenes befolkning set i forhold til det kirkegårdsareal, der nu er til rådighed i amterne. Altså der, hvor stigningen i forhold til det nuværende areal er størst, har trykket på kirkegårdene allerede bevirket de største kirkegårdsudvidelser. Med andre ord skal vi definere en trykudvidelseskoefficient som befolkningstilvæksten pr. sogn pr. kirkegård.

Skønt landbefolkningen fortsat er steget siden 1850 i alle amter med undtagelse af Tønder amt, hvor befolkningmængden har været nogenlunde konstant, så er dødeligheden blandt danskerne tilsvarende faldet markant i samme periode. Faldet satte for alvor ind ved århundredskiftet. I begyndelsen var det ikke på grund af, at folk levede længere end tidligere, men fordi den tiltagende hygiejne og en bedre bekæmpelse af de epidemiske sygdomme hjalp til en formindskelse af børnedødeligheden. Først senere begyndte den øgede livslængde at slå kraftigere igennem. Den faldende dødelighed modsvarede således ikke af den allerede tiltagende befolkningmængde, hvilket betød langt færre begravelser i den efterfølgende periode. Tabel VI B indeholder en opgørelse over antallet af døde pr. tiår i landsognene for perioden 1850-1900, 1901-1930, 1931-1970 og for en specielt udskilt periode 1961-1970. Det fremgår heraf helt tydeligt, at trykket på kirkegårdene generelt er aftaget fra perioden 1850-1900 til perioden 1901-1930, når vi holder os til trykket som blot en funktion af døde pr. kirkegårdsareal. De første virkninger af befolkningsforøgelsen og den øgede livslængde begynder så at vise sig i perioden 1931-1970. Specielt ser vi, at sidst i denne periode, årene 1961-1970, tager stigningen igen til i forhold til

Fig.17. Frederiksberg kirkegård, København.

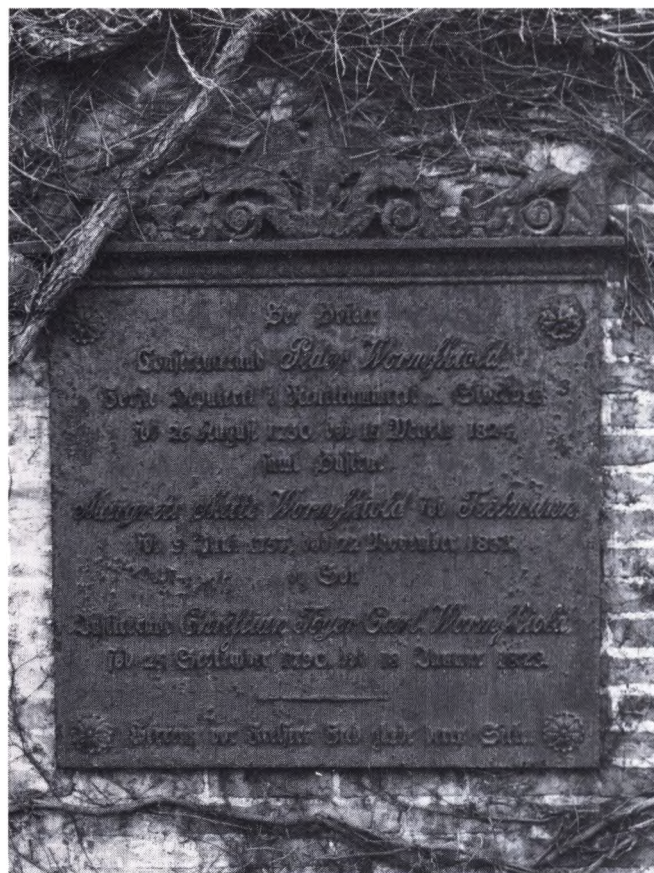

Fig.19. Frederiksberg kirkegård, København.

Fig.18. Assistens kirkegård, København.

Fig.20. Fjaltring sogn, Ringkøbing amt.

Tabel VI B Det gennemsnitlige antal døde pr. 10 år blandt landbefolkningen:

	1850- 1900	1901- 1930	1931- 1970	1961- 1970
Københavns amt	17626	14805	38058	60292
Frederiksborg amt	13075	10099	11633	14393
Holbæk amt	15240	11967	9564	9725
Sorø amt	13245	9555	7694	7201
Maribo amt	14199	10804	9690	7850
Svendborg amt	16047	13285	10385	8883
Odense amt	17005	13285	13955	13033
Thisted amt	10813	8980	6776	6438
Aalborg amt	15425	14144	14085	14372
Aarhus amt	8805	7009	9244	11764
Skanderborg amt	10571	7848	6956	7201
Ringkøbing amt	14535	13362	13136	13760

tidligere, som den havde gjort det fra omkring 1850 til 1900. Således ligger antallet af døde 1961-1970 over tiårsgennemsnittet 1850-1900 for Københavns, Frederiksborg og Aarhus amter.

Hvor udvidelserne af kirkegårde i begyndelsen af dette århundrede i høj grad var bestemt af de begyndende vandringer fra land til by, som efterhånden kom til at berøre landsogne, der lå i umiddelbar nærhed af købstæderne, eller var bestemt af, om sognet blev centrum for en bymæssig udvikling, som for eksempel stationsbyernes fremvækst på bekostning af andre landsbyer, så begynder udvidelserne omkring 1960 at slå mere generelt igennem i sognene. De største købstæder holder op med at vokse, og befolkningen søger nu tilbage til nye satellitbyer, der opstår i de omkringliggende landsogne, eller til nye parcelhuskvarterer, der skyder op omkring de gamle landsbyer.

Middelalderetiden lå i første halvdel af 1800-årene på cirka 40-42 år ved fødslen, og ved 5-års alderen lå den på 50-51 år.⁵² Så den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1800-1850 begyndte at påvirke dødstallet fra omkring 1850 for at slå fuldt igennem frem mod 1900. En sådan stigning i antallet af døde krævede mere plads på kirkegårde, og der er derfor rimelig grund til at tro, at de tidligste kirkegårdsudvidelser begyndte på dette tidspunkt. Siden det er befolkningsforøgelsen fra 1800, der var skyld i disse udvidelser, vil vi beregne trykudvidelseskoefficienten på grundlag af stigningen i landbefolkningen mellem 1801 og 1970. Og eftersom det er Ringkøbing amt, vi bruger som basis til at beregne antallet af sogne med gravkors i de øvrige amter, så synes det kun at være de amter med en større trykudvidelseskoefficient end dette amt, der skal have korrigeret det forventede antal af sogne med gravkors. Det fremgår af tabel VII, at Ringkøbing amt har en

trykudvidelseskoefficient på 0,107. Større værdier har Københavns, Frederiksborg, Holbæk, Sorø, Odense, Aarhus og Aalborg amter. Dette forhold stemmer fint overens med den kendsgerning, at det netop er de amter, som fremviser de store positive afvigelser i tabel V. Når Københavns amts beregnede antal sogne med gravkors her blot afviger med -2,2 pCt., så skyldes det jo blot, at antallet er beregnet ud fra det reducerede kirkegårdsareal. Det kirkegårdsareal, vi nu skal bruge, er det »urensede« areal med betegnelsen I i tabel III. På grundlag af dette areal skulle det forventede antal sogne med gravkors i procent være de tal, som er opført i sjette kolonne i tabel VII. Syvende kolonne indeholder det korrigerede antal i procent. Heraf ser vi, at de store positive afvigelser er blevet reduceret ganske betydeligt, hvorved næsten alle de beregnede procenter ligger nærmere de observerede, end da de blev beregnet på basis af det reducerede kirkegårdsareal. De størrelser, som afviger mere end før, er tallene for Aarhus og Københavns amter.

Spørgsmålet er imidlertid, om koefficienterne, der ligger under den for Ringkøbing amt, ikke også skal bruges til at korrigere de respektive amter. Svaret er selvfølgelig afhængig af, om disse koefficienter ligger under eller over den tærskelværdi, der angiver grænsen mellem største befolkningstryk, der ikke udløser nogen kirkegårdsudvidelse, og mindste befolkningstryk, der gør det. Vi kan konstatere, at amter som Svendborg, Maribo, Skanderborg og Tønder alle har haft et svagt voksende tryk på kirkegårde, fordi befolkningsvæksten har været lille, eller fordi kirkegårde efter alt at dømme allerede var store ved anlæggelsen, således at det kun kan være blevet til ganske få og lokalt bestemte kirkegårdsudvidelser. Vi har derfor ingen grunde til at betvivle, at trykket på kirkegårde i disse amter tilnærmelsesvis kan betragtes som blot en funktion af døde pr. et konstant kirkegårdsareal. Væsentlig for denne betragtningens rigtighed er spørgsmålet om placeringen af koefficienten for Ringkøbing amt.

Det samlede kirkegårdsareal er blevet udvidet kraftigt i Ringkøbing amt, men det skyldes ikke så meget, at nye arealer er blevet lagt til de gamle, som det skyldes anlæg af nye filialkirker med tilhørende kirkegårde. Disse blev anlagt i slutningen af sidste og i begyndelsen af dette århundrede på grund af sognenes størrelse, idet mange af disse gamle hedesogne er mellem fem og ti gange større end det typiske sogn på Sjælland. I alt er der udlagt 179.082 m² til dette formål svarende til 18,2 pCt. af amtets samlede kirkegårdsareal. Den mekanisme, som vi før beskrev, og som normalt har ført til kirkegårdsudvidelser, kan således ikke rigtig være trådt i kraft i Ringkøbing amt. Kirkegårdsudvidelserne er kommet, uden at tærskelværdien for trykudvidelseskoefficienten er overskredet. Derfor er

Tabel VI A

Antallet af døde pr. 10 år i hvert af de undersøgte amter:

	49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-00	01-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70
Københavns amt	1782	16195	17016	19506	21027	23912	15337	16759	17310	26293	31621	43685	65322
Frederiksborg amt (1851-59)		15644 (14213)	16665	15798	15747	17161	13605	13575	13108	12757	12996	14835	21291
Holbæk amt (1854-59)		15912 (9620)	16521	16744	17108	18193	14089	14474	14024	12452	12038	11497	13001
Sorø amt (1854?-59)		15345 (9207)	15872	16353	16581	17309	12800	12818	12819	12358	11787	11581	13360
Maribo amt	1646	17508	17620	17258	17338	18909	15418	15746	14235	14221	12991	19098	12764
Svendborg amt		16690	20081	20192	20417	22167	17935	18248	16885	15270	14126	13564	14732
Odense amt		19805	22691	22280	24231	27625	22700	22639	21250	22909	22566	23063	27208
Thisted amt (1878-79)		11261	11990	11874 (2374)	12244	13516	10912	10912	10594	9492	8477	7837	8202
Aalborg amt (1869)		16777	18222 (1946)	19713	20895	24036	20768	20299	19551	20927	21017	21050	24360
Aarhus amt (1851-59)		10769 (9902)	12379	13335	15439	16977	14893	15500	15217	17155	17868	19035	23622
Skanderborg amt (1859)		12177 (1264)	14621	15547	14728	14940	12832	12757	12323	12187	12177	12331	14548
Ringkøbing amt (1873-79)		12558	15777	15593 (11221)	16574	18662	16013	16003	15704	17046	17110	17867	21568

der heller ikke forinden sket en drastisk nedlæggelse af grave med jernkors. Og da trykket på sognets gamle kirkegård er faldet med anlæggelsen af en ny filialkirkegård, har det fjernet enhver yderligere tilskyndelse til at sløjfe dem. (Hvis denne kirkegårdsforøgelse ikke havde fundet sted, ville det have svaret til et kirkegårdsareal pr. sogn på 7.020 m² og en trykudvidelseskoefficient på 0,130, der tilsammen ville have medført et fald i antallet af sogne med gravkors til 60,0 pCt. af amtets sogne). Men selv om trykudvidelseskoefficienten på 0,107 alligevel skulle ligge over den absolutte tærskelværdi – en værdi, der kun kan beregnes empirisk – så kan vi tillade os at betragte de 0,107 som den relative tærskelværdi, fordi vi beregner antallet af sogne med støbejernskors i et amt på basis af det observerede antal i Ringkøbing amt.

Imidlertid giver de nye beregninger størst afvigelser for Skanderborg, Aarhus, Sorø og Københavns amter, skønt det kun er afvigelsen for Sønderborg amt, der ligger ud over den statistiske usikkerhed. Hvordan kan vi forklare dem? Hvis vi begynder med Københavns amt, er forklaringen tilsyneladende ganske simpel. En gennemgang af Københavns amt er delvis først sket i efteråret 1985, d.v.s. først femten år efter undersøgelsens statistiske afslutning. Det samme gælder i øvrigt for cirka halvdelen af sognene i Holbæk amt. Naturligvis har der i de forløbne år fortsat været udøvet et tryk på kirkegårdene, som kan have forårsaget en udtynding af de få tilbageværende jernkors. Men fejlen i de

beregnete procenter kan højst hidrøre herfra med 1-2 pCt. Den virkelige forklaring med hensyn til Københavns amt skal søges i det store kirkegårdsareal. Kirkegårde som Lyngby Parkkirkegård og Marienbjerg kirkegård består for en stor dels vedkommende af ubenyttede, grønne områder med græsplæner, buske og træer. Det er derfor ikke utænkeligt, at det effektive kirkegårdsareal for hele amtet er i nærheden af 1.390.251 m², idet vi så får et areal pr. sogn på 19.581 og en trykudvidelseskoefficient på 0,409, der passer til de 12,7 pCt.

Det bliver straks vanskeligere at forklare afvigelsen for Sorø amt. Her synes det skæve resultat kun at kunne stamme fra, at opgørelsen blot bygger på ca. to tredjedele af amtets sogne. En fuldstændig gennemgang af Sorø amt ville sandsynligvis have ført til fundet af en større hyppighed af gravkors i de ikke-undersøgte sogne. Desuden synes det fortsat forsvarligt at udelade de to sogne med statistisk unormalt store kirkegårde, hvor Herlufsholm endda udgør forstad til Næstved i Præstø amt, således at den gennemsnitlige kirkegårdsstørrelse sættes til 3.656 m². Resultatet på grundlag af dette tal er anført i parentes.

En undersøgelse af Odense amt byggende på blot 16 pCt. af sognene skaber så stor usikkerhed omkring de 16,7 pCt., at en yderligere registrering af de nordfynske sogne sikkert ville have hævet antallet af kirkegårde med støbejernskors med adskillige procent.

Skanderborg amt fremviser som et af de få amter en

Tabel VII

	Landbefolkningens størrelse i 1801	Landbefolkningens størrelse i 1965	Befolknings-tilvæksten	Befolkningsstilvæksten pr. sogn	Trykudvidelseskoefficienten	Beregnet antal sogne med gravkors i pCt.	Det korrigerede antal i pCt.	Det observerede antal sogne med gravkors i pCt.	Afgivelse i pCt.	Den dobbelte standardafvigelse i pCt.
Københavns amt (1849-1970)	42472	611270	568798	8011	0,342	58,0	18,1	12,7	+ 5,4	± 7,8
Frederiksborg amt (1851-1970)	41245	157947	116702	2012	0,258	32,0	13,3	13,8	- 0,5	± 7,2
Holbæk amt (1854-1970)	44902	99700	55098	663	0,141	27,0	20,4	19,5	+ 0,9	± 8,5
Sorø amt (1854?-1970)	41185	79763	41106	495	0,118 (0,136)	29,1 (25,3)	26,4 (19,9)	(16,1) -	+10,3 (+ 3,8)	± 9,0
Maribo amt (1849-1970)	46978	79554	32576	354	0,077	30,2		30,6	- 0,4	±11,6
Svendborg amt (1850-1970)	54026	102775	48748	530	0,092	32,6		30,7	+ 1,9	± 9,7
Odense amt (1850?-1970)	56120	146999	90879	866	0,152	31,5	22,2	(16,7)	+ 5,5	±17,6
Thisted amt (1878-1970)	28313	65379	37066	394	0,068	70,7		69,1	+ 1,6	± 9,6
Skanderborg amt (1859-1970)	25270	69774	44504	674	0,099	46,7		50,8	- 4,1	±12,2
Aarhus amt (1851-1970)	21062	117629	96567	1583	0,228	41,6	19,5	24,6	- 5,1	±10,8
Aalborg amt (1869-1970)	39004	146370	107366	976	0,139	51,4	39,6	40,0	- 0,4	± 9,2
Ringkøbing amt (1873-1970)	38347	143458	105111	914	0,107					
Tønder amt (1860-1970)		32134				54,4		54,3	+ 0,1	±16,0
Aabenraa amt (1865-1970)		36708				49,2		52,6	- 3,4	±23,0
Sønderborg amt (1865-1970)		37068				37,5		47,4	- 9,9	±23,0

forholdvis stor negativ afvigelse på $-4,1$ pCt. Samtidig er det værd at bemærke, at trykudvidelseskoefficienten for amtet også ligger under Ringkøbing amts. Vi har dog allerede afvist muligheden af en korrektion af de $46,7$ pCt. på grundlag af denne faktor. I modsat fald ville det også have betydet, at for eksempel Tønder amt skulle have været korrigeret ud fra en koefficient, som hed $0,003$ svarende til 1.940 pCt. Og det er jo helt udelukket, at der findes flere end 100 pCt. af sognene med gravkors. Så der må være en anden forklaring på det lavere tal.

Formodentlig skal forklaringen søges i en af de stiltende forudsætninger, der ligger bag disse beregninger. Betragt følgende eksempel: I et sogn dør der inden for en bestemt periode 100 mand, og af dem får

de 10 sat et støbejernskors over sig. I et andet sogn dør 200 mand inden for samme periode, og 20 af dem får rejst et gravkors. Lad os endvidere antage, at størrelsen af den første kirkegård er en halv gang mindre end den anden, at ingen af kirkegårdene senere bliver udvidet, og at der fortsat dør hundrede mennesker for hver to hundrede i henholdsvis det første og andet sogn. Vi kan så forvente, at der efter en rum tid, enten ikke vil være noget gravkors tilbage, eller, hvis de stadig findes, omtrent det samme antal. Antagelserne til grund for dette eksempel har også ligget til grund for beregningerne, eller sagt på en anden måde: vi har forudsat, at intensiteten af nye støbejernskors og intensiteten af døde har haft det samme forhold over hele landet.

Fig.21. Vinding sogn, Ringkøbing amt.

Fig.23. Magleby sogn, Svendborg amt.

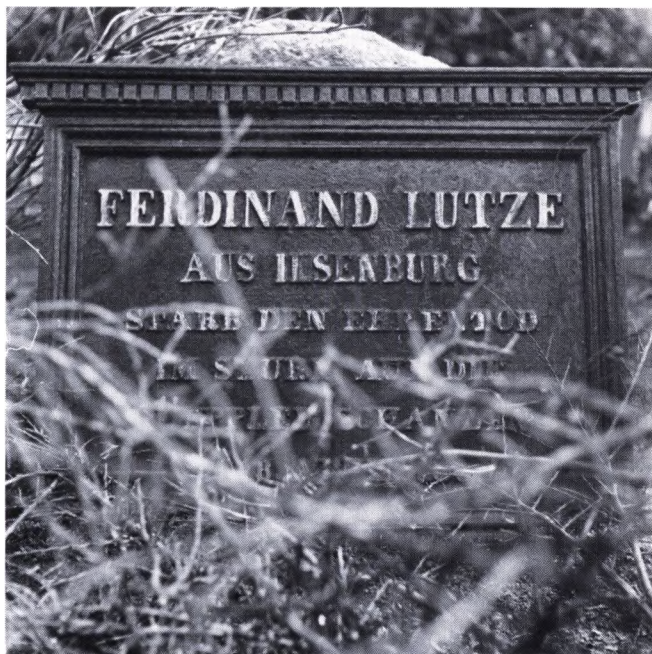

Fig.22. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.24. Højrup sogn, Tønder amt.

Men lad os nu forestille os, at intensiteten af nyopstillede gravkors er større i visse amter: det vil sige, at der i visse områder er opstillet 20 gravkors for hver 100 døde personer, hvor man i andre områder kun har opstillet 10, og betingelserne vedrørende kirkegården i øvrigt er de samme som før, så vil der være større sandsynlighed for, at kirkegården med de 20 gravkors i dag har et eller flere kors end den med de 10. Det er meget tænkeligt, at dette er tilfældet i forbindelse med

Skanderborg amts afvigelse. De korte afstande til Horsens og en intensiv markedsføring har måske gjort støberierne Stallknecht og Møller & Jochumsen i Horsens i stand til at afsætte flere støbejernskors, end hvad man normalt har kunnet iagttage for andre støberier rundt omkring i landet. En sådan formodning støttes tilsyneladende af det store antal støbejernskors i sognene, der udgør Horsens opland.

Imod denne redegørelse for Skanderborg amts af-

vigelse taler dog den kendsgerning, at antallet af gravkors pr. sogn er 1,80, medens det for Ringkøbing amt er helt oppe på 3,36 kors. Selv om vi korrigerer for de færre døde og det større kirkegårdsareal i Ringkøbing amt svarer tallet efter forholdene i Skanderborg amt til 2,15. Alligevel kan man se af kortet, at korsene koncentrerer sig omkring Horsens. Hvis vi derfor udvælger sognene i Voer og Nim herreder, der begge støder op til Horsens, så er der her fundet 63 støbejernskors på 20 kirkegårde eller 3,15 kors pr. kirkegård. Det tilsvarende tal for Ringkøbing amt skulle i overensstemmelse hermed være 2,21 kors, idet de to herreder tilsammen har en kirkegårdsstørrelse på 7.021 m² pr. sogn, og antallet af døde pr. sogn i de to herreder er ansat til det samme for hele amtet, skønt det nok er en del større på grund af naboskabet med Horsens. Der er 5 sogne blandt de 20 med kun et enkelt gravkors. Så hvis vi antager, at intensiteten af nyopstillede kors og af begravede var den samme i de to herreder og Ringkøbing amt, kunne vi have forventet ud fra forholdet mellem 3,15 og 2,21 kors pr. sogn, at blot 3/2 af disse fem havde haft et gravkors, eller at mellem 1 og 2 af disse fem sogne havde været uden. Med to færre sogne med støbejernskors ville det blot være 47,6 pCt. af landsognene i amtet, der ville have haft et eller flere gravkors til sammenligning med de forudsagte 46,7 pCt. Altså et resultat tæt ved det, vi kunne forvente alene på grundlag af presset på kirkegården.

Også afvigelserne på henholdsvis +4,6 og -5,1 pCt. for Aarhus synes der at være en fornuftig begrundelse for. Den store befolkningsforøgelse i amtet er ikke foregået jævnt fordelt på alle sognene, men den har ganske specielt samlet sig i og omkring Aarhus by, hvor to nye sogne, Risskov og Skåde, er blevet udskilt fra henholdsvis Vejlbj og Holme sogn. Antallet af døde i dette århundrede er således også koncentreret hertil. Det er derfor i særdeleshed kirkegårdene i Århus og de få omliggende sogne, der er blevet udvidet overordentlig meget, medens det samme ikke er sket med de mange øvrige kirkegårde i amtet. Med en sådan skæv fordeling af amtets døde og mellem amtets store og små kirkegårde, siger det sig selv, at hvis vi ser væk fra disse store kirkegårdsudvidelser, som vi gjorde i første omgang, og har fordelt alle døde jævnt på samtlige kirkegårde, så må det forventede tal blive for lille. (Når det alligevel blev for stort, skyldes det vanskeligheden med at fastlægge antallet af kirkegårde, der ikke skulle medgå i beregningen af den gennemsnitlige kirkegårdsstørrelse). Hvis vi derimod medregner samtlige udvidelser af kirkegårdene, der ligger i forstadssognene til Aarhus, så vil det forudsagte tal blive for stort, da det forøgede kirkegårdsareal jo bliver fordelt på alle sogne. Men skønt det forventede tryk umiddelbart ser ud til at blive mindre, og vi derfor skulle forvente et større antal sogne med gravkors, så bliver trykudvi-

delskoefficienten samtidig alt for stor, fordi både den gennemsnitlige kirkegårdsstørrelse er større end for 82 pCt af kirkegårdene i landsognene, og befolkningstilvæksten pr. sogn er meget mindre i et lignende antal sogne. Det fører til, at det beregnede tal bliver for lille. Men stadig falder det inden for det statistisk acceptable.

Endelig har vi Aabenraa og Sønderborg amter, som henholdsvis fremviser en afvigelse på -3,4 og -9,9 pCt. Disse resultater er heldigvis ikke overraskende. For her ser vi antagelig de eneste eksempler på, at loven for presset på kirkegården delvis kan være sat ud af kraft. De mange soldatergrave i disse to amter er der blevet værnet om. Både de danske og tyske soldater, som faldt for deres fædrene land, er blevet æret for deres dåd, og støbejernskorsene har skullet sikre, at den aldrig blev glemt. Det nationale sindelag hos det danske og tyske folk har siden gjort det utænkeligt at røre disse grave. Det ville derfor have været overraskende, hvis der ikke havde været flere kirkegårde med gravkors, end alene presset på kirkegårdene til sagde os.

Men der findes desuden andre fejlkilder, som vil kunne spille en rolle i forklaringen af eventuelle små afvigelser. For det første kan det ikke udelukkes, at nogle få kirkegårde i et af de udvalgte amter aldrig har haft noget støbejernskors, medens alle kirkegårdene i Ringkøbing amt har haft. Det vil medføre, at vi i dag vil iagttage et lavere antal sogne med gravkors, end hvad det teoretiske, forventede antal fortæller os. For det andet kan der være usikkerhed omkring fastlæggelsen af kulminationsåret, specielt i de tilfælde, hvor beregningen af middelåret bygger på forholdsvis få gravkors. For det tredje er forholdet mellem det beregnede antal døde i landsognene og i købstadssognene behæftet med en usikkerhed, der fremkommer som et resultat af, at beregningen bygger på det gennemsnitlige forhold i tredive-fyrreårs perioder. For det fjerde vil de amter med størst vandring fra land til by antagelig have haft flere døde i landsognene end antaget, fordi det fortrinsvis er de ældre og gamle, der er blevet tilbage i landsbyerne, og de unge, der har skullet prøve lykken i byerne. Sådanne mulige fejlkilder vil alle på en eller anden måde kunne indvirke til ugunst for de forudsagte resultater.

På et enkelt nær er afvigelserne for samtlige amter imidlertid ikke større, end at de alle kan forklares inden for den tilgrundliggende statistiske usikkerhed, og forskellen mellem de forventede og observerede værdier passer således fint med den teoretiske model (jfr. note 50). Resultaterne bekræfter åbenbart de tre tidligere gjorte antagelser:

Fig.25. Adsbøl sogn, Aabenraa amt.

Fig.26. Ullerup sogn, Sønderborg amt.

Fig.27. Assistens kirkegård, København.

- 1) alle (eller næsten alle) sogne over hele landet har før i tiden haft gravkors;
- 2) folk i Ringkøbing amt har ikke nærret større veneration for de døde end folk i Københavns amt;
- 3) eventuelle forskelle i folks bofasthed har åbenbart ingen indflydelse haft på gravkorsenes bevaring.

Forskellen i dag på støbejernskorsenes hyppighed fra landsdel til landsdel kan alene forklares ud fra forskellen i trykket på kirkegårdene (når vi lige ser bort fra egnen omkring Dybbøl banke). Resultatet kan med andre ord tolkes som endnu et eksempel på, at danskerne er et homogent folkefærd.

Kronologisk afgrænsning

Skønt der forekommer enkelte støbte epitafier fra 1700-tallet opsat rundt i landsbykirkerne, begynder de støbte gravminder først for alvor at dukke op i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. De første støbejernsmonumenter kom hertil færdigbearbejdet fra Norge. Således står der endnu et stort monument over botanikeren og zoologen, professor Martin Wahl, død 1804, på Assistens kirkegård i København. På dette gravmonument står der direkte: støbt Bærums Jern Verk. Et stort jernepitafium over oberberghauptmann Jørgen Hjort, død 1804, på samme kirkegård er formodentlig også hentet herved fra Norge, hvorfra de begge stammede. Derimod er et fornemt jernepitafium, der ligeledes er at finde på Assistens kirkegård, over jernstøber Thomas Weiss fra 1819 ganske givet støbt på det af ham selv i 1805 grundlagte støberi, det Weissiske Jernstøberi i Sankt Annagade på Christianshavn. Vi må tro, at trafikken af støbegods fra Norge gik stærkt tilbage efter Danmarks afståelse af landet til Sverige i 1814, og at den opblomstrende danske jernindustri selv overtog opgaven med at støbe gravminder fra støberierne i Norge i den efterfølgende periode.

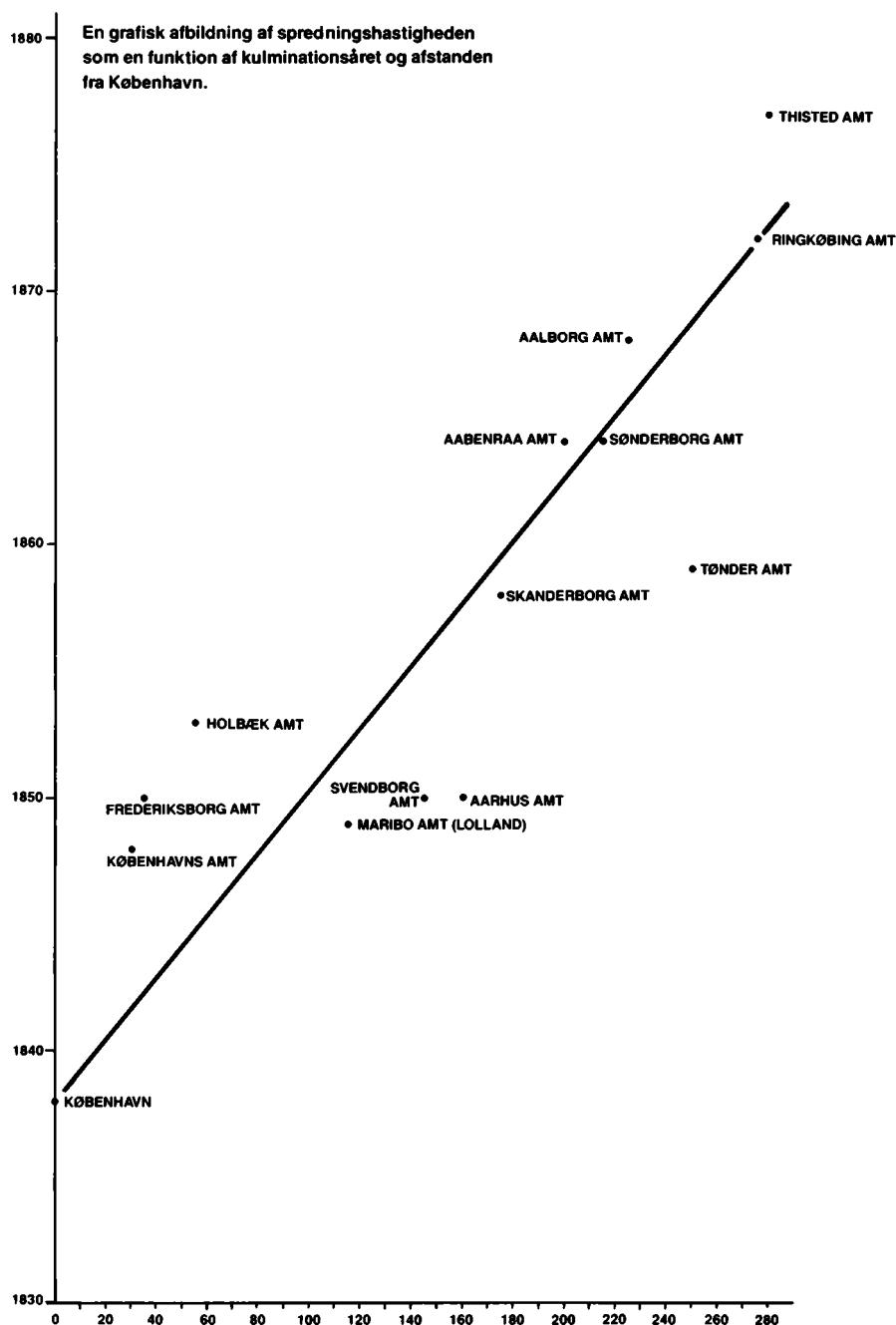
Få støbejernskors forekommer også fra denne periode. Det tidligst daterede er sat på Tølløse kirkegård, Holbæk amt, over to små piger, Thalia Maria Magrete Zeuthen og Anne Sophie Zeuthen, begge døde 1796, døtre af etatsråd P. Chr. Zeuthen til Tølløsegaard. Fra 1809 dateres et over den »blide, christeligt sindede« Ole Frederik Obel, sognepræst til Gudum sogn, Flestum hrd., Ålborg amt. På Assistens kirkegård i København findes to tidligt daterede kors, et med årstallet 1813 over Warming og et over Lars Wolff med årstallet 1818.

Man skal imidlertid ikke lade sig føre bag lyset af disse årstal. Alle disse kors er utvivlsomt opstillet efter, ja måske mange år efter, at personerne er døde, som det skete med ovennævnte O. F. Obel. – Sønnen C. W. Obel overtog i 1828 tobaksfirmaet Christen Winther i Aalborg og grundlagde dermed en blomstrende

virksomhed. Så da Henning Smith i 1834 begyndte at støbe jernkors i byen, fik faderen et. Måske har han og de andre forinden haft et simplere gravminde af træ, som så er blevet udskiftet, da moden med støbejern for alvor greb om sig. Helt udelukkes kan det naturligvis ikke, at flere af de tidligste kors, i det mindste i København, er importeret fra Tyskland, men korsenes stiltræk tyder ikke på det. Der er, så vidt jeg kan se, ingen grund til at tro, at støbejernskorset er blevet introduceret i Danmark førend i løbet af 1820'erne, hvor de viser sig i mere end enkelte eksemplarer. Året 1830 synes at være det år, hvor moden for alvor begynder at brede sig.

Diagrammerne I-XIV viser spredningen i tid i København og de undersøgte amter. Dateringen er her foretaget ud fra det på gravmindet angivne dødsår. Ligger flere personer under samme kors, er normalt det sidste årstal anvendt, med mindre der har været stærk mistanke om, at det er påsat senere end det første, og da er det næsten altid hustruens dødsår. (Det kan blandt andet være tilfældet på monumenter og gravplader, hvor det har været nemt at afsætte plads til en senere påskrift). Som i vore dage må man formode, at der også tidligere er gået en vis tid mellem begravelsen og oprettelsen af gravmindet. I Horsens er der få eksempler på, at støbeåret er angivet på jernkorset foruden dødsåret. I to tilfælde er der tale om, at personen er død før oprettelsen af det første støberi i Horsens. Ni og seks år efter oprettelsen har man så støbt de døde et gravkors.

De støbte gravminder optræder hyppigst fra begyndelsen af 1830'erne til slutningen af 1890'erne – en periode på cirka 70 år. Hvert amt har normalt en spredning på omkring 50-60 år. Når søjlen i diagram XIV for 1864 er så stor i forhold til de øvrige år, skyldes det de mange krigergravminder, der er sat over danske og tyske soldater. De to yngste kors stammer fra 1928 og 1945. (Fig. 284). De står begge på Venø i Limfjorden. Det ene er sat over Peder Christian Stam-

strup Jensen; det andet over BIRTHELINE JENSEN F. SØRENSEN. Specielt det sidste er usædvanligt, fordi det er opstillet 45 år efter, at moden er holdt op. Her har konen haft en mand, som har fået opstillet et gravkors på et tidspunkt, da det var en smule mindre umoderne. Og for at deres gravminder kunne passe sammen, skulle hun også have et. Kanske blev de støbt og købt samtidig, og først ved hendes død er hendes navn og data blevet påstiftet. Udelukkes kan det vel heller ikke, at der, som man så ofte har gjort med mange ting før i tiden, er tale om genbrug af et gammelt kors, således at det er kommet til en ny ære og værdighed.

Diagrammerne for de enkelte amter viser tydeligt en forskellig koncentration af korsene i tid. Vi vil definere kulminationsåret eller middelåret som det år, hvor den ene halvdel af de observerede kors daterer sig før og den anden halvdel daterer sig efter. Hvis der er bevaret mange kors i et amt, vil kulminationsåret ligge i toppunktet, eller lige der omkring, af den faktiske fordelingskurve, som idealt set vil ligne en gaussisk fordelingskurve. Er der derimod blot bevaret få kors, vil der være større usikkerhed omkring den faktiske spredning, og fundet af yderligere få kors ville kunne have flyttet middelåret med flere år. Usikkerheden

I . KØBENHAVN

II . KØBENHAVNS AMT

III . FREDERIKSBORG AMT

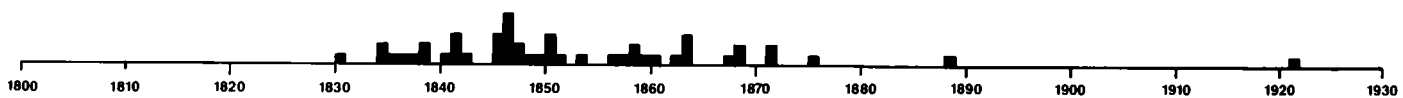
IV . HOLBÆK AMT

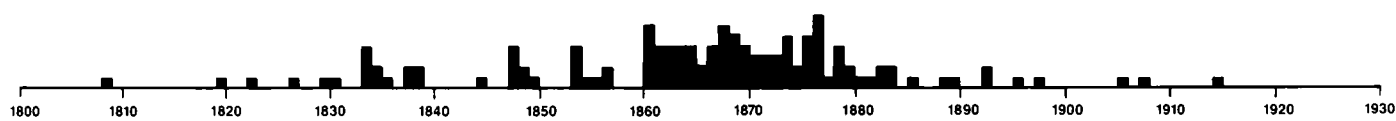
V . MARIBO AMT (LOLLAND)

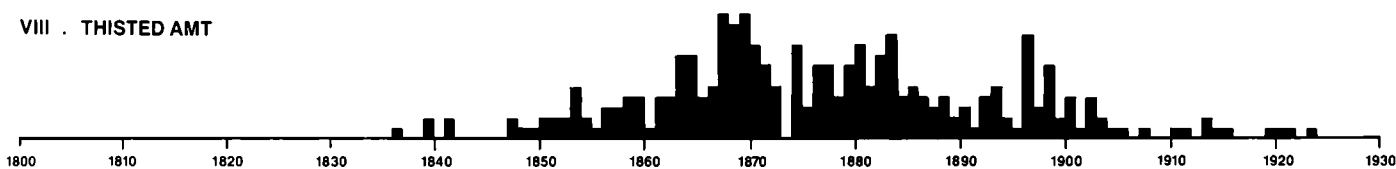
VI . SVENDBORG AMT

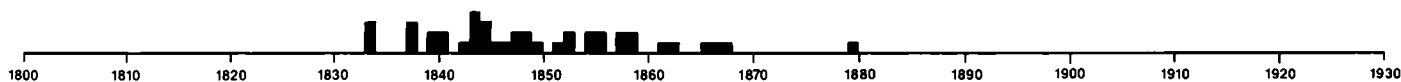
VII . AALBORG AMT

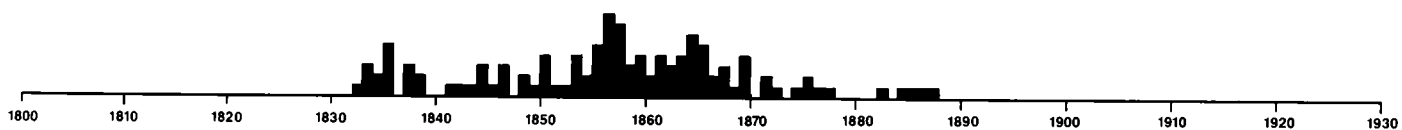
VIII . THISTED AMT

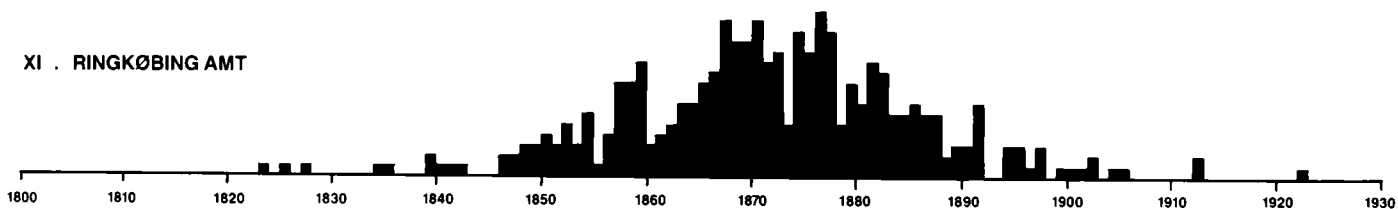
IX . AARHUS AMT

X . SKANDERBORG AMT

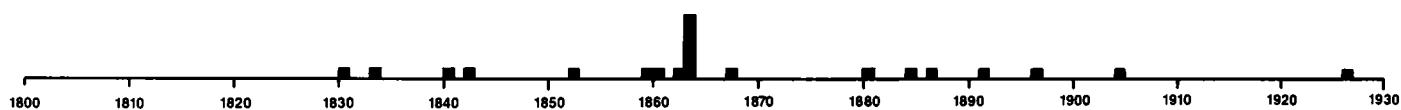
XI . RINGKØBING AMT

XII . TØNDER AMT

XIII . AABENRAA AMT

XIV . SØNDERBORG AMT

omkring kulminationsåret forstærkes ved, at kors over fornemme og kendte personer meget ofte er ældre kors, som har fået lov til at overleve, medens kors over jævne og ukendte personer, der almindeligvis vil være yngre, efterhånden er blevet smidt ud. (Eksempelvis er adskillige af de bevarede støbte gravmæler på Assistens kirkegård i København opstillet over folk, man kan finde i Dansk Biografisk Leksikon.) Denne usikkerhed til trods viser toppunktet af fordelingskurven over hvert amt at bevæge sig frem i tiden, jo længere vi fjerner os fra hovedstaden. Og kan vi påregne, at kulminationsåret i København er korrekt, ser vi, at spredningen af gravkorsene sker gradvis ud over landet. Hastigheden, hvormed det sker, er åbenbart konstant: 80 km. pr. 10 år. En sådan lovmæssighed bekræfter således et lignende mønster, man tidligere har fundet andre steder i verden: gravkorsenes opstilling udviser en popularitetskurve med en enkelt top, og til et givent tidspunkt adskiller sådanne frekvenskurver sig noget fra hverandre i hver sin del af landet.³³ Når moden er ophørt i København, skal den først til at begynde i Vestjylland og er på sit højeste i Østjylland.

Da skikken med støbte gravkors i Sønderjylland er påvirket fra Carlshütte i Rendsburg, skal den forholdsvis tidlige kulmination i Tønder amt antagelig forklares med, at centrum for spredningen af jernkors i dette amt ikke så meget skal søges i retning af København, men i retning af Hamburg. Hvis f.eks. kulminationsåret i Hamburg er det samme som i København,

og spredningshastigheden er som i Danmark på 80 km. pr. 10 år, så vil kulminationsåret i Tønder amt netop skulle være 1859, som vi finder det er, eftersom der er omkring 175 km. mellem Hamburg og Tønder.

Ser vi i den sammenhæng også på Aabenraa og Sønderborg amter, så er kulminationsåret begge steder præget af krigen i 1864. For at undgå denne eventuelle skævhed kan vi prøve at udelade korsene dateret i det år. Da synes middelåret i Aabenraa amt fortsat at ligge omkring 1864, medens det i Sønderborg amt ligger lidt tidligere: omkring 1858. Nu ligger Sønderborg cirka 160 km. nord for Hamburg og Aabenraa 190 km., hvor de tilsvarende afstande til København er 215 og 200 km. Med andre ord passer det med, at moden skulle toppe i Sønderborg amt omkring 1858, hvis det er Hamburg, der er centrum for spredningen af gravkorsene op igennem Slesvig-Holsten, hvorimod det samme skulle ske i Aabenraa amt omkring 1861. I Aabenraa amt når spredningen af gravkorsene ud fra København og Hamburg nogenlunde samtidig. Nord for linien Tønder amt – Aabenraa amt vil diffusionen fra de to udgangspunkter gennem resten af Sønderjylland følgelig ikke kunne skelnes fra hinanden.

Når afvigelserne fra det forventede kulminationsår ellers er størst for amterne på Øerne, skyldes det uden tvivl, at der ikke er bevaret så mange gravkors her som i Jylland. Aarhus amt afviger dog også stærkt. Grunden er vel dels de få gravkors, der er fundet i amtet, og dels at Aarhus købstad er hovedbyen i Jylland, hvor

Fig.28. Assistens kirkegård, København.

Fig.29. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

man tidligt ikke har villet stå tilbage for folk i København. Der må ligeledes regnes med, at Københavns geografiske placering og Danmarks opdeling af sunde og bæltter vil være med til at skabe lokale svingninger omkring det teoretiske middelår.

Tidspunktet for modens kulmination hænger sammen med oprettelsen af støberier de pågældende steder og dermed den lettere adgang til at anskaffe sig et støbt gravkors. Men det er ikke bare grundlæggelsen af støberier, der bestemmer, hvornår korsene dukker op i de forskellige egne. To andre ting er formodentlig lige så afgørende. Så længe gravkors er dyre i sammenligning med, hvad folk i almindelighed kan gøre sig håb om at tjene, er det kun de få velhavende beskåret at kunne købe et kors, og deres forekomst vil derfor begrænse sig til de mest blomstrende købstæder. I begyndelsen af 1830'erne har gravkorsene været forholdsmæssig dyre, senere, da jernstøberierne begyndte at skyde op som paddehatte, må konkurrencen have trykket priserne stærkt. Ligeså kræver det tid og tilvæning, før den bredere befolkning er parat til at acceptere dette nymodens påfund. Gamle vaner og almindelig sendrægtighed skulle først overvindes, som de skal det i dag, inden moden slog rod blandt folk på landet. Først introduceres et fænomen i hovedstaden for så at brede sig ud over landet som ringe i vandet.

At det er sådan, ses, hvis vi sammenholder modens kulminationsår med etableringen af støberierne rundt om i amterne. København havde allerede de første 5-6 støberier, da de første gravkors begyndte at blive populære. Og selv om de omkringliggende amter først får støberier et par årtier senere, begynder korsene at dukke op her længe forinden. Frederiksborg amt har dog sit første jernstøberi, før moden skyller hen over landet. Det næste støberi dukker op i Helsingør i 1845, kun 5 år før gravkorsenes popularitet er på sit højeste. I Københavns amt får Frederiksberg et støberi i 1845 og Køge i 1844. Holbæk amt får sit første i Ruds Vedby i 1839 og Sorø amt sit i Slagelse i 1843. På Lolland grundlægges støberiet i Bandholm omkring 1841. Gravkorsenes fremmarch stopper således i disse amter mindre end 10 år efter oprettelsen af de første støberier inden for amtet. Den eneste undtagelse synes at være Holbæk amt, hvor intervallet er på 15 år.

Men der findes også eksempler på, at gravkorsenes popularitet først startede længe efter anlæggelsen af et støberi i området. Både i Aalborg og Odense blev der oprettet store og betydningsfulde støberier i midten af trediverne, henholdsvis 1834 og 1836, men der er stor forskel på, hvornår moden kulminerer. I Aalborg amt er det først i 1868, altså 34 år efter, medens det i Svendborg amt er så tidligt som 1850, blot 14 år senere,

og det skønt gravkorsene begynder at vise sig i begge områder omkring støberiernes grundlæggelse.

Tilsvarende finder vi i Horsens det ældste støberi i Jylland, der ikke senere end 1834 begyndte på støbningen af gravkors. Men vi skal alligevel helt frem til 1858, før moden toppede i Skanderborg amt, blot 5 år efter at Zeltners Jernstøberi blev grundlagt i Silkeborg. Modsat blev det første støberi i naboamtet, Aarhus amt, først anlagt i 1841 i Aarhus købstad, og gravkorsene var allerede på retur i dette område fra begyndelsen af 1850'erne. (De tidlige kors i den sydlige del af amtet stammer da også alle fra Horsens).

I Ringkøbing amt nåede moden sit maximum 25 år efter, at det første jernstøberi var blevet oprettet i 1847 i Ringkøbing. Derefter fulgte så i 1861 Holstebro Jernstøberi, som fik en stor produktion af jernkors. 1844 anlagdes et støberi i Thisted købstad, og i 1854 fulgte så støberiet i Nykøbing Mors. Alligevel gik der mere end 30 år, fra det første gravkors blev båret ud fra Bonnes støberi, indtil efterspørgslen i Thisted amt var på sit højeste i 1877.

Alt i alt tegner der sig et billede, hvor intervallet mellem etableringen af det første støberi i et område

og gravkorsenes kulmination forøges med afstanden fra København, omend der specielt omkring Aarhus forekommer lokale variationer. Tendensen er imidlertid klar nok: de psykologiske og økonomiske barrierer har været stærkere i Jylland end på Øerne. Man skal simpelthen først og fremmest have råd til et støbejernskors, og når man har det, skal man se ideen slå an i nabosognet, før man er villig til at købe et, og det uanset at fordelene ved et kors af jern frem for et af træ er umiddelbart indlysende. Blandt andet af disse grunde har det været så længe, inden gravkorset blev populært i de nordlige og vestlige egne af landet.

Gravkorsene er både lette at lokalisere og datere. De står nu på den kirkegård, hvorpå de i sin tid blev opstillet, og indskriften fortæller os det omtrentlige år, det skete. Vi har derfor i dem et enestående materiale til at opstille en lov for spredningen. Men denne spredningslov gælder sikkert ikke kun for gravkors. Andre ting er også blevet spredt ud over landet. Om det har været klædedragt, bygningstil, indbo eller støbejernskors, der kom på mode, så har spredningen af alle disse ting fulgt samme lov.

Gravkorsenes antal

Et rimeligt skøn over, hvor mange støbejernskors der endnu er tilbage rundt om på de danske kirkegårde, når frem til et tal på lidt under 3.000 kors.

Der var omkring 1.871 sogne i Danmark på det tidspunkt, hvor støbejernskorsene florerede, og af dem er de 1.027 blevet undersøgt. I alt blev der iagttaget 1.458 støbte gravminder under disse besøg, som har været nogenlunde ligeligt fordelt over hele landet. Der har dog været en lille overvægt af besøg på de sjællandske og fynske kirkegårde, hvor tætheden af gravkorsene er mindre end på de jyske. Til gengæld er netop de egne af Jylland, der har flest kors, bedre undersøgt end dem med færre kors. En udregning på grundlag af en opdeling mellem Jylland; Fyn og Lolland-Falster; og Sjælland og Bornholm giver 2.830 kors, medens én uden bringer tallet ned på 2.680. Så når vi lægger de københavnske kors til, får vi et sted mellem 2.700 og 2.900 kors, der endnu står tilbage i Danmark.

Det bliver straks noget vanskeligere at vurdere, hvor stort antallet af gravkorsene var, da de i sin tid blev opsat på kirkegårdene. Hvor mangfoldige har gravkorsene været engang? En måde at skønne herom vil være at antage, at der før i tiden ikke har været flere

gravkors på Gjellerup, Bølling og Husby kirkegårde i Ringkøbing amt end dem, vi ser i dag: altså, at samtlige gravkors er blevet bevaret i disse tre sogne. (Det er ikke helt sandt, fordi der på Husby kirkegård yderligere er fundet en lille stump af et liljekors). Der er bevaret 70, eller hvad der svarer til 23,3 kors pr. sogn. Da der sammenlagt er 1871 sogne, giver det cirka 43.594 kors over hele landet. Læg dertil måske cirka 500 for København. Derved bliver regnestykket på omkring 44.000 kors.

Vi ved imidlertid, at antallet af døde i disse tre sogne må have været mindre end så mange andre steder i landet. Hvordan ser regnestykket ud, hvis der tages hensyn til den kendsgerning? Her må vi huske på, at moden med støbte gravkors i de fleste amter ligger en del tidligere end for Ringkøbing amt. Ved folketællingen i 1850 blev der registreret 2.045 personer i de tre nævnte sogne. Lad os antage, at det stort set er disse personer, der er blevet begravet på de tre kirkegårde fra 1850, hvor moden begynder at dukke op i amtet, til 1890, hvor moden er ved at klinge ud. Med en middellevetid på 40-50 år synes det at være en acceptabel antagelse. Inden 1890 har moden floreret et

Fig.30. Majbølle sogn, Maribo amt.

Fig.32. Bovense sogn, Svendborg amt.

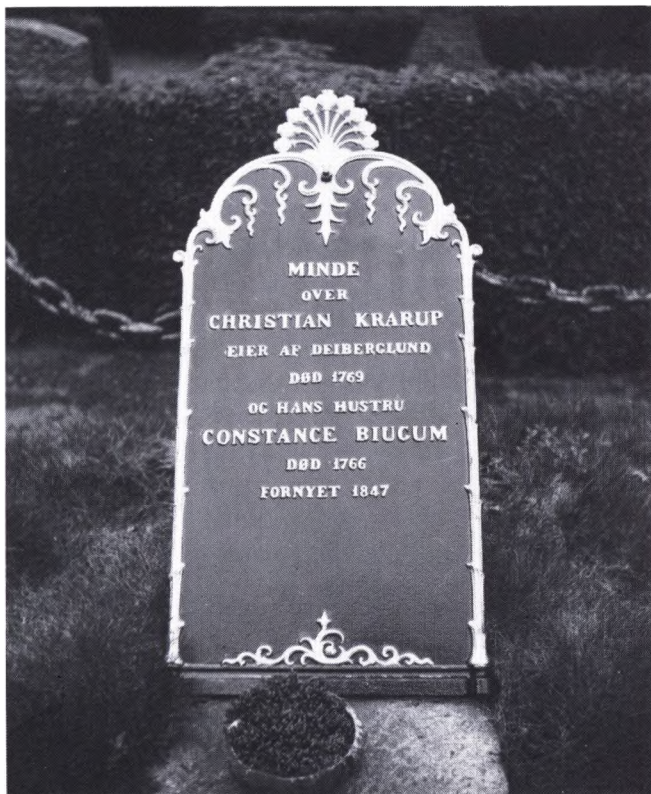

Fig.31. Dejbjerg sogn, Ringkøbing amt.

Fig.33. Øster Hæsing sogn, Svendborg amt.

lignende antal år i de øvrige amter. Som vi har set, begynder moden, hvor den er tidligst på færde, omkring 1830, medens det andre steder først sker omkring 1835 eller 1840. Vi skal derfor antage, at alle de mennesker, der levede i Danmark omkring 1835-1840, har afstedkommet et forholdsmæssigt lignende antal gravkors, når de døde, som dem i de tre vestjyske sogne. Omkring 1830 lever der henved 1.269.000 indbyggere i Danmark, og i 1840 er tallet steget til cirka 1.317.800. Omregnet svarer det til mellem 43.444 og 45.108 kors: altså ganske tæt på det første skøn.

Begge disse skøn tager deres udgangspunkt i den antagelse, at alle gravkorsene på de tre kirkegårde har overlevet tidens tand, og at intensiteten af opstillede kors var næsten den samme overalt i landet. Sandsynligheden for, at det er sandt, vil kunne styrkes meget, hvis vi kan finde frem til en metode, som når op på et lignende antal kors, men som blot ikke henviser til de 70 kors. Her er vi så heldige, at vi kender, hvor mange kors Ribe Jernstøberi leverede i årene 1868-70: det første år solgte man 18, det næste 15, og det tredje år solgtes 12 gravkors.⁵⁴ Selv om Ribe amt ikke indgår i det indsamlede materiale, så kan vi vel regne med, at disse tre år ligger lige omkring tidspunktet for modens kulmination i amtet.

I Ringkøbing amt har man i en tilsvarende treårsperiode omkring kulminationsåret i 1872 opstillet cirka 10 pCt. af de tilbageværende kors. (Tilsvarende forhold synes at gælde for de øvrige amter). Hvis vi derfor antager, at Ribe Jernstøberi har fulgt med under hele modens forløb i Ribe amt, betyder det, at den samlede produktion derfra lå på omkring 450 kors. Vi kender endvidere antallet af støberier i Kongeriget og i Slesvig i tiden omkring 1860. På den tid er der rundt regnet 80 støberier med 2.400 arbejdere. Det, vi er

interessert i at vide, er ikke så meget antallet af støberier som antallet af arbejdere, da det fortæller os, hvor stor kapacitet støberierne har. Ribe Jernstøberi har således cirka 30 arbejdere, eller lige netop hvad der i gennemsnit er beskæftiget på hvert støberi. Tilbage har vi så historien: hvis 30 mand fremstiller 45 kors på tre år, hvor mange kan så 2.400 mand fremstille i samme periode? Svaret er naturligvis 3.600 kors. Og da de 3.600 udgør cirka 10 pCt. af den samlede produktion, så har man i alt produceret omkring 36.000 gravkors på de kongerigske og slesvigske støberier.

Nu har man jo ikke blot støbt gravkors på støberierne, men også en masse andet gods. Ja, gravkorsene har helt sikkert været en lille del af produktionen. Derfor er det uafviselig forkert at sige, at 30 mand er et mål for, hvor mange støbte gravminder et støberi kunne producere på et år, når det blot opgøres til mellem 12 og 18 kors. Men det er på den anden side vel ikke helt urimeligt at antage, at støbning af gravkors har udgjort nogenlunde den samme procentvise andel af den samlede produktion hos ethvert støberi. Ingen jernstøber har villet satse for stærkt på at fremstille gravkors. De har altid været betragtet som et supplement til den øvrige produktion, og det har derfor i nogen grad været muligt at efterkomme en forøgelse i efterspørgslen uden at ændre på støberiets kapacitet. Så på nogle støberier har 30 mand måske støbt lidt flere end 15 gravkors om året, og på andre har et tilsvarende antal mænd lavet lidt færre.

Så efter disse to-tre skøn at dømme blev der åbenbart opstillet et sted mellem 35.000 og 45.000 gravkors, eller sagt på en anden måde: for hvert gravkors, der er blevet bevaret, er mellem 13 og 16 forsvundne.

II del

Gravmindernes udseende

De støbte gravminder kan i grove træk inddeles i fire forskellige kategorier:

1. Epitafier;
2. Gravplader;
3. Kors og
4. Monumenter.

Forskellen mellem de to første typer og den sidste type gravminde er den, at støbejernsepitafiet og støbejernsgravpladen er et 2-dimensionalt gravminde, hvor det kun er højde/længde og bredde, der har betydning, medens støbejernsmonumentet altid er et 3-dimensionalt gravminde, hvor dybden også indgår i oplevelsen af det. Støbejernskorset har korsformen med højde og bredde ligesom epitafiet og gravpladen; men det har tillige både en forside og en bagside, hvad de sidste normalt ikke har. Støbejernskorset er nærmest at regne for et 2½-dimensionalt gravminde. Enkelte gange kan det være anbragt oven på et sten- eller jernpostament, som dermed åbner for en 3-dimensionel udformning og beskuelse af den nederste del af gravmindet. Det normale er dog, at det enten er sat direkte ned i jorden eller hviler på en lav sokkel af sten, cement eller jern. Epitafierne kan også være opsat fritstående på et stenfundament eller et jernpostament, men det er undtagelsen; oftest er de indsat i et større gravminde af cement eller natursten eller opsat på en mur. Højde, hvormed menes gravmindets fulde højde (eller i nogle tilfælde største højde over jorden), og bredde, der angiver den største udstrækning, varierer betydeligt, men gennemsnitshøjden er lige omkring en meter, og bredden er cirka to tredjedele af højden. Tykkelsen er nogle få centimeter. Da langt de fleste af støbejernsgravminderne er af korsformen, vil denne betegnelse hyppigt være blevet brugt, også hvor det eventuelt har drejet sig om en anden type.

1. Epitafier

Et epitafium er en mindetavle, som førhen blev opsat inde i kirkerne. Men da alle begravelser blev henlagt til kirkegården, begyndte epitafiet også at blive indsat i kirke- eller kirkegårdsmuren. Af den grund var epitafierne ikke knyttet til præcist det sted, hvor de pågældende personer lå begravede. Alligevel opstod der i løbet af forrige århundrede en tendens til, at de mere og mere kom til at stå på selve gravstedet som opretstående gravminder.

Epitafierne er normalt mere individuelt udformede end korsene, og kun i få tilfælde kan samme slags ses på mere end en enkelt kirkegård. Hovedsagelig kan epitafierne opdeles i firkantede eller rektangulære tavler og mere eller mindre ovale. Følgende giver en oversigt over de forskellige påtrufne typer.

Firkantede eller rektangulære epitafier med topstykke

- 17 **1. Beskrivelse.** Stort epitafium med topstykke bestående af to volutter, bladslyng, gavlakroterion og to sideakroterier. Herunder er der en arkitrav med syv store rosetter; denne bæres af to flade halvsøjler med kapitæler, prydet med palmetter, valmuer og bladslyng, der er anbragt i det forsænkede felt ned igennem søjlen. Mellem søjlerne er tavlen inddelt i tre vandrette inskriptionsfelter, et smalt øverst med teksten: MELDAHLS GRAVSTED, og adskilt af en båndgesims; de to øvrige er lige store og adskilt af en mæanderbort. Epitafiet er opsat på en flad sokkel med profileret kant. Det er opstillet op ad kirkegårdsmuren og sat over jernstøber Henrik Meldahl (1776-1840) og blandt andre hustruen Luise B. Meldahl, født Hansen (1796-1846). Gravstedet er omgivet af støbejernsgelænder.

Størrelse. h: 240, b: 141, tyk: 19.

Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård I, 1840.

Fig. 34. Fåborg, Svendborg amt.

Fig. 35. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

18 **2. Beskrivelse.** Stort epitafium med topstykke bestående af to volutter, gavlakroterion og to sideakroterier. Svajfet overgang mellem topstykke og tavle er smykket med bladbølge. Tavlen er inddelt i to lodrette felter, som hver består af et lavt forsænket rektangel omkring en lavt forsænket oval. I hvert hjørne af rektanglerne sidder der en halvkugle, og øverst i ovalerne en sommerfugl. Under tavlen igen en svajfet overgang med bladbølge; halvsokkel og halvpostament med en bikube. Epitafiet er opsat op ad kirkegårds-muren. Det er sat over jernstøber Thomas Weiss (1770-1819) og dennes hustru Signe Magrete Weiss, født Bohne (1761-1831). Topstykke, ovaler, sokkel og postament er gråmalet, resten af tavlen sort. Graven er dækket af en stor støbejernsplade og omgivet af støbejernsgelænder.

Størrelse. Epitafiet, h: 161, b: 131, dyb: 14; støbejerns-pladen: 338 × 305.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1819.

15 **3. Beskrivelse.** Rektangulær tavle med topstykke bestående af to modstillede volutter med en rosetknap i hver ende. I midten er indsat en palmette. Gesims mellem

topstykke og plade smykket med bladbølge. I hver af de fire hjørner af pladen sidder en stor roset.

Størrelse. h: 66, b: 88, tyk: 1½.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Helsingør 1, 1830.

16 **4. Beskrivelse.** Stor støbejernsplade opsat på en jernramme med topstykke, hvorpå der sidder to modstillede volutter med fire rosetter. I midten er indsat en stiliseret kaprifolieblomst. Gesims mellem topstykke og plade prydet med akantusbølge.

Størrelse. h: 143, b: 67½, tyk: 1½.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Helsingør 1, 1835.

19 **5. Beskrivelse.** Epitafium med gennembrudt topstykke bestående af en ørn omgivet af blad- og rankeværk samt sideakroterier. Herunder er der en gesims prydet med bladbølge. Rosetter i tavlens hjørner.

Størrelse. h: 120, b: 98, tyk: 3.

Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård 1, 1837?

Fig. 36. Gudme sogn, Svendborg amt.

6. *Beskrivelse.* Rektangulær plade med kantliste. På oversiden sidder der gennembrudt bladværk formet som to volutter. Mellem disse er der gjort plads, så det har kunnet læne sig op ad et kors (afbildet i Carlshüttes priskurant).

Størrelse. ?

Udbredelse. Tønder amt: Højrup s. 1,?.

7. *Beskrivelse.* En rektangulær plade omgivet af en profileret rammeliste. Indenfor løber der hele vejen rundt et tyndt bånd, som i hvert hjørne danner et sammenflettet båndværk. På oversiden af pladen sidder et vinget timeglas, der på hver side er flankeret af gennemstukket gren- og bladværk, der er formet som en volut.

Størrelse. h: 49, b: 53½.

Udbredelse. Svendborg amt: Magleby s. 1,?.

8. *Beskrivelse.* Stort rektangulært epitafium med et højt topstykke, der breder ud forneden og spidser til i en stump trekant foroven. Topstykket smykkes af en slange, bidende sig selv i halen, og to korslagte hamre. Langs med epitafiets overkant sidder en trappesims. Tavlen flankeres af to flade, forsænkede søjler, hvori

Fig. 37. Mejrup sogn, Ringkøbing amt.

der sidder et bånd af lancetformede egeblade. Opstillet på flad sokkel. Epitafiet er opsat over Jørgen Hiort (1737-1804). Inskriptionen: HER HVILER/ JØRGEN HIORT/ FORDUM KONGSBERG OVERBERGHAUPTMAND/SIDEN DEPUTERED I KONGENS RENTEKAMMER/STEDSE KONGENS TROMAND/FÆDRENELANDETS SANDE VEN/OG DERFOR HÆDRET AF BEGGE, SAVNET AF ALLE GODE./HANS SØRGENDE ENKE KAREN HIORT FØDT FRIDERICHSEN/SATTE HAM DETTE MINDE.

Størrelse. h: 188, b: 151, tyk: 6.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1804.

21 9. *Beskrivelse.* Rektangulær plade med kløverformede hjørner. På toppen to fritsiddende og modstillede puttier støttende sig til et kors mellem dem. For foden af korset ses et anker og et hjerte. På undersiden af pladen er fastgjort toppen af akantusblade, som antagelig er resterne af det stativ, hvorpå pladen har været opstillet.

Størrelse. h: 52, b: 50, tyk: 1,9.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Vinding s. 1, 1864.

20 **10. Beskrivelse.** Opretstående rektangulær tavle med et topstykke bestående af to fritsiddende puttier, som med hver sin hånd holder på et lille kors, hvorpå der står »H HVILER«. Desuden er der ved korsets fod et anker og et hjerte. Puttierne ser væk fra hinanden. Nederst på tavlen sidder et par »farvelhænder«. Tavlen er omgivet af en profileret kant og opstillet på en lav stensokkel.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Fjaltring s. 1, 1895.

22 **11. Beskrivelse.** Rektangulær plade med profileret rammeliste. Fladt topstykke med tandsnit.

Størrelse. h: 57, b: 47, tyk: ?.

Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.

Firkantede eller rektangulære plader med buet overside

27 **12. Beskrivelse.** Stor tavle med segmentbuet overside opsat i kirkegårdsmuren. Epitafiet er omgivet af en profileret kant; langs oversiden løber en rundbuet frise. Et rundbuet indskriftfelt flankeres af to segmentbuede, forsænkede indskriftfelter med profilerede kanter og med en halvkugle i hvert hjørne. Midterfeltet, hvori der sidder en sekstakket stjerne, afsluttes af et kors, som på hver side har et rundt relief forestillende Thorvaldsens Natten og Dagen. Indskriftpladernes kanter, stjernen og bogstaverne er gulmalede, mens tavlen er sortmalet. Gravstedet er dækket af en stor jernplade og omgivet af støbejernsgelænder. Pladen har på midten en stor oval dannet af et geometrisk bånd; tilsvarende bånd danner kvartcirkler i hjørnerne. Epitafiet er opsat til minde om jernstøber Søren Henrik Ludvigsen (1807-1867) og hustru Johansine Ludvigsen (1805-1866), samt familie og efterkommere.

Størrelse. Gravsted, 1: 325 × 305; epitafiet, h: 119, b: 255; ovalen, h: 220, b: 114.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1866, mrk. Ludvigsen & Hermann, Nørrebro No 20. (Støberinavnet er anbragt på gelænderet).

29 **13. Beskrivelse.** Stor rektangulær støbejernsplade med segmentbuet overside. Ingen dekorationer udover en rosetknap i de to øverste hjørner. Tavlen er omgivet af en smal profileret kant, og den er indsat i et pudset brudstensfelt.

Størrelse. h: 185, b: 150, tyk: ?.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sottrup s. 1, 1864.

25 **14. Beskrivelse.** To identiske tavler opsat på en brudstensstele for faldne under første verdenskrig. Pladerne er omgivet af en tynd tandsnitskant, og i hvert hjørne er anbragt en knaproset.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Aabenraa amt: Adsbøl s. 1, ca. 1920.

26 **15-16. Beskrivelse.** Tre støbejernstavler opsat på et brudstenspostament for mindesmærke over faldne under første verdenskrig. De to mindre plader flankerer en større plade, som har bølgeformet overside med små skuldre, og som er kantet af et bredt tandsnitsbånd. Øverst på pladen er der to store krydssatte palmeblade. De to små plader har segmentbuet top og er kantet af et tilsvarende tandsnitsbånd. I hver af deres hjørner sidder en sekstakket stjerne.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Sønderborg amt: Ullerup s. 1, ca. 1920.

17. Beskrivelse. Lille plade med brede skuldre og svungen overside. Kanten er omgivet af en lille perlestaf.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Holbæk amt: Solbjerg s. 1, 1826.

3 **18. Beskrivelse.** Stor rektangulær støbejernstavle med skuldre og kurvehanksbuet overside og omgivet af en smal kantliste. Ingen dekorationer. Bogstaverne står fordybet i pladen.

Størrelse. h: 98, b: 61, tyk: 3.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Sønder Nissum s. 1, 1868.

Firkantede eller rektangulære epitafier med tilspidset overside

30 **19. Beskrivelse.** Kølbuget tavle, flankeret af to pilastre, der understøtter flamboyant stavværk. Langs overkanten sidder der små krapper, og foroven ender pladen i et lille kløverbladskors.

Størrelse. h: 103, b: 37-38, tyk: 1,8.

Udbredelse. Holbæk amt: Føllenslev s. 1, 1844. Maribo amt: Majbølle s. 1, 1842; Stokkemærke s. 1, 1888. Svendborg amt: Sølling s. 2, 1851 og 1860. Aabenraa amt: Varnæs s. 1, 1864. Sønderborg amt: Augustenborg s. 1, 1851 (opsat på et jernpostament, h: 72).

I alt. 7 stk.

Tid. 1842-88.

32 **20. Beskrivelse.** Variant af den foregende tavle. Stavværket er lidt mere åbent.

Størrelse. h: 117½, b: 42½, tyk: 2,6.

Udbredelse. Svendborg amt: Bovense s. 1, 1847.

31 **21. Beskrivelse.** Pladen er flankeret af to afgrenede træstammer, som foroven ender i blad- og rankeværk. I toppen sidder en vifte bestående af ni valmuekapsler. Forneden er der rankeværk. Tavlen er sortmalet, medens bogstaver og ornamenten er opmalet i guld.

Størrelse. h: 96½, b: 44, tyk: 2.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Dejbjerg s. 1, 1847.

Fig. 38. Dybbøl sogn, Sønderborg amt.

Fig. 40. Vejle sogn, Svendborg amt.

Fig. 39. Nybøl sogn, Sønderborg amt.

Fig. 41. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

22. *Beskrivelse.* Stor lancetformet tavle. Den lancetformede overdel hviler på en underdel bestående af to spidsbuede felter, der deles af en pilaster, ligesom pilastre flankerer siderne på over- og underdelen. I alle tre buer findes ens stavværk med en forsænket firpas øverst i spidsen. På toppen af lancetten sidder et kors. Mellem over- og underdel er der en oval i relief, der omskriver en forsænket firpas.

Størrelse. h: 176, b: 63½, tyk: 1,8.

Udbredelse. Svendborg amt: Øster Hæsing s. 1, 1838.

34 23. *Beskrivelse.* Variant af foregående epitafium. Mellem over- og underdel danner ribbehvælvet en konkav rhombe, i hvilken der indskrives en forsænket firpas med et hjerte. De to nederste spidsbuede felter er ikke delt af nogen pilaster, men de sammenløbende ribber understøttes af en lille konsol af pinjekogle. I de to forsænkede firpas i de nederste spidsbuer er der placeret henholdsvis en kalk med disk, et hjerte og et anker. I den øverste spidsbue findes en tilsvarende placeret sommerfugl.

Fig. 42. Dybbøl sogn, Sønderborg amt.

Størrelse: h: 173, b: 61, tyk: ?.

Udbredelse: Svendborg amt: Fåborg 1, 1843.

Firkantede eller rektangulære epitafier med lige overside

- 52 **24.** *Beskrivelse.* Sortmalet, rektangulær tavle med en foldet kantliste. Opsat på et lille jerngitter.

Størrelse. h: 26, b: 47.

Udbredelse. Skanderborg amt: Yding s. 1, ?.

- 40 **25.** *Beskrivelse.* Gråmalet, rektangulær plade med profileret rammekant. Indsat i kirkemuren. Tavlen har ingen ornament.

Størrelse. h: 50, b: 72.

Udbredelse. Svendborg amt: Vejle s. 1, 1842.

- 38 **26.** *Beskrivelse.* Rektangulær støbejernstavle opsat på en muret stensokkel. Fra hvert af de fire hjørner udgår der stråleglans.

Størrelse. h: 50, b: 70.

Udbredelse. Sønderborg amt: Dybbøl s. 1, 1849.

- 42 **27.** *Beskrivelse.* Firkantet plade opsat på en natursten med skuldre og kurvehanksbuet top. I hvert hjørne af pladen er der anbragt en skive med knop.

Størrelse. h: 52, b: 44.

Udbredelse. Sønderborg amt: Dybbøl s. 1, 1849.

Fig. 43. Højer, Tønder amt.

- 35 **28.** *Beskrivelse.* Stor støbejernstavle med afrundede hjørner. En meget lille bladfrise og kant omgiver pladen, som er indsat i et cementmonument.

Størrelse. h: 125, b: 94.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sottrup s. 1, 1864.

- 41 **29.** *Beskrivelse.* Kvadratisk tavle omgivet af en kantliste i relief. Stråleglans udgår fra hvert af hjørnerne. Opsat på en kampestensstele, der hviler på et sandstensfundament.

Størrelse. h: 80, b: 79.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sottrup s. 1, 1849.

- 30.** *Beskrivelse.* To firkantede tavler med gotiserende stavværk i de afrundede hjørner og med en smal profileret kant.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Holbæk amt: Grevinge s. 2, 1847 og 1927.

- 36 **31.** *Beskrivelse.* Sortmalet, rektangulær tavle med en stor nedadvendt fakkell i hver side, mellem hvilke der er udspændt en feston bestående af valmuekapsler. Herover er der placeret et vinget timeglas. Opsat på våbenhuset.

Størrelse. h: 79, b: 54.

Udbredelse. Svendborg amt: Gudme s. 1, 1847.

Fig. 44. Vinderød sogn, Frederiksborg amt.

Fig. 45. Vinderød sogn, Frederiksborg amt.

32. Beskrivelse. Rektangulær tavle med kraftig profileret rammekant, skrånstillet på et fundament af »pude-lava«. I de nederste hjørner sidder en natsværmer, i de øverste et ornament bestående af bladværk, en lille lilje og et sammenflettet rudemønster. Desuden er pladen smykket foroven med en rund krans med bånd og med »farvelhænder« forned.

Størrelse. h: 57½, b: 37, tyk: 2,2.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Mejrup s. 1, 1900.

Ovale epitafier

33-35. Beskrivelse. Stor oval tavle, skrånstillet direkte på jorden. Pladen er omgivet af en smal profileret kant. Den findes i tre udgaver.

Størrelse. (A) h: 90, b: 94; (B) h: 90, b: 68; (C) h: 85, b: 60.

Udbredelse. (A) Frederiksborg amt: Vinderød s. 2, 1834 og 1861. (B) Frederiksborg amt: Vinderød s. 2, 1888 og 1890 (begge tavler har øverst i ovalen påsat et lille kors). (C) Aabenraa amt: Adsbøl s. 1, 1840.

36. Beskrivelse. Oval tavle, skrånstillet direkte på jorden. Pladen har profileret kant og en rosetknap foroven og forned.

Størrelse. h: 77, b: 61.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Vinderød s. 1, 1830.

37. Beskrivelse. Opretstående oval tavle opsat på en flad søjle. På toppen af pladen er der anbragt et kors. Tavlen er afstivet af fritsiddende spiralformede volutter, hvis ender har påsatte rosetknapper. Øverst i ovalen sidder tre femtakkede stjerner, nederst »farvelhænder«. Bagsiden er prydet med timeglasfigur. Smal profileret kant.

Størrelse. h: 105, b: 40, tyk: 2½.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Melby s. 2, ? og 1883.

38. Beskrivelse. Opretstående oval tavle opsat på en flad søjle. På toppen er der anbragt en olielampe med små hanke. Pladen er ligesom den foregående type afstivet af fritsiddende spiralformede volutter med påsatte rosetknapper. Ovalen er også udsmykket med tre femtakkede stjerner øverst oppe og med »farvelhænder« nederst. På bagsiden er anbragt et timeglas. Smal profileret kant.

Størrelse. h: 98, b: 40, tyk: 2½.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Melby s. 1, 1878.

39. Beskrivelse. Opretstående oval tavle opsat på en jernstang. På toppen af pladen er der anbragt en olielampe med store hanke. Pladen er understøttet af fritsiddende volutter med rosetknapper. Øverst på pladen under lampen er anbragt en femtakkede stjerne. Smal profileret kant.

Størrelse. h: 127, b: ?, tyk: 1.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Vinderød s. 1, 1860.

- 46 **40. Beskrivelse.** Opretstående oval tavle siddende på en lyre. Et fritsiddende bånd bølgjer op over den øverste del af ovalen, der krones af en sløjfe. Profileret kant.
Størrelse. h: 110, b: 47½, tyk: 2.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Melby s. 1, 1846.
- 39 **41. Beskrivelse.** Stor oval tavle indsat i en sandsten sammen med en hvid marmorplade. Tavlen har ingen dekorationer, men en smal profileret kant.
Størrelse. h: 47, b: 60.
Udbredelse. Sønderborg amt: Nybøl s. 1, 1864.
- 50 **42-44. Beskrivelse.** Lille oval plade opsat på gravgitter. På tavlen, der er omgivet af en toradet perlestaf, er der anbragt »farvelhænder«. Af to lignende plader er den ene kantet af en enkelradet perlestaf, medens den anden har en mere aflang form og kant af en bladfrise.
Størrelse. (A) h: 28, b: 39, tyk: 1; (B) og (C) ?.
Udbredelse. (A) Sønderborg amt: Sønderborg kbst., Skt. Maria kirkegård 1, 1864. (B) Holbæk amt: Tersløse s. 1, 1861. (C) Holbæk amt: Tersløse s. 1, 1863.
- 51 **45. Beskrivelse.** Oval krans af løv opsat på en lille jernsokkel. Inde i kransen er der placeret en fritsiddende plade med konkave sider, således at det kun er pladens spidser, der er stukket ind i kransen. I toppen af kransen sidder to modstillede puttier støttende sig med den ene hånd til et kors, hvorpå der står »H HVILER«. For foden af korset er der et anker og et hjerte. De små engle har sølv på forsiden. Bagsiden af gravmindet er med undtagelse af puttierne flad. På foden af soklen er der anbragt en stærkt stiliseret akantusblomst.
Størrelse. h: 53½, b: ?, tyk: ?.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Avlum s. 1, 1881.
- 43 **46. Beskrivelse.** Lille oval ophængt i en »wimperg«. Spidsen af den kølbuede prydgavl har form som en korsblomst. Mellem den og ovalen er der en gennembrudt ottebladet roset. To fialer flankerer tavlen, som de samtidig bærer. Tavlen er omgivet af en kraftig kant, hvorfra der på undersiden af tavlen udgår syv blade forbundet af et bueslag.
Størrelse. h: 180, b: ?, tyk: ?.
Udbredelse. Tønder amt: Højer s. 1, 1816. Den nygotiske form tyder imidlertid på, at gravmindet først kan være fremstillet efter 1830.
- Skjoldformede epitafier m.v.
- 14 **47. Beskrivelse.** Epitafium i nybarok stil. Tavlen er kantet af symmetrisk siddende bændel- og bruskværk, som foroven afsluttes af en musling. Tavlen findes med forskellige symboler som et flammende hjerte, et kors og et anker.
Størrelse. h: 80, b: 62, tyk: ?.
Udbredelse. Maribo amt: Maribo kbst., Stiftsmuseet 4, 1859, 1872, 1876 og 1880;⁵⁵ Torslunde s. 1, 1861; Ringsebølle s. 1, 1859.
I alt. 6 stk.
Tid. 1859-1880.
- 53 **48. Beskrivelse.** Epitafium formet som et våbenskjold. Den nederste del er balusterformet, ovenover hvilken der er placeret to »ører« under en »hat«. I toppen sidder der et lille malteserkors. I den balusterformede del er der i relief omridset af et hjerte, hvis spids hviler på et timeglas. Foroven i de to hjerte-halvdele og i de to »ører« er der en femtakket stjerne. Tre tilsvarende stjerner sidder lige under malteserkorset. Forsiden og bagsiden er ens med undtagelse af timeglasset.
Størrelse. h: 72, b: ?, tyk: 2.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Vinderød s. 2, 1876 og 1881.
- 56 **49. Beskrivelse.** Epitafium formet som et våbenskjold. De lodrette sider er svagt konkavt buede, og de afsluttes foroven ved skuldrene af et par »ører«. Den særformede top ender i en skive, hvorpå der er anbragt et kors. Skiven er smykket med en sommerfugl. Den buede underside ender i en fod, og på forsiden er hele skjoldet omgivet af en smal kant.
Størrelse. h: 74, b: ?, tyk: 1½.
Udbredelse. Aalborg amt: Biersted s. 4, 1860, 1864, 1867 og 1875.
- 54 **50. Beskrivelse.** Skjoldformet tavle opsat på en svejftet fod, som breder ud forneden. Pladen har særbuget top, der ender i en skive, lige parallelle sider, og rundbuget bund. Glat bånd omkring kanten, skiven og mellem topstykke og det øvrige skjold. Øverst i skiven og nederst sidder identiske rosetter. På bagsiden sidder en olielampe under indskriften.
Størrelse. h: 108½, b: 50, tyk: 1,8; fod, tyk: 13.
Udbredelse. Aarhus amt: Viby s. 2, 1848 og 1848.
- 55 **51. Beskrivelse.** En stor hjerteformet tavle opsat på en flad jernsøjle. Pladen er understøttet af fritsiddende volutter med små femtakkede stjerner i enderne. På toppen af hjertet står et stort kors, som er flankeret af to engle, hvis hænder hviler på korsets tværbjelke. I hver af korsets ender sidder en femtakket stjerne. I hjertets buer er placeret en sommerfugl. Tavlen har profileret kant og er i øvrigt ens på begge sider.
Størrelse. h: 156, b: 66½, tyk: 2½.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Torup s. 1, 1854.

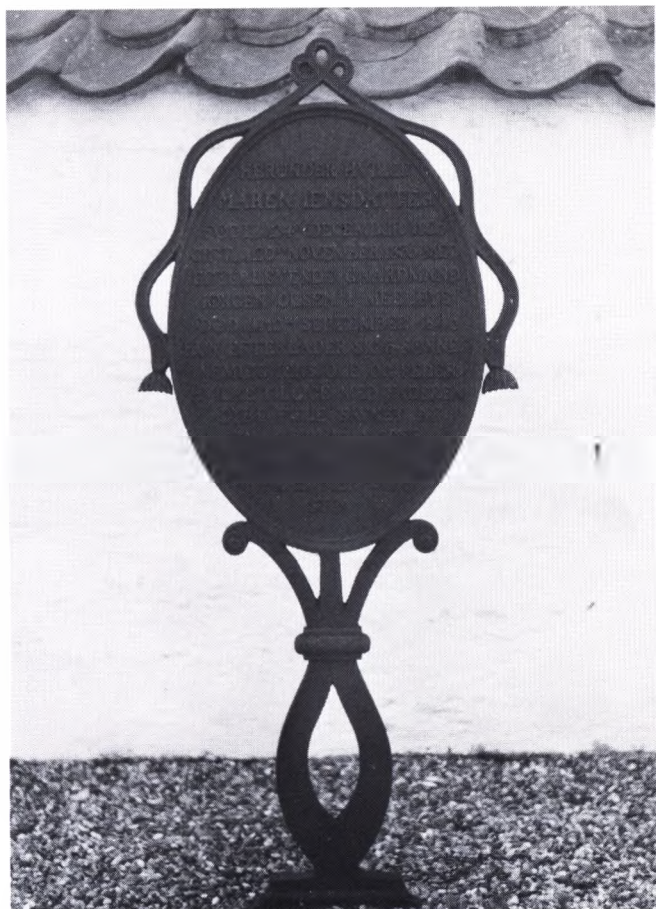

Fig.46. Melby sogn, Frederiksborg amt.

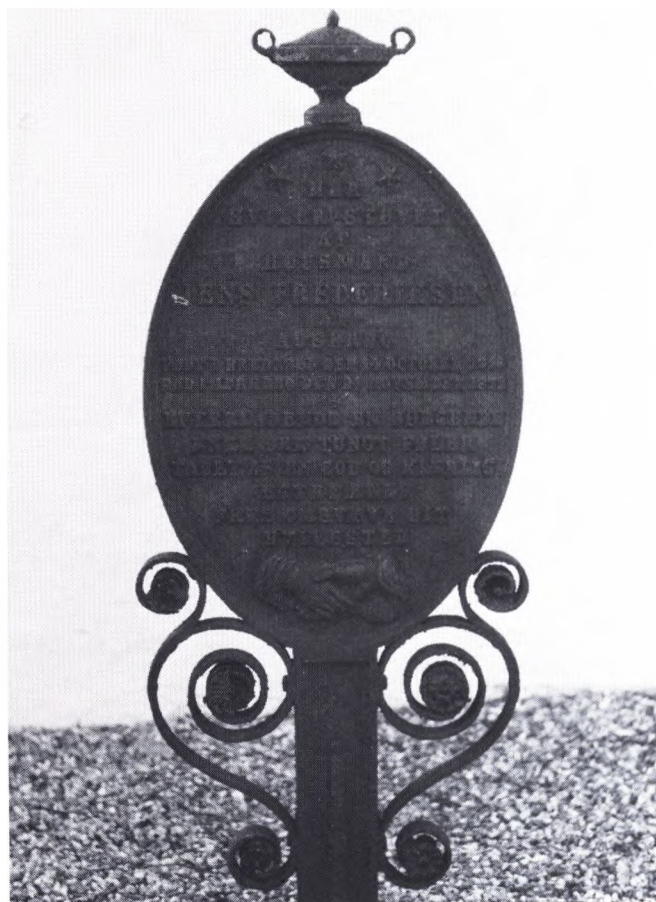

Fig.48. Melby sogn, Frederiksborg amt.

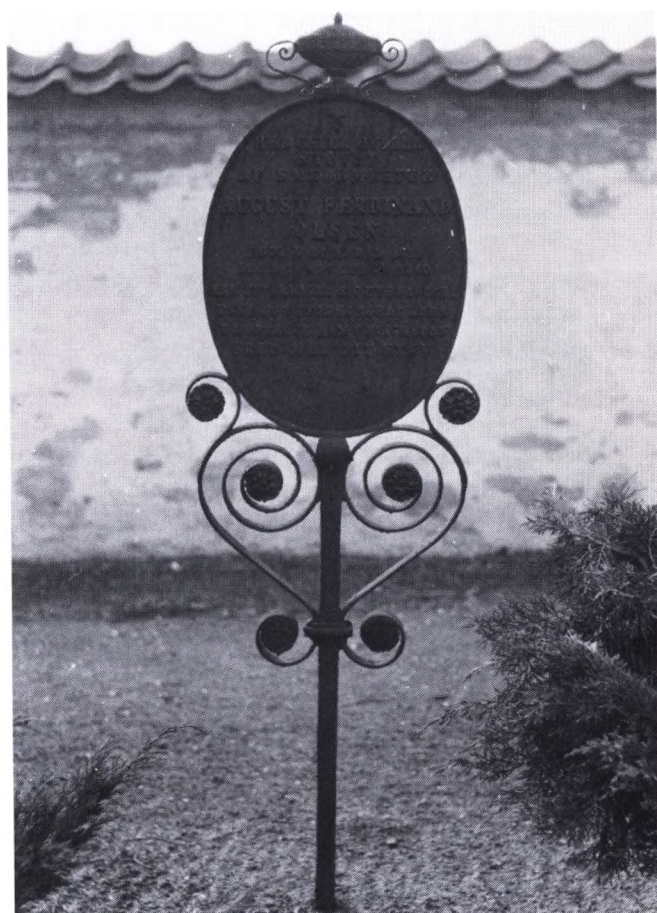

Fig.47. Vinderød sogn, Frederiksborg amt.

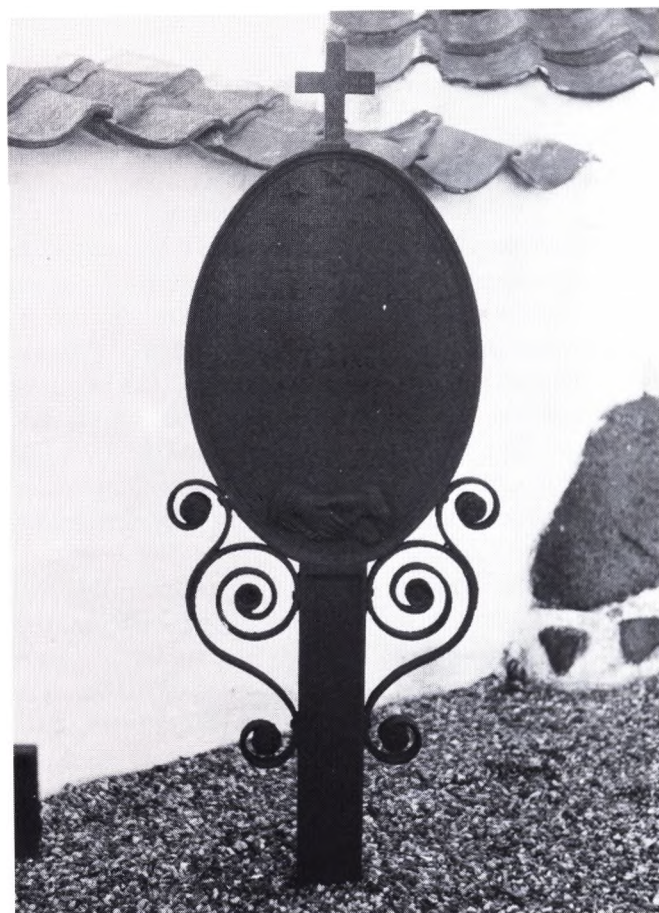

Fig.49. Melby sogn, Frederiksborg amt.

Fig. 50. Sønderborg, Sønderborg amt.

Fig. 51. Avlum sogn, Ringkøbing amt.

2. Gravplader

Støbejernsgravpladen er det sidste levn fra den store periode med gravsten nedlagt i kirkegulvet. Det var en mode, som især var fremherskende i gotikken og renaissance. Gravpladen ligger direkte oven på graven. I nogle tilfælde kan det være svært at afgøre, om et gravminde skal klassificeres som et epitafium eller en gravplade. For eksempel kunne man måske med lige så god ret sige, at nogle af de ovenfor omtalte ovale plader kunne henføres under kategorien gravplader, da de næsten ligger på jorden.

På Assistens kirkegård i København findes der fem gravsteder, som er dækket af støbejernsplader, der måler mere end tre meter på hver led. Flere er uden dekorationer og indskrifter, blot med en eller flere luftkanaler. Tre af dem er omtalt i forbindelse med det støbejernsminde, de findes sammen med. Et udgør et selvstændigt minde og er medtaget her.

med stort latinsk kors med kraftig, profileret kant. Øverst og nederst på stammen sidder en stor ring. Inskription: SEPT. 1879/CHARLES HENNES FAMILIEN-BEGRABNIS SEPTEMBER/1979. Gravstedet er omgivet af et støbejernsgelænder.

Størrelse. Pladen, l: 310, b: 375; korset, h: 225, b: 130.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård I, 1879.

- 60 **53. Beskrivelse.** Gravplade i gravsted for viceadmiral Christian Christopher Zahrtmann (1793-1853) og andre af hans familie. Oversiden består af tætsiddende, fremhævede riller, som dækker hele pladen. Langs kanten løber et rillet bånd med forsænkede skiver. Midt på pladen er et lille felt med skiver i hjørnerne. Et glat bånd med forsænkede skiver sidder tværs over pladen $\frac{1}{2}$ inde på pladen. Mellem båndet og det lille felt i midten er der anbragt en udluftningskanal.

Størrelse. l: 240, b: 125.

Udbredelse. København: Holmens kirkegård I, 1853.

- 59 **52. Beskrivelse.** Stor gravplade med udluftningskanaler i hvert hjørne. Midt på pladen er et fremhævet felt

- 57 **54. Beskrivelse.** Gravplade med stor inskriptionsplade.

- 58 Den er tæt besat af fremhævede riller i fiskebensmøn-

Fig.52. Yding sogn, Skanderborg amt.

Fig.53. Vinderød sogn, Frederiksborg amt.

ster uden for indskriftspladen, der er omgivet af en kant, som i hjørnerne danner kvartbuer med en knop. Inskription: P.N.C. CHRISTIAN DE SEUE/SECOND LIEDTENANT VED 16DE INFANTERI REGIMENT/FØDT DEN 16 DECEMBER 1839/FALDEN FOR SIT FØDELAND/I DYBBØL SKANDSER/DEN 16 APRIL 1864. Gravstedet er omgivet af støbejernsgelænder.

Størrelse. l: 225, b: 90, tyk: 3,5.

Udbredelse. København: Holmens kirkegård 1, 1864.

- 61 **55. Beskrivelse.** Stor rektangulær plade nedlagt i græs-plæne. »Farvelhænder« øverst, nederst et lille kors med spidse ender.

Størrelse. h: 188, b: 89.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Tørring s. 1, 1878.

- 62 **56. Beskrivelse.** Stor støbejernsplade med stort spids-buet kløverbladskors (h: 136, b: 108½), ovaler (h: 46½, b: 31) og en firkantet plade (h: 34, b: 48). Gravpladen er nedlagt i græsplæne. De to ovale indskriftsplader er placeret under korsarmene på hver side af korsets stamme. Den firkantede indskriftsplade sidder under

korsets fod, og både den og ovalerne er omgivet af en tynd kant og en kraftig bladfrise. Korset er forsynet med basis og har en profileret kant. I kløverbladene er der gotiserende stavværk, og i korsets skæring sidder et par »farvelhænder«. Gravpladen er også forsynet med en kraftig profileret kant, og i hjørnerne på pladen optræder et stort vinkelformet blad- og blomstermotiv. Pladen har senere fået påsat to zinkplader med tekst over korsets grene.

Størrelse. h: 185, b: 121, tyk: 5.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Tørring s. 1, 1872.

- 63 **57. Beskrivelse.** Gravplade med en flad kantliste. I hvert hjørne sidder en vinget kerub med stråleglans omkring sig. I den øverste ende af pladen står soklen tilbage af et kors, som nu er brækket af. Antagelig er korset stadig blandt de bevarede på kirkegården.

Størrelse. h: 141, b: 69, tyk: 2,4.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Husby s. 1, 1859.

- 64 **58. Beskrivelse.** Plade med en profileret kantliste. I hvert hjørne følger listen ikke en ret vinkel, med slår en

Fig.54. Viby sogn, Aarhus amt.

Fig.56. Biersted sogn, Aalborg amt.

Fig.55. Torup sogn, Frederiksborg amt.

kvartbue ind over pladen. Fra spidsen af hjørnerne udgår der flammer. I den øverste ende af pladen står soklen tilbage af et kors, som nu er brækket af.

Størrelse. h: 137, b:78, tyk: 2,7.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Husby s. 1, ?.

Fig.57. Holmens kirkegård, København.

Fig.59. Assistens kirkegård, København.

Fig.58. Holmens kirkegård, København.

Fig.60. Holmens kirkegård, København.

Fig.61. Tørring sogn, Ringkøbing amt.

Fig.63. Husby sogn, Ringkøbing amt.

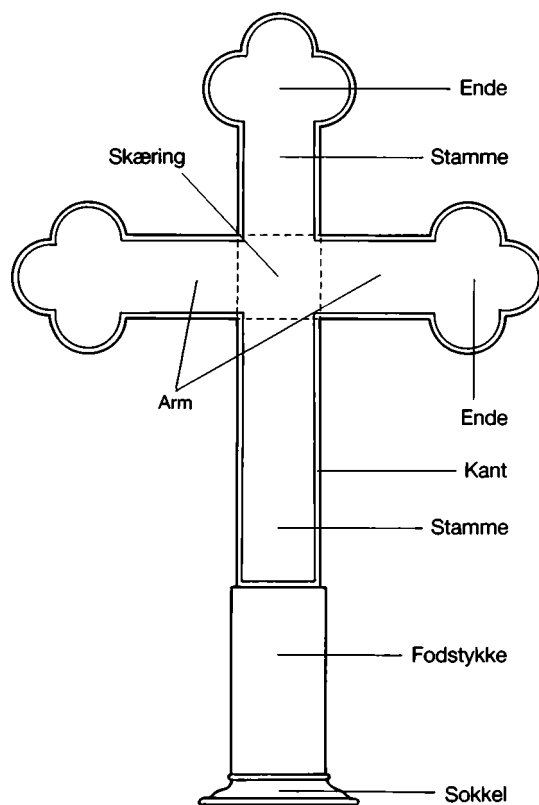
Fig.62. Tørring sogn, Ringkøbing amt.

Fig.64. Husby sogn, Ringkøbing amt.

3. Kors

Korsene er den mest udbredte form blandt de støbte gravminder, og blandt korsene er kløverbladskorset langt det mest almindelige. Et kors kan opdeles i forskellige dele: stammen; tværbjælken, grenene eller armene; skæringen; enderne; fodstykket og soklen. Det kan næsten altid karakteriseres ved udformningen af enderne, og kløverbladskorset har været brugt som afslutning på krucifikser helt tilbage til romansk tid, ja måske er formen endnu ældre. Det fortælles, at Skt. Patricius, Irlands apostel, død år 493, plejede at bruge et trekløverblad som anskuelsesbillede, når han prædikede om Treenigheden og prøvede at forklare dens hemmelighed. Mange andre faconer på korset er dukket op i tidens løb, og støbejernskorsene udgør ingen undtagelse. En anden udbredt form er liljekorset. Iris, eller sværdlilje, betyder regnbue og er et symbol for Guds pagt med mennesket. I Første Mosebog kapitel 9, vers 13 hedder det: »Min bue sætter jeg i skyen«. Ifølge Den hellige Birgitta var jomfru Maria »en lilje, en sværdlilje i Guds urtegård«. Endvidere er den trefligede franske lilje, *fleur de lis*, symbol på Treenigheden. Den fandtes på kroner, spir og mønter allerede i de ældste kristne tider. Således forekom tre sådanne liljer i de franske kongers våben siden 1100-tallet. Selve korset som gravmonument er symbol på kristendommen: troen på Jesu korsfæstelse og opstandelse. Gravkorset var således den sidste trosbekendelse.

- 66 **62-63.** *Beskrivelse.* Smalt kors med profileret kant. Flad bagside.
Størrelse. (A) h: 58½, b: 37½, tyk: 1,4; (B) h: 97, b: 62, tyk: 1,8.
Udbredelse. (A) Svendborg amt: Vester Aaby s. 1, ?.
 (B) Svendborg amt: Bregninge-Tåsinge s. 1, 1864; Vester Aaby s. 2, 1835 og 1841.
I alt. (B) 3 stk.
Tid. 1835-64.

De latinske kors

- 68 **59.** *Beskrivelse.* Fladt kors, oprindelig med en nu forsvunden Kristusfigur, opsat på postament formet som stenhøj, hvorpå der sidder en delvis oprullet skrift-rulle. Øverst på korset står INRI (Jesus Nazarenus Rex Iudæorum) på en plade. Korset breder ud forneden.
Størrelse. h: 119, b: 71½, tyk: 2,7.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, ?.
- 65 **60.** *Beskrivelse.* Fladt kors uden ornamenten.
Størrelse. h: 123, b: 63, tyk: 2½.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Melby s. 1, 1864.
- 61.** *Beskrivelse.* Lille fladt kors uden ornamenten.
Størrelse. ?.
Udbredelse. Holbæk amt: Kalundborg, Vor Frue kirke 1, 1839.
- 67 **64.** *Beskrivelse.* Kors med flad kant og glat fodstykke. Desuden flad bagside. Korset kan være dekoreret med en krans eller en sommerfugl øverst på korset.
Størrelse. h: 117, b: 75, tyk: 2½.
Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens 4, 1830, mrk. Støbt/i/Horsens/ 1836?, 1831, mrk. Støbt/i/Horsens 4, 1830, mrk. Støbt /i/ Horsens 1836?, og 1836, mrk. Støbt/i/Horsens 1836.
- 70 **65.** *Beskrivelse.* Kors, der krones af en olielampe. Flad kant. Øverst på stammen sidder en sommerfugl. Et har svejftet sokkel.
Størrelse. h: 94, b: 55½, tyk: 1,9.
Udbredelse. Aarhus amt: Trige s. 1, 1849.⁵⁶ Ringkøbing amt: Gjellerup s. 2, 1845 og 1848.
I alt. 3 stk.
Tid. 1845-49.

Fig.65. Melby sogn. Frederiksborg amt.

Fig.66. Bregninge sogn, Svendborg amt.

69 **66.** *Beskrivelse.* Smalt kors med flad kant, uden ornamenter.

Størrelse. h: 90, b: 62½, tyk: 2-2½.

Udbredelse. Svendborg amt: Ærøskøbing 2, 1859 og 1864.

74 **67.** *Beskrivelse.* Kors med flad kant. Øverst er der er kors, anker og hjerte, nederst på stammen knæler en sørgende engel. På bagsiden kan der være en sommerfugl øverst på korset.

Størrelse. h: 103, b: 54, tyk: 2.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sottrup s. 1, 1864; Broager s. 1, 1864.

I alt. 2 stk.

Tid. 1864.

72 **68.** *Beskrivelse.* Kors med flad kant. Øverst på forsiden er anbragt en svævende kvinde, der holder en palmegren i den ene hånd og et kors i den anden. (Den evige lyksalighed). Øverst på bagsiden sidder en sommerfugl.

Udbredelse. Tønder amt: Tinglev s. 1, 1839 (h: 92½, b: 47, tyk: 2), mrk. N. Jepsen/Flensburg; Bylderup s. 1,

1861 (h: 103, b: 58, tyk: 2). Vejle amt: Fredericia 1, 1849 (størrelse ?).

I alt. 3 stk.

Tid. 1839-61.

69. [Nummer ikke anvendt]

70. *Beskrivelse.* Kors med profileret kant, uden ornamenter.

Størrelse. h: 88, b: 56,7, tyk: 2,9.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Ringkøbing kbst. 1, ?.

73 **71.** *Beskrivelse.* Kors med profileret kant. Nederst på stammen står en barneengel med en nedadventt fakkel i hånden, hvilende sig til en urne. (Dødens genius). Desuden har korsene i Sønderjylland øverst på forsiden et kors, hjerte og anker på en sky. På bagsiden har de en sommerfugl øverst på korset.

Størrelse. h: 128-129½, b: 76-77, tyk: 2-3.

Udbredelse. Svendborg amt: Ærøskøbing 1, 1847. Aabenraa amt: Rinkenæs s. 1, 1864. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.

I alt. 3 stk.

Tid. 1847-64.

Fig.67. Horsens, Skanderborg amt.

Fig.68. Assistens kirkegård, København.

- 72. Beskrivelse.** Stort kors med profileret kant, uden ornamenten.
Størrelse. h: 135, b: 76, tyk: 2.
Udbredelse. Aabenraa amt: Bov s. 1, 1927.
- 73. Beskrivelse.** Stort kors med profileret kant. Smykket med et par »farvelhænder« øverst på stammen. Nederst står en kvindefigur iført draperi.
Størrelse. h: 160, b: 100, tyk: 3½.
Udbredelse. Tønder amt: Bylderup s. 1, 1845.
- 74. Beskrivelse.** Stort kors med profileret kant, opsat på en sten. På forsiden er der anbragt bogstaverne X og P, de græske bogstaver chi og rho, som forkortelse af Christus.
Størrelse. h: 170, b: 98, tyk: 3.
Udbredelse. Aabenraa amt: Varnæs s. 1, 1881.
- 75. Beskrivelse.** Stort kors på en kraftig profileret sokkel, der er anbragt på et stenpostament. Henslængt over toppen på korset hænger en krans af egeløv.
Størrelse. h: 182, b: 98, tyk: 2½.
Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.
- 76. Beskrivelse.** Et meget bredt og stort kors med kraftig sokkel og svær profileret kant. Korset har ingen ornamenten.
Størrelse. h: 156, b: 84, tyk: 3½.
Udbredelse. Tønder amt: Døstrup s. 1, 1863.
- 77. Beskrivelse.** Kors opsat på et højt jernpostament. Korset har i enderne anbragt gotisk stavværk, som er fremhævet i relief, og det bliver støttet af to stivere formet som volutter. Postamentet har svagt forsænkede felter, som øverst indrammes af en frise i gotisk stavværk.
Størrelse. Korset, h: 115, b: 67, tyk: 2½; postamentet, h: 110, b: 80, dyb: 30.
Udbredelse. Tønder amt: Brede s. 1, 1845.
- 78. Beskrivelse.** Meget stort kors på lavt jernpostament. Korset har i enderne anbragt gotisk stavværk. Postamentet er omgivet af en krydsende båndfrise.
Størrelse. h: 205, b: 104, tyk: ?.
Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1833.

- 79 **79. Beskrivelse.** Stort kors med gotisk stavværk i enderne. Blandt denne type kors findes et eksemplar besmykket med to korslagte sværd, der er stukket ned bagved en pikkelhue.
Størrelse. h: 151, b: 86, tyk: 2½.
Udbredelse. Sønderborg amt: Sottrup s. 2, 1864 og 1864; Broager s. 2, 1864 og 1864.
I alt. 4 stk.
Tid. 1864.
- 80 **80. Beskrivelse.** Lille kors opsat på et jernpostament. Korset er tæt smykket med valmuer på begge sider. Soklen mellem korset og postamenter er på de buede sider besmykket med en bred bladbølge (kymation). I flere af de forsænkede felter på postamentet har der siddet en figurfremstilling. Den eneste, der er tilbage, er en fremstilling med en sørgende engel, der sidder og læner sig til en nedadvendt fakkelt, og foran sig har englen de tre metaer.
Størrelse. Korset, h: 69, b: 41, tyk: 4½; postamentet, h: 50, b: 46, dyb: 35.
Udbredelse. Svendborg amt: Nyborg 1, ?.
- 81 **81. Beskrivelse.** Kors opsat på stor gravsten. På forsiden sidder der en femtakket stjerne i hver ende af korset.
Størrelse. h: 85, b: 46, tyk: 2½. Stenen h: 93.
Udbredelse. Maribo amt: Radsted s. 1, 1918.
- 82. Beskrivelse.** Kors med to små modstillede engle, der holder hver sin slange/stav i hånden, øverst på stammen. Nederst på stammen ses en lille amorfigur med bue. Korset har afrundet kant.
Størrelse. ?.
*Udbredelse.*⁵⁷ Thisted amt: Arup s. 1; Hjortdal s. 1; Hundborg s. 2; Kallerup s. 1; Lild s. 1; Vesløs s. 1.
I alt. 7 stk.
Tid. 1858-83.
- 83.** [Nummer ikke anvendt]
- 88 **85. Beskrivelse.** Lille kors med en femtakket stjerne i hver ende og med et flyvende englehoved i skæringen. (Kerub). Bagsiden er udsmykket som forsiden. Op ad korset hviler en oval plade, som forneden er smykket med store »farvelhænder«.
Størrelse. Korset, h: 62, b: 32½, tyk: 2½; pladen, h: 45, b: 35, tyk: 1.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Melby s. 1, 1870.
- 83 **86. Beskrivelse.** Et glat kors, til hvilket der støtter sig en indskriftrulle, som står skråt ud fra midten af stammen, og som forneden er sammenrullet. Skriftrullen er uden profileret kant.
Størrelse. Korset, h: 101, b: 62½, tyk: 3½; pladen, b: 40½.
Udbredelse. Maribo amt: Branderslev s. 2, 1854 og 1854.
- 84 **87-88. Beskrivelse.** To ens kors opstillet på hver sin sten-sokkel, hvorpå der står en plade lænet op ad korset. Dette har en profileret kant, og i den øverste ende af korset sidder en sommerfugl. I skæringen er der anbragt et par »farvelhænder«. Pladerne er lidt forskelligt udformet. Den ene har fladere skulderbuet overside end den anden, og den første har fem ens sammenflettede båndværk siddende henholdsvis i hvert hjørne og på halsen, medens den anden har en bladranke siddende på halsen og et sammenflettet båndværk i hvert af de nederste hjørner. Ornamenterne er forbundet med et tyndt bånd.
Størrelse. Korset, h: 91½, b: 62½, tyk: 2; pladerne, h: 38-36½, b: 42, tyk: ½.
Udbredelse. Svendborg amt: Lindelse s. 2, 1869 og 1876.
- 86 **89. Beskrivelse.** Stort, slænt kors indsat i kirkemuren sammen med to plader. Korset er omgivet af en kant, og øverst på det sidder et våbenskjoldslignende ornament. På toppen af korset er der anbragt en nedgående sol omgivet af en kraftig stråleglans, der har form som et trefliget blad. Pladerne sidder symmetrisk omkring korset under tværbjælken; de er rektangulært formet med afskårne hjørner.
Størrelse. h: 272, b: 160.
Udbredelse. Svendborg amt: Avnslev s. 1, 1865-89.

De latinske kors med mindeplade

- 82 **84. Beskrivelse.** Korset er opsat på et jernpostament, hvorpå der også står en jernplade, som hviler op ad korset. Dette er omgivet af en kraftig profileret kant, og øverst på det er der placeret en femtakket stjerne. På forsiden af postamentet er der et forsænket felt, der er buet foroven, og i det kan resterne af dødens genius og de tre metaer endnu ses. Pladen er rektangulær med en profileret rammekant rundt om.
Størrelse. Korset, h: 87, b: 46½, tyk: 2½; pladen, h: 31, b: 55; postamentet, h: 42.
Udbredelse. Maribo amt: Radsted s. 1, 1839.

Malteserkorset

- 93 **90. Beskrivelse.** Stort malteserkors uden ornament. Flad kant. Ens for- og bagside.
Størrelse. h: 115½, b: 63½, tyk: 1½-3.
Udbredelse. Ribe amt: Ribe kbst. 1, 1852.⁵⁸ Tønder amt: Burkal s. 2, 1843 og 1848; Spandet s. 3, 1845, 1848 og 1859.
I alt. 6 stk.
Tid. 1843-59.

Fig.69. Ærøskøbing, Svendborg amt.

Fig.71. Døstrup sogn, Tønder amt.

Fig.70. Gjellerup sogn, Ringkøbing amt.

Fig.72. Tinglev sogn, Tønder amt.

Fig.73. Rinckenæs sogn, Aabenraa amt.

Fig.74. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

Manduakorset

91. Beskrivelse. Et kors med cirkulær indskriftsplade opsat, så den dækker korsets skæring. Korset har form som et manduakors, hvor enderne breder ud i to planer. Pladen er kantet af bladbølge. Korset er dækket af efeu.

Størrelse. Korset, h: 113, b: 59, tyk: 2,7; pladen, 32 × 32.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, ?.

92. Beskrivelse. Korset er omgivet af en kant med blad-85 bånd. Korsene fra Aalborg amt har en roset siddende øverst på stammen.

Størrelse (A) h: 73, b: 50, tyk: 2, *(B)* h: 53, b: 33-34, tyk: 2-2½.

Udbredelse. (A) Ringkøbing amt: Bølling s.2, 1855 og 1855. (B) Aalborg amt: Biersted s. 2, 1856 og 1865; Sejlflod s. 1, 1839. Ringkøbing amt: Bølling s. 1, 1851.

I alt. 4 stk.

Tid. 1839-65.

Balustrakorset

93-94. Beskrivelse. (A) Det store kors har en forlænget 91 stamme, som hviler på et fodstykke. Kanten omkring korset er udformet som et bladbånd. På bagsiden er korsets form markeret i form af et positivt aftryk. Ingen ornament. (B) Det lille kors mangler forlængelsen af stammen under balustraen. Dette kors sidder også på et fodstykke, og dets kant består ligeledes af et bladbånd. Øverst på korset sidder enten en rosetknap

eller et lille blomstermotiv. På fodstykket kan der være to korslagte, nedadvendte fakler.

Størrelse. (A) h: 87, b: 52½, tyk: 1,3; (B) h: 62, b: 44, tyk: 1,2.

Udbredelse. (A) og (B) Thisted amt: Alsted s. 2; Bjergby s. 2, 1842 og 1864; Nykøbing 2; Solbjerg s. 1; Sundby s. 3, 1864, 1860 og 1863.⁵⁹ (A) Ringkøbing amt: Nørre Nissum s. 2, 1852 og 1860; Bølling s. 1, 1852. (B) Ringkøbing amt: Gimsing s. 2, 1865 og 1869; Bølling s. 3, 1860, 1860 og 1865.

I alt. (A) og (B) 18 stk.

Tid. 1842-80.

De spidse kors

95. Beskrivelse. Korset har en flad trekantet afslutning 90 og er opsat på et lavt stenfundament. Det er omgivet af en kant og er ellers helt uden ornamentik.

Størrelse. h: 105, b: 66, tyk: 2½.

Udbredelse. Aabenraa amt: Bjolderup s. 1, 1831.

96. Beskrivelse. Et højt kors opstillet på en lille jernsokkel med svejftet overside. Korset har en spids trekantet afslutning. Der er anbragt små palmetter i korsets ender, ligesom der ud fra korsets skæring sidder fire fritsiddende palmetter. Lige over foden sidder et stort blomsterornament.

Størrelse. h: 149, b: 95, tyk: 2.

Udbredelse. Københavns amt: Kongens Lyngby, s. 1, 1851.

Fig.75. Bylderup sogn, Tønder amt.

Fig.76. Broager sogn, Sønderborg amt.

Det spidsbuede kors

- 92 **97.** *Beskrivelse.* Korset ender i spidse buer. Langs kanten løber et smalt bånd, som i enderne danner gotisk maskværk. Ens for- og bagside.
Størrelse. h: ca. 110, b: 73½-74½, tyk: 2,8-4½.
Udbredelse. Holbæk amt: Sæby s.1, 1887. Tønder amt: Burkal s.1, ?.
I alt. 2 stk.
Tid. 1887.

Det æselrygbuede kors (Hjertekorset)

- 98 **98.** *Beskrivelse.* Korset har hjerteformede ender. Øverst på stammen sidder normalt en rund krans uden bånd eller en lille amorfigur med bue og pil. Nederst på stammen er der en bikube eller en lille putto, siddende overskrævs på en delfin. Flad bagside.
Størrelse. (A) h: 126, b: 82, tyk: 2½; (B) h: 92, b:61½, tyk: 1,7; (C) h: 82, b:44, tyk: 1½.
Udbredelse. (A) Skanderborg amt: Horsens 1, 1838. (B) Aarhus amt: Odder s.1, 1855 (nu på Odder Museum).⁶⁰ Skanderborg amt: Skanderborg kbst. 1, 1858, mrk. M & J; Tyrsting s.1, 1866, mrk. M & J; Østbirk s.1, 1861, mrk. M & J; Ørridslev s.1, 1860. mrk. M & J; Hvirring s.1, 1856, Jochumsen/Horsens. (C) Skanderborg amt: Tåning s.2, 1867, mrk. M & J, og 1868, mrk. M & J.
I alt. 9 stk.
Tid. 1838-68.

- 94 **99.** *Beskrivelse.* Kors magen til nr. 98, blot har det ens for- og bagside. Ingen dekorationer.
Størrelse. h: 72½, b: 45, tyk: 1½.
Udbredelse. Skanderborg amt: Linnerup s.1, 1862.

Det tredobbelt æselrygbuede kors (Det tredobbelte hjertekorset)

- 96 **100.** *Beskrivelse.* Et kors med tre små hjerteformede afslutninger i hver korsende. Øverst på korset er der anbragt et engleansigt, nederst står en stor vinget mandlig engel lænende sig til en nedadvendt fakkel. (Dødens genius). Ved foden er korset omgivet af to store bladværk. På bagsiden sidder der »farvelhænder« i skæringen.
Størrelse. h: 95, b: 62½, tyk: 1,7.
Udbredelse. Aabenraa amt: Varnæs s.1, ?.
- 97 **101.** *Beskrivelse.* Korset har i hver ende tre hjerteformede afslutninger. Inde i dem sidder et firblad med forskellig størrelse blade. I skæringen bagpå er der »farvelhænder«.
Størrelse. h: 63?, b: 62, tyk: 2.
Udbredelse. Svendborg amt: Aastrup s.1, ?.
- 95 **102.** *Beskrivelse.* Kors med tre æselrygbuede blade i hver ende. Bladene afsluttes af en flad knop. Korset har form som et af de gennembrudte kors, nr. 303, men er helt massivt. Ens for- og bagside. Skæringens

Fig.77. Broager sogn, Sønderborg amt.

hjørner er buede, og langs kanten løber et tyndt bånd med form som korset. Foden opbukket. Opsat på profileret sokkel.

Størrelse. h:118, b: 77, tyk: 3.

Udbredelse. Sorø amt: Kvislemark s.1, ?.

Det kølbuede kors

- 100 **103.** *Beskrivelse.* Stort kors med meget kraftig profileret kant. Spidserne er stumpede, og kanten omkring selve de kølbuede ender afsluttes af et par blade. Stråleglans udgår fra skæringen.

Størrelse. h: 162, b: 105, tyk: 4½.

Udbredelse. Tønder amt: Rejsby s.1, 1839.

Det særbuede kors med spids afslutning

- 99 **104.** *Beskrivelse.* Korset kan have forskellige dekorationer. Det almindeligste er et sommerfuglelignende insekt øverst på korset og et symmetrisk bladmotiv i tværbjælkens ender. Forneden på stammen sidder et stort anker. Korset har fladt fodstykke og en rund kant.

Størrelse. h: 126, b: 75, tyk: 1,7-2.

Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens 2, 1833, mrk.

Fig.78. Brede sogn, Tønder amt.

Stallknecht/Horsens, og 1849, mrk. Stallknecht/Horsens; Dover s.1, 1838, mrk. Støbt af Stallknecht/Horsens; Them s.1, 1870, mrk. Zeltner/Silkeborg; Ovsted s.1, 1852, mrk. Stallknecht/Horsens; Ørridslev s.2, 1851, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1853, mrk. Stallknecht/Horsens; Nim s.1, 1847, mrk. Zeltner/Silkeborg; Hvirring s.1, 1856, mrk. Stallknecht/Horsens. Vejle amt: Glud s.1, 1852.

I alt. 10 stk.

Tid. 1838-70.

Det særbuede kors med afskåret afslutning (Hammerkorset)

- 111 **105-106.** *Beskrivelse.* De særbuede ender afsluttes af to
101 stumpede sider parallelt med korsets stamme, så enderne ligner en hammer. Dekorationerne er som regel for type (A) et symmetrisk bladornament i enderne på tværbjælken og et sommerfuglelignende insekt øverst på korset. Nederst på stammen er der anbragt et stort anker. Type (B) har blot et symmetrisk bladornament siddende øverst på korset.

Størrelse. (A) h: 106, b: 66, tyk: 2; (B) h: 80, b: 43, tyk: 2;

Udbredelse. (A) Skanderborg amt: Horsens 1, 1861; Skannerup s.2, 1854 og 1876; Vrads s.2, 1856 og 1858;

Fig.79. Broager sogn, Sønderborg amt.

Nørre Snede s. 1, 1886, Ovsted s. 1, 1857; Ørridslev s. 2, 1854, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1856, mrk. Stallknecht/Horsens; Tamdrup s. 4, 1836, mrk. Stallknecht/Horsens, 1858, mrk. Stallknecht/Horsens, 1860, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1866, mrk. Stallknecht/Horsens; Hvirring s. 2, 1863, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1865, Stallknecht/Horsens. Vejle amt: Glud s. 2, 1851 og 1851, mrk. Stallknecht/Horsens; Klakring s. 2, 1846 og 1854. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 2, 1854 og 1855; Bording s. 3, 1848, 1851 og 1856.

I alt. 24 stk.

Tid. 1836-86.

Udbredelse. (B) Skanderborg amt: Ovsted s. 2, 1858 og 1859; Tåning s. 2, 1864 og 1870; Gangsted s. 1, 1834; Tamdrup s. 5, 1845, mrk. ST, 1847, mrk. ST. 1851, mrk. ST, 1854 og 1863. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 3, 1854, 1859 og ?.

I alt. 13 stk.

Tid. 1834-70.

- 103 **107. Beskrivelse.** Korset ligner nr.105-6, men har en kraftigere profileret kant. Korsets ender er enten smykket med en kalk, et anker og et hjerte, eller korset har blot øverst siddende et korslagt kors, et anker og et hjerte, medens der forneden ved foden står en mandlig sørgende engel lænende sig op ad en nedadvendt fakkel.

Fig.80. Nyborg, Svendborg amt.

Størrelse. h:105, b: 65, tyk: 2½-3.

Udbredelse. Maribo amt: Våbensted s. 2, 1848 og 1859; Radsted s. 1, ? (opsat på et stort stenpostament med marmorplade).

I alt. 3 stk.

Tid. 1848-59.

- 104 **108. Beskrivelse.** Dette kors er karakteriseret ved en meget flad særbue. Korset er omgivet af en kraftig profileret kant.

Størrelse. h: 107, b: 69, tyk: 3.

Udbredelse. Aalborg amt: Rostrup s. 2, 1860 og 1877; Vognsild s. 3, 1863, 1871 og 1877.

I alt. 5 stk.

Tid. 1860-77.

- 105 **109. Beskrivelse.** Et særbuet kors med afskåret top og sider. Omkring korsets hals hænger en frithængende krans af egeløv. Korset er opsat på et stenpostament. Foran dette står en marmorplade, som angiver, at korset er sat over jernstøber Henrik Meldahl, f. 14.12.1819, d. 17.05.1893, som antagelig er søn af grundlæggeren af Meldahls jernstøberi på Vesterbro i København.

Størrelse. h: 125, b: 80, tyk: 2½.

Udbredelse. Frederiksborg amt: Asminderød s. 1, 1893.

Fig.81. Radsted sogn, Maribo amt.

Fig.82. Radsted sogn, Maribo amt.

Hammerkorset med indskriftsplate

110. Beskrivelse. Et stort særbuet kors med afskårede spidser. Det er opsat på et stort jernpostament, på hvilken en fritstående plade står opstillet, hvilende op ad korset. Korset er identisk med nr. 107. Postamentets forside har et stort forsænket felt med segmentbuet overside. Pladen er omgivet af en kraftig profileret ramme.

Størrelse. Korset, h: 95, b: 64½, tyk: 2½; pladen, h: 38, b: 30.

Udbredelse. Maribo amt: Hunseby s. 1, 1843.

Det femtakke kors (Guirlandekorset)

111. Beskrivelse. Korset har flad bagside og en kraftig forkant. De fem takker kan minde om en guirlande eller en halv stjerne.

Størrelse. h: 109, b: 77, tyk: 2,9.

Udbredelse. Københavns amt: Gentofte s. 1, 1847; Fløng s. 1, 1866. Ringkøbing amt: Fjaltring 1, 1886 (opsat på et stort jernpostament, h: 43, b: 44½, dyb: 29).

I alt. 3 stk.

Tid. 1847-86.

112. Beskrivelse. Korset er fladt på begge sider og opsat på en stor sten. Ingen dekorationer.

Størrelse. h: 92, b: 67, tyk: 1,2.

Udbredelse. Svendborg amt: Sandholts Lyndelse s. 1, 1837.

113. Beskrivelse. Korset kan enten have en kvinde med kande omgivet af blomster, siddende øverst på korset, en stor syvtakket stjerne midt på stammen og et anker nederst (Skanderborg amt), eller det kan have et vinget timeglas eller en sommerfugl, siddende øverst på stammen, og »farvelhænder« midt på (Ringkøbing amt).

Størrelse. h: 83, b: 48½, tyk: 1,7.

Udbredelse. Skanderborg amt: Them s. 2, 1860, mrk. Zeltner/Silkeborg, og 1866, mrk. Zeltner/Silkeborg. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 2, 1871 og 1891.

I alt. 4 stk.

Tid. 1860-91

114. Beskrivelse. Korset har en profileret kant. Det kan enten helt mangle dekorative elementer, eller det kan have en svævende kvinde, der holder en palmegren i

Fig.83. Branderslev sogn, Maribo amt.

Fig.84. Lindelse sogn, Svendborg amt.

den ene og et kors i den anden hånd, anbragt øverst på korset (Den evige lyksalighed).

Størrelse. h: 101, b: 60, tyk: 2½.

Udbredelse. Tønder amt: Mjolden s.1, 1850. Aabenraa amt: Rinkenæs s.1, ?; Bov s.1, ?. Sønderborg amt: Augustenborg 1, 1864.

I alt. 4 stk.

Tid. 1850-64.

115. Beskrivelse. Korset har en profileret kant. Øverst på korset findes en stående engel, der læner sig op ad en nedadvendt fakkell.

Størrelse. h: 98, b: 60, tyk: 1½.

Udbredelse. Tønder amt: Bylderup s.1, 1858.

116. Beskrivelse. Et kors med flad kant og uden dekorationer.

Størrelse. h: 123, b: 78½, tyk: 3.

Udbredelse. Tønder amt: Burkal s.1, 1848.

117-118. Beskrivelse. Korset har flad kant. Ved foden står dødens genius og læner sig op ad en stor krukke. I hånden har han en nedadvendt fakkell.

Størrelse. (A) h: 155, b: 90, tyk: 3, (B) h: 98, b: 60, tyk: 2½.

Udbredelse. (A) Aabenraa amt: Rinkenæs s.1864. (B) Tønder amt: Døstrup s.1, ?.

119. Beskrivelse. Korset har almindeligvis »farvelhænder« siddende øverst og et symmetrisk bladornament i enderne af tværbjælken. Men øverst kan der også være en krans uden bånd eller en sommerfugl. Forneden på stammen er anbragt enten en bikube eller et stort anker. Bagsiden er flad.

Størrelse. h: 120, b: 72-73, tyk: 1½-2.

Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens 1, 1864; Tyrsting s.1, 1865, mrk. M & J; Linnerup s.2, 1865, mrk. M & J, og 1878; Søvind s.2, 1857 og 1861; Hylke s.1, 1868, mrk. M & J; Ørridslev s.1, 1877; Hvirring s.1, 1872, mrk. M & J.

I alt. 10 stk.

Tid. 1856-78.

120. Beskrivelse. Kors med flad femtakning. Øverst sidder der to små puttier med front mod hinanden og holder hver sin slange/stav. Nederst på stammen står en lille amorfigur med bue.

Størrelse. h: 99½, b: 68, tyk: 2.

Udbredelse. Thisted amt:⁶¹ Gettrup s.2; Heltborg s.2;

Fig.85. Bølling sogn, Ringkøbing amt.

Fig.87. Bølling sogn, Ringkøbing amt.

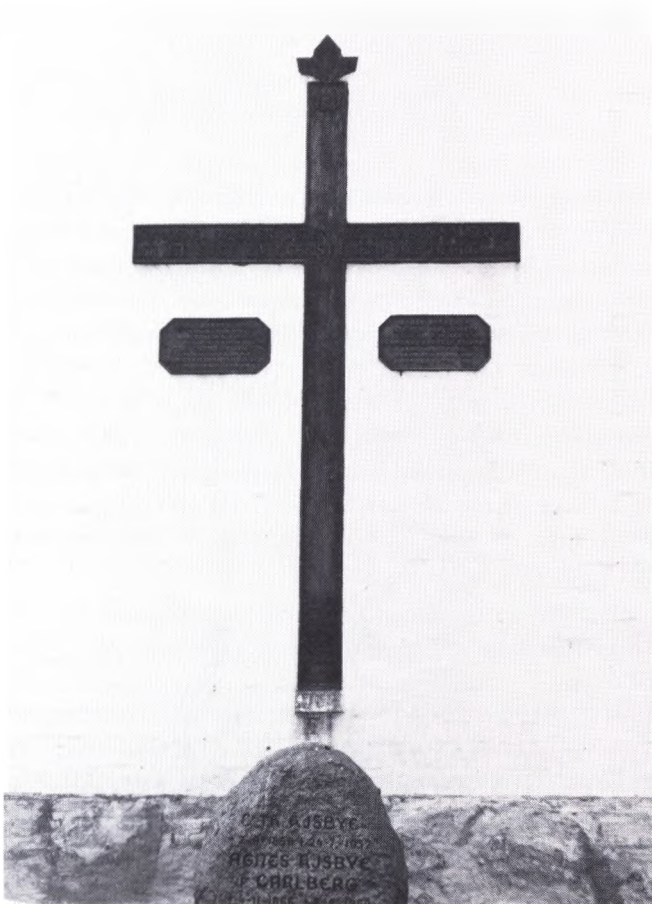

Fig.86. Avnslev sogn, Svendborg amt.

Fig.88. Melby sogn, Frederiksborg amt.

Fig.89. Bølling sogn, Ringkøbing amt.

Fig.91. Bølling sogn, Ringkøbing amt.

Fig.90. Bjolderup sogn, Aabenraa amt.

Fig.92. Sæby sogn, Holbæk amt.

Hundborg s. 3, 1872; Jannerup s. 1; Kallerup s. 2; Klitmøller s. 4, 1906, 1914, 1916 og 1924; Kaastrup s. 2, 1865 og 1899; Lild s. 10, 1853, mrk. W. Bonne/Thisted, 1854, 1862, 1862, 1864 og 1867, mrk. W. Bonne/Thisted, 1867, mrk. W. Bonne/Thisted, 1873, mrk. W. Bonne/Thisted, 1887 og 1888, mrk. W. Bonne/Thisted; Nørhaa s. 3; Skyum s. 1, Sjørring s. 1, 1880; Skjoldborg s. 1; Snedsted s. 5; Tilsted s. 2; Torsted s. 5, 1830, 1840, 1851, 1871 og 1878; Tømmerby s. 5; Vester Torup s. 1; Vester Vandet s. 10; Vesløs s. 5; Visby s. 2, 1868 og 1883; Vust s. 13; Østerild s. 1; Øster Vandet s. 8. Ringkøbing amt: Nørre Nisum s. 1, 1913; Fjaltring s. 1, ?.

I alt. 90 stk.

Tid. 1830-1924.

- 121 **121.** *Beskrivelse.* Kors som ligner nr. 120. Korset er helt uden ornament.

Størrelse. h: ?, b: 68, tyk: 1,6.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Husby s. 1, ?.

- 120 **122.** *Beskrivelse.* Spidst, femtakket kors som har en op-højet linie løbende langs kanten. I enderne tegner linien omridset af et spidst trekløver. Ved foden står dødens genius lænende sig til en stor urne med en nedadvendt fakkell i den ene hånd. På den øverste del af stammen findes sommetider et kors, et anker og et hjerte anbragt på en sky og/eller en sommerfugl.

Størrelse. h: 139, b: 94, tyk: 2.

Udbredelse. Tønder amt: Tinglev s. 3, 1848, 1870 og 1870. Aabenraa amt: Kliplev s. 1, 1834, mrk. N. Jepsen/Flensburg.

I alt. 4 stk.

Tid. 1834-70.

- 114 **123.** *Beskrivelse.* Meget spidst femtakket kors. Ingen ornament.

Størrelse. h: 95, b: 58, tyk: 2.

Udbredelse. Sønderborg amt: Ulkebøl s. 1, 1864. Desuden er denne type kors opsat på 15 gravsteder uden for kirkegårdene på Kær Halvø nord for Sønderborg. Alle femten over faldne fra den 29. juni 1864.⁶²

I alt. 16 stk.

Tid. 1864.

Det femtakkede kors med indskriftsplade

- 112 **124.** *Beskrivelse.* Korset minder om nr. 118, men har en stor ottekantet plade opsat ved foden. Pladen har en kraftig ramme, og inden for denne løber der en tynd linie rundt om pladen. Øverst herpå sidder en roset og nederst et lille kors.

Størrelse. Korset, h: 89, b: 59, tyk: 2½; pladen, h: 46, b: 58 tyk: 2.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sønderborg kbst. 1, 1864.

Det rundbuede kors med skuldre

- 113 **125.** *Beskrivelse.* Kors med ender, der ligner en kurv. Øverst kan der være anbragt et vinget timeglas.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Thisted amt:⁶³ Hundstrup s. 1, Vester Vandet s. 2; Torsted s. 1, 1882; Hundborg s. 1; Skjoldborg s. 1.

I alt. 6 stk.

De rhombiske kors

- 115 **126.** *Beskrivelse.* Kors med rudestillet kvadratisk afslutning. Det er omgivet af en meget bred kant. I øverste rude sidder en sommerfugl. Nede ved foden er anbragt et kors, et anker og et hjerte.

Størrelse. h: 64, b: 36, tyk: 2.

Udbredelse. Tønder amt: Døstrup s. 1, ?.

- 116 **127.** *Beskrivelse.* Et meget stort kors over 100 faldne danske soldater på Dybbøl banke. Skæringen danner en stor ottekantet indskriftsplade, som er omgivet af en meget kraftig kant. Både tværmønstrene og stammen har et forsænket rudemønster, og i hver rude sidder en blomst. Enderne er rudestillede kvadrater, og heri sidder der en firtakket stjerne omgivet af fire kantblade. Frit ud fra ottekanten sidder i hvert hjørne af skæringen et stort blad.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Sønderborg amt: Dybbøl s. 1, 1864.

De rhombiske kors med indskæringer (De tredobbelte pilekors)

- 119 **128-129.** *Beskrivelse.* Grundformen på dette kors er som nr. 126 og 127, men de rudestillede kvadrater har bueindskæringer, der dannes af den profilerede kant omkring korset, sådan at de tre fritsiddende hjørner af kvadratet ikke indesluttet af nogen kant. Korset kan enten have en sommerfugl øverst, samt en roset i hver af tværmønstrenes ender og nedadvendte, korslagte fakler ved foden, eller det kan være forsynet med en sommerfugl og tre sekstakkede stjerner i hver sin afslutning, siddende ud for hvert af de tre fritsiddende hjørner.

Størrelse. (A) h: 82½, b: 58, tyk: 2,1; (B) h: 101, b: 67, tyk: 2-2,2.

Udbredelse. (A) Ringkøbing amt: Vorgod s. 1, 1858. (B) Skanderborg amt: Skanderborg kbst. 1, ?; Dover s. 2, ? og ?. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 1, 1867.

I alt. (A) og (B) 5 stk.

Tid. 1858-67.

Fig.93. Spandet sogn, Tønder amt.

Fig.94. Linnerup sogn, Skanderborg amt.

Fig.95. Kvislemark sogn, Sorø amt.

- 118 **130-131. Beskrivelse.** Kors med kraftige bueindskæringer i de rudestillede kvadrater, sådan at hver ende ligner tre pilespidser. Fra skæringen udgår der en lignende mindre pilespid i hvert hjørne.
Størrelse. (A) h: 94, b: 70, tyk: 1½; (B) h: 115, b: 71, tyk: 1,9-2,3.
Udbredelse. (A) Sønderborg amt: Augustenborg 1, 1849. (B) Københavns amt: Gentofte s. 1, 1850. Svendborg amt: Ringe s. 2, 1831 og 1922.
I alt. (A) og (B) 4 stk.
Tid. 1831-22.

- 117 **132. Beskrivelse.** Kors med store bueindskæringer i de rudestillede kvadrater, sådan at hver ende ligner tre pilespidser. Hver ende er dekoreret med tre valmuekapsler siddende i en vifteform.
Størrelse. ?.
Udbredelse. Odense amt: Harndrup s. 1, 1801.

De store hammerkors

- 125 **133. Beskrivelse.** Korsets ender er stærkt fligede på en måde, så de ligner stridsøkser eller hamre. I hver af enderne findes henholdsvis en siddende eller flyvende vårflue. For foden af korset er der to kraftige, gennembrudte rankeværk, formet som volutter til støtte for korset.
Størrelse. h: 104, b: 53, tyk: 2½-3.
Udbredelse. Hjørring amt: Rudbjerg s. 2, 1883 og 1884; Furreby s. 1, 1837; Lyngby s. 2, ? og ?. Ringkøbing amt: Idum s. 1, 1898.
I alt. 6 stk.
Tid. 1837-98.
- 124 **134. Beskrivelse.** Korset ligner nr. 133, men er kraftigere og uden dekorationer.
Størrelse. h: 122, b: 76, tyk: 3½.
Udbredelse. Aalborg amt: Louns s. 2, 1868 og 1892; Malle s. 1, ?.
I alt. 3 stk.
Tid. 1868-92.

Fig. 96. Varnæs sogn, Aabenraa amt.

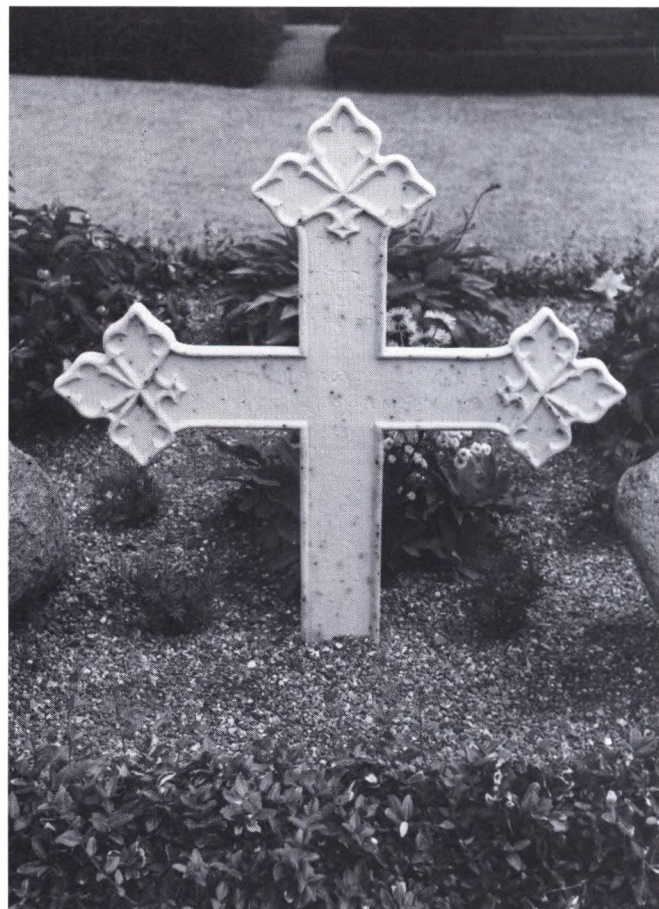

Fig. 97. Aastrup sogn, Svendborg amt.

289 **135.** *Beskrivelse.* Korset ligner nr. 133, men ud fra skæringen udgår der en kraftig stråleglans i hvert hjørne. Øverst på korset sidder enten en sommerfugl eller en putto. Denne figur kan også være placeret nede ved foden.

Størrelse. h: 93, b: 64, tyk: 2.

Udbredelse. Aalborg amt: Buderup s. 1, 1876; Thorup s. 5, 1881, 1884, 1896, 1906 og 1908.

I alt. 6 stk.

Tid. 1876-1908.

Liljekorsene

126 **136.** *Beskrivelse.* Stort kors med liljeformede afslutninger. Midterbladet er meget større end sidebladene. I enderne er der påstøbte palmetter. Bagsiden er flad. Korset er opstillet på et jernpostament med svejftet overside.

Størrelse. Korset, h: 150, b: 118, tyk: 1,9; postamentet, h: 47, b: 58, dyb: 39½.

Udbredelse. København: Garnisons kirkegård 1, 1849.

127 **137.** *Beskrivelse.* Kors med stort midterblad og små sideblade. I enderne slyngede liljer og valmuekapsler.

Ens for- og bagside. Bagsiden har »farvelhænder« i skæringen. På foden sidder lille lilje. Opstillet på profileret sokkel med bladbølge.

Størrelse. h: 128, b: 91-91½, tyk: 2½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1850, mrk. Støbt hos Jernstøber/C. G. L. Jørgensen/Odense. Svendborg amt: Ørbæk s. 1, 1847.

I alt. 2 stk.

Tid. 1847-50.

130 **138.** *Beskrivelse.* Kors med afrundet lilje; stammen og tværbjælken næsten lige lange. I skæringens hjørner sidder et lille fritsiddende bladmotiv. Korset i Svendborg amt har rester af et symmetrisk blad- og rankeværk i hver afslutning. Dette kors er også opsat på et jernpostament.

Størrelse. Korset, h: 140, b: 111½, tyk: 2; postamentet, h: 51, b: 50, dyb: 40.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1840. Holbæk amt: Udby s. 1, ?. Svendborg amt: Bregninge-Ærø s. 1, 1839.

I alt. 3 stk.

Tid. 1839-40.

- 132 **139-140. Beskrivelse.** Et kors med spidse liljeformede afslutninger. Korset findes i to størrelser. (A) I den øverste lilje sidder en draperet kvinde, som holder et lille kors i hånden. (Troen). På tværbjælkens lilje sidder en femtakket stjerne i hvert blad. Meget ofte er stammen dekoreret med en stor roset, under hvilken ordene »Kiært være dit Minde« står. Nederst på stammen er der enten anbragt et anker eller et par korslagte, nedadvendte eller opadvendte fakler. På bagsiden er det almindeligst med hænder i korsets skæring. (B) En del er udformet som (A). Andre har i stedet for den draperede kvinde en lille putto i den øverste lilje eller en krans. Og i stedet for den midterste stjerne i tværrarmenes lilje kan der sidde en stor roset eller en større stjerne i forhold til de to øvrige, som i enkelte tilfælde helt kan være udeladt. »Farvelhænder« er også her almindelig på bagsiden.
- Størrelse.* (A) h: 97, b: 69½, tyk: 2; (B) h: 85, b: 57, tyk: 2.
- Udbredelse.* (A) Ringkøbing amt: Ringkøbing kbst., Ringkøbing Museum 1, 1873; Husby s. 10, 1828, 1848, 1870, 1870, 1878, 1879, 1880, 1880, 1887 og 1890; Skarrild s. 1, 1848; Sønder Nissum s. 4, 1840?, 1879, 1884 og 1890; Staby s. 2, 1883 og 1898; Torsted s. 1, 1872; Nørre Omme s. 2, 1867 og 1876; Vedersø s. 2, 1860 og 1898; Vorgod s. 2, 1880 og 1893; Brejning s. 1, 1888; Sønder Lem s. 1, 1855?; Ølstrup s. 2, 1872 og 1892; Hanning s. 2, 1876 og 1879; Stauning s. 1, 1884; Bølling s. 4, 1873, 1873, 1878 og 1882; Lønborg s. 1, 1876; Ådum s. 2, 1878 og 1891?
- I alt.* 39 stk.
- Tid.* 1828-98.
- Udbredelse* (B) Ringkøbing amt: Husby s. 2, 1858 og 1880; No s. 1, 1880; Brejning s. 2, 1881 og 1892; Dejbjerg s. 1, ?; Sædding s. 1, 1888; Egvad s. 1, 1879; FASTER s. 2, 1859 og 1897; Asp s. 1, 1877.
- I alt.* 11 stk.
- Tid.* 1858-97.
- 134 **141-142. Beskrivelse.** Et kors med liljeformede afslutninger. De to sideblade er små i sammenligning med det centrale blad. I hvert af de tre liljer sidder der en stileret kaprifolieblomst. Nederst ved foden er der anbragt et par nedadvendte, korslagte fakler.
- Størrelse.* (A) h: 119, b: 73, tyk: 2½; (B) h: 106, b: 73, tyk: 2,1.
- Udbredelse.* (A) Aalborg amt: Alstrup s. 2, 1862 og 1867. (B) Ringkøbing amt: Haderup s. 2, 1860 og 1871.
- 133 **143. Beskrivelse.** Et kors med liljeformede afslutninger. Det centrale liljeblads spids er afrundet, og de to omgivende blade er små i forhold til det. I den øverste lilje er der afbildet en mellemting mellem en gås og en due med hovedet nedad; fuglen ses flyvende fra oversiden. (Fuglen er antagelig tænkt som en due, der symboliserer helligånden). Langs fuglens hoved og hals sidder der små stråler. I hver af de to øvrige liljer sidder en stor engel med glorie om hovedet og med en krans i den ene hånd. Fra fodstykket og op til tværbjælken er hele stammen dækket af vedbendranke. På fodstykket sidder et glorieomkranset Kristushoved. Alle dekorationerne fremstår i kraftigt relief.
- Størrelse.* ?.
- Udbredelse.* Aalborg amt: Sebber s. 1, ?; Thisted amt:⁶⁴ Flade s. 1; Solbjerg s. 1; Øsløs s. 2.
- I alt.* 5 stk.
- 140 **144-145. Beskrivelse.** Et kors med liljeformede afslutninger som det foregående kors. (A) En stor sommerfugl pryder hver af de tre liljer. Korset har også ligesom det ovenover et fodstykke, på hvilket en bevinget putto med en trefork i hånden sidder overskrævs på en delfin. Oppe over fodstykket sidder et stort kløverbladskors med flammende spidser og omslynget af en vedbendranke. Korset hviler på et stort anker, hvis øverste del dækkes af et hjerte omgivet af palmegrene. (B) I stedet for en sommerfugl har hver lilje påsat en stileret kaprifolieblomst, ligesom puttoen på delfinen er erstattet af to nedadvendte, korslagte fakler.
- Størrelse.* h: 106, b: 63, tyk: 2,2.
- Udbredelse.* Thisted amt:⁶⁵ Flade s. 2; Frøslev s. 1; Hvidbjerg-Mors s. 2; Jørsby s. 2, 1873 og 1880; Sejerslev s. 2; Solbjerg s. 3; Tæbing s. 1; Vejerslev s. 3; Ørding s. 1. Aalborg amt: Skivum s. 5. Ringkøbing amt: Flynder s. 1, ?; Sahl s. 1, 1878; Haderup s. 1, 1877; Husby s. 1, 1882; Vinding s. 1, 1890; FASTER s. 2, 1865 og 1866.
- I alt.* 26 stk.
- Tid.* 1865-90.
- 141 **146. Beskrivelse.** Liljeformet kors, hvor det midterste blad danner en halvcirkel. I hver halvcirkel sidder en femtakket stjerne både på for- og bagsiden.
- Størrelse.* h: 87, b: 48, tyk: 1,8-1,9.
- Udbredelse.* Thisted amt:⁶⁶ Hørdum s. 1. Ringkøbing amt: Sønder Vium s. 2, 1877 og 1881; Egvad s. 1, 1877; Strellev s. 1, 1877; Ådum s. 1, 1863?.
- I alt.* 6 stk.
- Tid.* 1863?-1881.

De tredobbelte liljekors

- 143 **147. Beskrivelse.** Korset ender i tre liljer, i hvis midte et ophøjet relief danner en blomst med fire spidstungede blade. Fra skæringen udgår der en tilsvarende, mindre lilje i hvert hjørne, ligesom der ved basis sidder en lille lilje.
- Størrelse.* h: 109, b: 74, tyk: 3.
- Udbredelse.* Maribo amt: Arninge s. 1, 1861; Vesterborg s. 2, 1849 og 1858; Skørring s. 1, 1871. Svendborg amt:

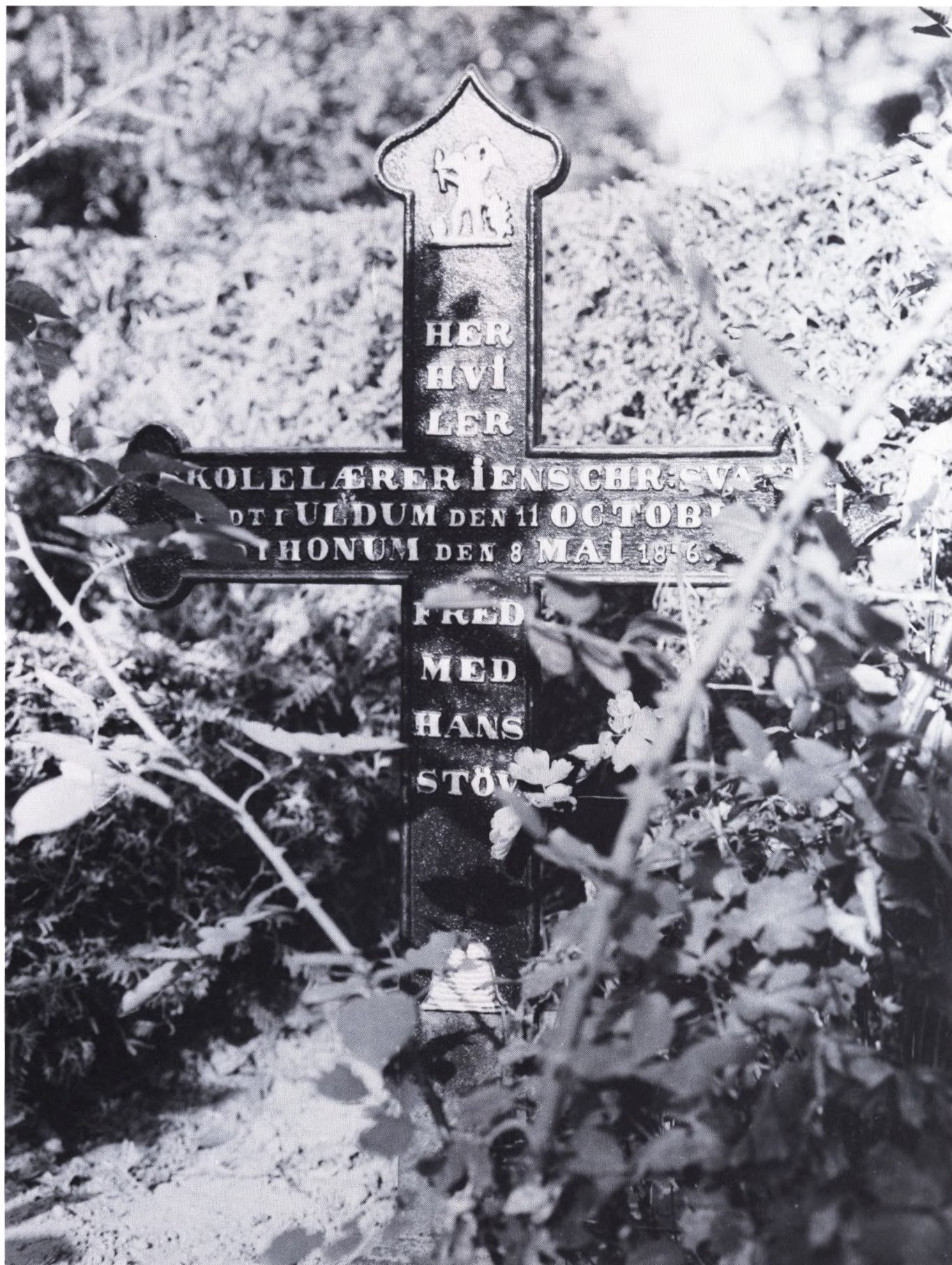

Fig.98. Hvirring sogn, Skanderborg amt.

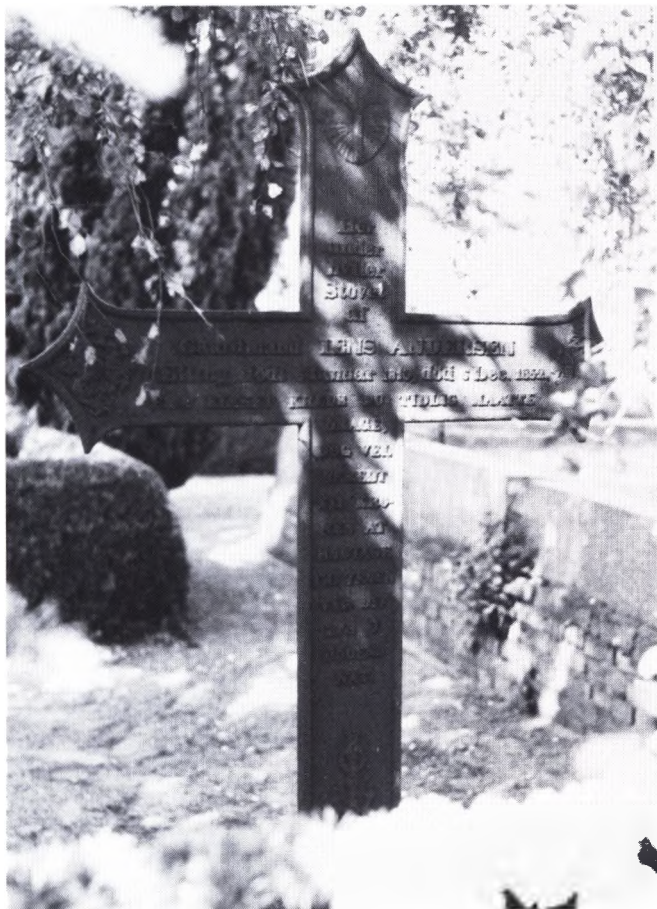

Fig.99. Ovsted sogn, Skanderborg amt.

Fig.101. Tamdrup sogn, Skanderborg amt.

Fig.100. Rejsby sogn, Tønder amt.

Fig.102. Gjellerup sogn, Ringkøbing amt.

Fig.103. Våbensted sogn, Maribo amt.

Fig.105. Asminderød sogn, Frederiksborg amt.

Fig.104. Rostrup sogn, Aalborg amt.

Fig.106. Sandholts Lyndelse sogn, Svendborg amt.

Fig.107. Burkal sogn, Tønder amt.

Fig.108. Døstrup sogn, Tønder amt.

Øster Skerninge s. 1, ?. Thisted amt:⁶⁷ Lild s. 1, ?.

I alt. 6 stk.

Tid. 1849-71.

- 136 **148.** *Beskrivelse.* Kors som nr. 147, men lavere, opsat på et stort jernpostament. På postamentets forside sidder i hvert hjørne en roset og under indskriften et par »farvelhænder«. Hver side er smykket med en stor krans igennem hvilken to nedadvendte, korslagte fakler er anbragt.

Størrelse. h: 143 (med postament), b: 74, tyk: ?.

Udbredelse. Maribo amt: Kappel s. 1, 1847.

- 135 **149.** *Beskrivelse.* Korset minder om nr. 147 bortset fra, at den blomst, som dannes af et relief under liljerne, er bredere.

Størrelse. h: 116, b: 68-71, tyk: 2-2½.

Udbredelse. Svendborg amt: Nyborg 3, 1842, 1848 og 1861; Aastrup s. 1, ?; Ærøskøbing I, 1859, mrk. M. P. Allerup/Odense. Odense amt: Harndrup s. 1, 1846. Tønder amt: Døstrup s. 2, 1861 og 1882. Sønderborg amt: Hørup s. 1, ?.

I alt. 9 stk.

Tid. 1842-82.

- 138 **150.** *Beskrivelse.* Korset minder om nr. 147. Dog mangler det blad i blomsten, som vender ind mod skæringen. Korset er dekoreret med en sommerfugl foroven. I skæringen sidder på forsiden en vinget kerub, på bagsiden et par »farvelhænder«. Midt på den nederste del af stammen står en engel og støtter sig til en nedadvendt fakkell.

Størrelse. h: 118, b: 75, tyk: ?.

Udbredelse. Odense amt: Føns s. 1, ?.

Det tredobbelte liljekors med indskriftsplade

- 151.** *Beskrivelse.* Korset er af samme type som nr. 147. For foden står en stor kvadratisk plade med en kraftig profileret rammeliste.

Størrelse. Korset, h: 108, b: 74, tyk: 2,4; pladen, h: 44, b: 44.

Udbredelse. Svendborg amt: Vester Skerninge s. 1, 1852.

Tulipankorset

- 139 **152.** *Beskrivelse.* Et kors med tulipanlignende afslutninger. I hver ende sidder blomster og bær. Skæringen

Fig.109. Bylderup sogn, Tønder amt.

Fig.110. Rinkeæs sogn, Aabenraa amt.

hjørner har små takker, så den danner et udragende, firkantet felt. Korset står på en kraftig, profileret sokkel, og oven på den er det flankeret af to volutformede gren- og bladværk, som på det ene kors er gennembrudt. Bagsiden er flad.

Størrelse. h: 101, b: 53, tyk: 1½.

Udbredelse. Præstø amt: Kongsted s.1, 1840. Maribo amt: Rødby 1, ?.

I alt. 2 stk.

Tid. 1840.

De sparformede kors

153. *Beskrivelse.* Et kors med sparformet afslutning og en kraftig profileret kant. I enderne sidder en lilje, og i sparets rundinger er der anbragt to rosetter.

Størrelse. h: 115-117, b: 77, tyk: 3-3½.

Udbredelse. Ribe amt:⁶⁸ Ribe kbst. 1, ?. Tønder amt: Randerup s. 1, 1857 (opstillet på jernpostament, h: 25); Sønder Skast s.1, 1857 (opstillet på jernpostament, h: 65, b: 35, tyk: 22); Døstrup s. 1, 1852.

I alt. 4 stk.

Tid. 1852-57.

154. *Beskrivelse.* Et kors med sparformet afslutning og med flad kant. Der, hvor ender mødes med korset, er kanten sammenrullet, og i selve sparet sidder en kaprifolieblomst. Ved foden er der anbragt to sammenrullede blade, som ligner sneglehuse.

Størrelse. h: 74½, b: 50, tyk: 2,3.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Ejning s. 2, 1853 og 1853. Grønland: Julianehåb 1, 1837.

I alt. 3 stk.

Tid. 1837-1853.

Det sparformede kors med skriftrulle

155. *Beskrivelse.* Samme kors som nr.153. Det er opstillet på et højt og smalt jernpostament, h: 42, op ad hvilket der læner sig en delvis oprullet skriftrulle. Rullen har flad kant, og i hvert af de øverste hjørner sidder en blomst. To andre tilsvarende skriftruller står opstillet ved siden af den første.

Størrelse. Skriftrullen, h: 50½, b: 44, tyk: 1.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Vedersø s. 3, 1826, 1850 og 1851.

Muslingekorsene

- 143 **156. Beskrivelse.** Lille kors med en kammusling i hver ende. På bagsiden sidder i stedet for muslingen en roset i hver ende.

Størrelse. h: 64, b: 46, tyk: 2.

Udbredelse. Skanderborg amt: Tåning s. 2, 1857 og 1865.

- 146 **157. Beskrivelse.** Kors med en kammusling i hver ende. Helt uden kant; bagsiden er flad.

Størrelse. h: 91, b: 75, tyk: 2.

Udbredelse. Aalborg amt: Vokslev s. 1, 1834.

158. Beskrivelse. Kors med en kammusling i hver ende. Det ligner det foregående ved at være helt uden kant, ligesom bagsiden er flad. Muslingerne er cirka dobbelt så tykke som resten af korset. I skæringens hjørner sidder fire fritsiddende c-formede forbindingsled.

Størrelse. ?

Udbredelse. Københavns amt: Søllerød s. 1, ?.

- 147 **159. Beskrivelse.** Kors uden kant med en kammusling i hver ende. Et er opsat på en høj, profileret sokkel smykket med bladbølge. Ens for- og bagside.

Størrelse. (med sokkel) h: 129 (uden sokkel) h: 113, b: 77½-78½, tyk: 2,2-2,3.

Udbredelse. København Assistens kirkegård 1, ?; Frederiksberg kirkegård 2, 1833 og 1856. Københavns amt: Roskilde, Gråbrødre klosterkirkegård 1, 1831. Maribo amt: Fuglse s. 1, ca. 1830.

I alt. 5 stk.

Tid. ca. 1830-1856.

- 148 **160. Beskrivelse.** Kors med en stiliseret musling i hver ende. Øverst på stammen sidder »farvelhænder«, nederst et stort anker.

Størrelse. h: 119, b: 73, tyk: 1,2-1½.

Udbredelse. Skanderborg amt: Tamdrup s. 1, 1863, mrk. M & J; Tåning s. 1, 1865, mrk. M & J.

I alt. 2 stk.

Tid. 1863-65.

Det tredobelte muslingekors

- 154 **161. Beskrivelse.** I hver ende har korset tre kammuslinger. Et kors har øverst siddende et skægget ansigt med en glorie omkring på en dug (Veronicas svededug?). Bagsiden har »farvelhænder« siddende i skæringen. Fodstykket er profileret og nederst omgivet af en bladbølge.

Størrelse. h: 100, b: 61½-63, tyk: 2.

Udbredelse. Københavns amt: Kongens Lyngby s. 1, 1853. Ringkøbing amt: Nørre Nissum s. 1, 1878.

I alt. 2 stk.

Tid. 1853-78.

Palmettekors

- 149 **162. Beskrivelse.** Kors, hvis ender er formet som store palmetter med spiralformede yderblade. Lige under den øverste palmette sidder »farvelhænder«, nederst på stammen sidder en stor nedadvendt fakkel. Skæringens hjørner er buede. Korset er opstillet på et lavt jernpostament.

Størrelse. h: 130, b: 84, tyk: 3,4.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Gudum s. 2, 1886 og 1906.

- 155 **163. Beskrivelse.** Kors med palmette i enderne. Fra skæringens hjørner udgår der stråleglans. På bagsiden sidder »farvelhænder« i skæringen.

Størrelse. h: 121, b: 81, tyk: 2½.

Udbredelse. Svendborg amt: Ærøskøbing 1, 1846.

Kaprifoliekorset

- 150 **164. Beskrivelse.** Kors med kaprifolieblomst i enderne omgivet af spiralformet bladværk. Flad bagside. Opsat på postament.

Størrelse. Korset, h: 105, b: 69, tyk: 1½; postamentet, h: 40, b: 39, tyk: 31.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1858.

Det tredobelte iriskors

- 151 **165. Beskrivelse.** Korset har i hver ende tre modstillede irisblomster med spiralformede yderblade. Mellem de øverste irisblomster sidder et par »farvelhænder«. Nederst på korset sidder en tilsvarende irisblomst. Stammen nederste del er flankeret af en lyre. Flad bagside.

Størrelse. h: 106, b: 70, tyk: 2.

Udbredelse. Sorø amt: Bjernede s. 1, ?; Krummerup s. 1, ?.

I alt. 2 stk.

Akroterionkorsene

- 152 **166. Beskrivelse.** Kors med en muslingeformet akroterion i hver ende. Omkring denne sidder små blade, ligesom der både i hvert hjørne af skæringen og midt på stammen sidder lignende blade. Nederst ved soklen er korset kantet af nogle større blade.

Størrelse. h: 142, b: 86, tyk: ?.

Udbredelse. Tønder amt: Nørre Løgum s. 2, 1880 og ?.

- 176 **167. Beskrivelse.** Kors med akroterion formet som et palmettemotiv siddende i et sparformet blad. Under dette afsluttes hver korsende af to palmetter med spiralformede yderblade. Korset er opstillet på et jernpostament med fladbuget niche. I hver side af denne sidder en engel med foldede hænder på en sky.

Størrelse. h: 138, b: 80, tyk: 2.

Udbredelse. Præstø amt: Kastrup s. 1, 1868.

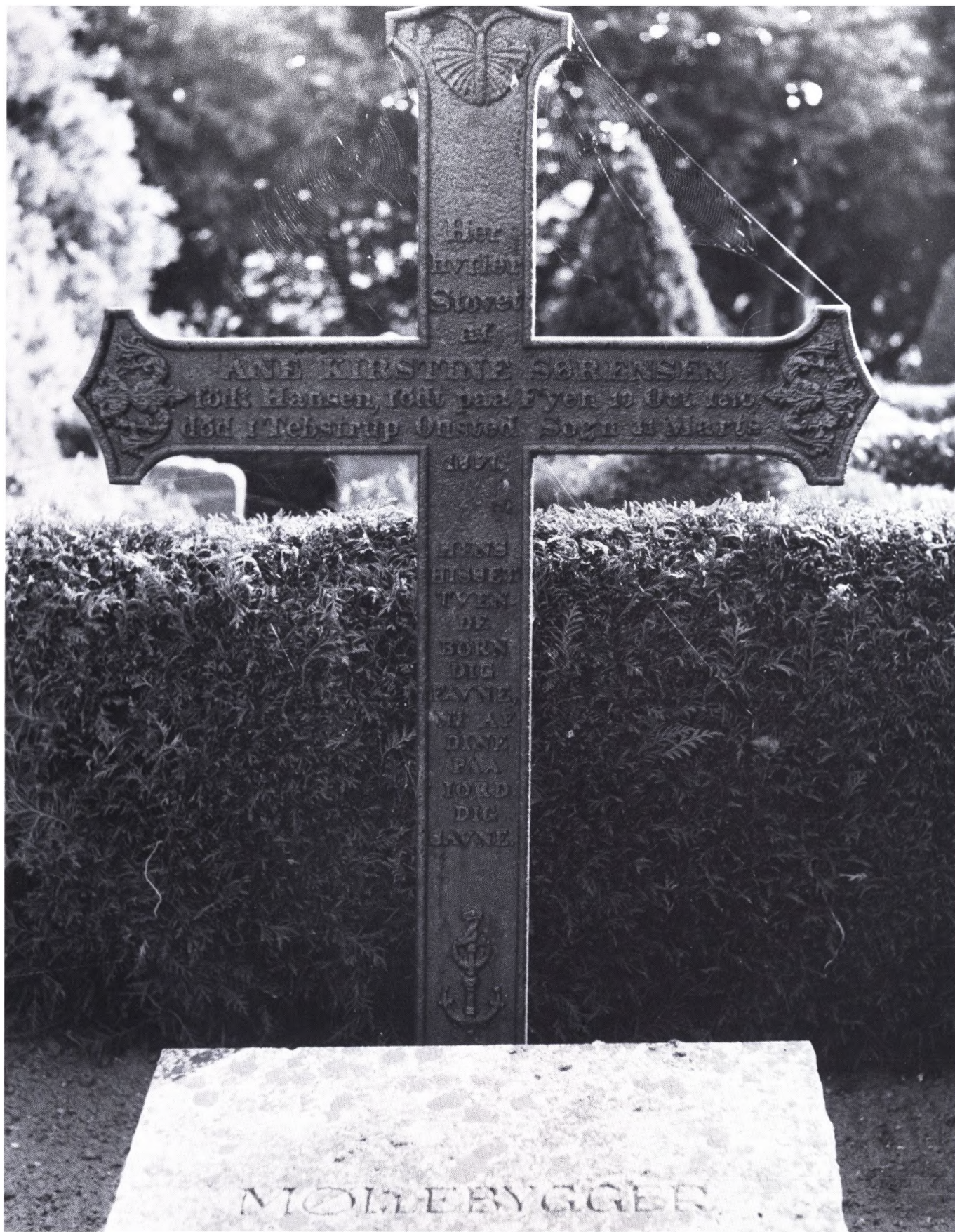

Fig.111. Ovsted sogn, Skanderborg amt.

Fig. 112. Sønderborg, Sønderborg amt.

Fig. 113. Hundborg sogn, Thisted amt.

Bombekorset

- 163 **168.** *Beskrivelse.* Kors med ender formet som kanonkugler. Fra kanonkuglerne står der en lue. På bagsiden fremtræder kanonkuglerne og flammerne hule.
Størrelse. h: 158, b: 96, tyk: 2½.
Udbredelse. Aabenraa amt: Adsbøl s. 1, 1864.

Kronekorset

- 153 **169.** *Beskrivelse.* Korsets ender har tre pukler, imellem hvilke der sidder små takker. I hver pukkel sidder en kugle. Kanten tegner blandt andet en halvcirkel under puklerne og inde ved skæringen, således at kanten opdeler korset i fire langstrakte ovaler. Disse krydses af en cirkel inde omkring skæringen. Herudfra går der strålebundter. Midt i skæringen sidder en stor roset; i de langstrakte ovaler er der et langstrakt blomstermotiv. Ved foden af korset er der opsat en stor støbejerns-plade med en bred rammekant.
Størrelse. Korset, h: 115, b: 72, tyk: 2½; pladen, h: 30, b: 46.
Udbredelse. Sønderborg amt: Augustenborg 1, 1850.

Det topasbuede kors

- 156 **170.** *Beskrivelse.* Korset har en meget kraftig, flad kant, som mellem topasset i enderne dannet et »malteserkors«. Herfra udgår to modstillede, stiliserede blomster. I skæringens hjørner sidder en lille fritsiddende konsol.
Størrelse. h: 195, b: 115, tyk: ?
Udbredelse. Sønderborg amt: Nybøl s. 1, 1864.

Det trepasbuede kors

- 157 **171.** *Beskrivelse.* Korsets ender danner hver tre segmentbuede »blade«, i hvis midte der sidder en sommerfugl. Nederst på stammen er der anbragt en bikube.
Størrelse. h: 91?, b: 64, tyk: 2.
Udbredelse. Tønder amt: Højrup s. 1, 1865.

Det firdobbelte sigmakors

- 158 **172.** *Beskrivelse.* Hver ende er formet som fire modstillede sigmategn, i hvis midte der er anbragt et knippe blomster. Lige over soklen bøjer kanterne ind mod

Fig.114. Ulkebøl sogn, Sønderborg amt.

Fig.115. Døstrup sogn, Tønder amt.

hinanden og mødes i en halvcirkel. Soklen har en svej-
fet indskæring.

Størrelse. h: 90, b: 67, tyk: 2,7.

Udbredelse. Svendborg amt: Lindelse s. 1, 1858.

Det lille puttikors

- 159 **173.** *Beskrivelse.* Kors, hvor stammen over tværbjælken på korset er erstattet af to små fritsiddende puttier, som med hver sin hånd holder på et lille kors, hvorpå der står »H HVILER«. Desuden står der mellem dem ved korsets fod et anker og et hjerte. Puttierne ser væk fra hinanden. Tværbjælken ender i kløverblade, og inde ved skæringen er den understøttet af to små konsoller. Forneden på stammen kan der være anbragt et kors, anker og hjerte eller en kurv med blomster.

Størrelse. h: 57, b: 38-38½, tyk: 1,4-1,6.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Flynder s. 1, 1895; Gjel-
lerup s. 2, 1869 og 1871; Torsted s. 1, ?; Handbjerg s. 1,
1867; Asp s. 1, 1871; Sædding s. 1, 1874; Sønder Borris
s. 1, ?.

I alt. 8 stk.

Tid. 1867-95.

Klokkekorset

- 197 **174.** *Beskrivelse.* Korset har klokkeformede eller pad-
dehattelignende ender. Flad bagside. Normalt har det
»farvelhænder« siddende i den øverste klokke, me-
dens de to øvrige har et symmetrisk bladmotiv. Ne-
derst på stammen sidder der så et anker. Men korset
findes også med sommerfugl i den øverste afslutning,
to rosetter i hver af de øvrige afslutninger, laurbær-
krans midt på stammen, og med en lille putto ridende
på en delfin nederst på stammen. Glat fodstykke.

Størrelse. h: 120, b: 80-81, tyk: 1½-2.

Udbredelse. Aarhus amt:⁶⁹ Odder s. 3, 1845, 1847 (nu på
Odder Museum) og 1868. Skanderborg amt: Ring s. 1,
1847; Linnerup s. 1, 1872; Østbirk s. 1, 1849, mrk. Jo-
chumsen/Horsens; Tåning s. 2, 1850, mrk. M & J, og
1875; Tamdrup s. 1, 1851; Hvirring s. 1, 1864, mrk. M &
J. Vejle amt: Barrit s. 1, ?.

I alt. 11 stk.

Tid. 1845-72.

- 160 **175.** *Beskrivelse.* Kors magen til det foregående, men
det har ens for- og bagside. Foruden »farvelhænder« i
øverste afslutning og et symmetrisk bladmotiv i tværar-

Fig.116. Dybbøl sogn, Sønderborg amt.

Fig.117. Harndrup sogn, Odense amt.

Fig.118. Augustenborg, Sønderborg amt.

Fig.119. Skanderborg, Skanderborg amt.

Fig.120. Tinglev sogn, Tønder amt.

Fig.122. Hvirring sogn, Skanderborg amt.

Fig.121. Husby sogn, Ringkøbing amt.

Fig.123. Lild sogn, Thisted amt.

Fig.124. Louns sogn, Aalborg amt.

menes ender er der et anker midt på stammen.

Størrelse. h: 115, b: 76½, tyk: 2.

Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens 1, 1864, mrk. Stallknecht/Horsens.

Hybridkorset

162 **176.** *Beskrivelse.* Korset er en sammenblanding af nr. 174 og nr. 65. Øverst har korset form som et latinsk kors med en olielampe i toppen. Tværbjælkens ender er derimod formet som paddehatte eller klokker. Heri sidder tre små rosetter. Bagside og fodstykke fladt.

Størrelse. h: 109, b: 76½-77, tyk: 2,1.

Udbredelse. Skanderborg amt: Stilling s.3, 1835, mrk. Skaarup, 1847, mrk. Skaarup, 1859.

Det trefligede bladkors

161 **177.** *Beskrivelse.* Korsets ender ligner et trefliget blad. I det øverste blad sidder en draperet kvinde med en kande og vander en blomst. Midt på stammen er der en syvtakket stjerne og nederst et anker.

Størrelse. h: 104, b: 70, tyk: 2.

Fig.125. Idum sogn, Ringkøbing amt.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Sunds s. 1, 1866, mrk. Zeltner/Silkeborg.

Partisankorset

164 **178.** *Beskrivelse.* Korset afsluttes af et bredt lancetformet midterblad samt to små rundbuede sideblade. Korset kan derfor minde om en partisan. Enderne er smykket med slyngede liljer og små valmuekapsler. Flad bagside. Korset er opsat på en profileret sokkel; to desuden på jernpostament med svejftet overside.

Størrelse. Korset, h: 124, b: 84, tyk: 2-2,2; postamentet, h: 25, b: 38½, dyb: 30½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 2, 1855 og ?. Maribo amt: Våbensted s.1, 1846. Grønland: Julia-nehåb 1, 1854.

I alt. 4 stk.

Tid. 1846-55.

De spidse kløverbladskors

128 **179.** *Beskrivelse.* Korset har forsænkede firpas langs hele stammen; enderne er inddelt i tre lignende, for-

Fig.126. Garnisons kirkegård, København.

Fig.127. Ørbæk sogn, Svendborg amt.

165 sænkede felter, ligesom tværbjælken er forsænket tværs over skæringen. Korset er anbragt på et vandretliggende, rektangulært fodstykke, som ikke er meget tykkere end korset. Dette fodstykke kan enten have en indskrift eller være smykket med en slank olielampe på for- og bagside. Sommetider er korset opsat på et stort jernpostament eller en stor natursten.

Størrelse. h: 166, b: 101, tyk: 5-5½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1835, (opsat på lav svejft sokkel og postament, h: 42, b: 85½, dyb: 60). Frederiksborg amt: Helsingør 1, 1835 (opsat på natursten). Københavns amt: Gentofte s.1, 1831 (opsat på lav svejft sokkel og postament). Præstø amt: Mern s.1, 1833 (opsat på lav svejft sokkel og postament).

I alt. 4 stk.

Tid. 1831-35.

166 **180-181.** *Beskrivelse.* Korset er i de fleste tilfælde opsat
167 på en høj buet sokkel, som har lodretgående riller. Flad bagside. Med undtagelse af et tilfælde har de øvrige af typen (A) en stor femtakket stjerne siddende i det øverste blad. Typen (B) har alle en femtakket stjerne i hvert trekløver.

Størrelse. (A) (med sokkel) h: 112-118, b: 64-65, tyk: 2; (uden sokkel) h: 95. (B) (med sokkel) h: 126, b: 70-71, tyk: 2; (uden sokkel) h: 108.

Udbredelse. (A) København: Den Reformerte Kirke 1, 1845. Frederiksborg amt: Helsingør 2, 1837 og 1884. Maribo amt: Maribo kbst. 1, 1837.

I alt. 4 stk.

Tid. 1837-83.

Udbredelse. (B) Maribo amt: Maribo kbst. 1, 1850; Høleby s.1, 1852; Nebbelund s.1, 1846. Svendborg amt: Svendborg kbst. 1, 1846.

I alt. 4 stk.

Tid. 1846-52.

168 **182.** *Beskrivelse.* I hvert af de spidse kløverblade har korset gotisk maskværk. Skæringens hjørner er skråt afskårne. Korset er opsat på stærkt profileret sokkel. Profilkanten er kraftigere fortil end bagtil på korset.

Størrelse. h: 100-101, b: 67, tyk: 2½.

Udbredelse. København: Holmens kirkegård 1, ? (opsat på jernpostament, h: 38, b: 39, tyk: 32). Holbæk amt: Holmstrup s.1, ? (opsat på stenpostament).

I alt. 2 stk.

- 170 **183. Beskrivelse.** Kors med fire modstillede hjerter i centrum af trekløverne. Omkring hjerterne er der fire modstillede liljer, og bladene har fremadbøjede blade inde ved basis. Foden er smykket med en fembladet lilje og flankeret af bladværk.
Størrelse. h: ca. 115, b: 66½, tyk: 3.
Udbredelse. Holbæk amt: Nørre Asmindrup s. 1, 1854 (opsat på højt jernpostament); Egebjerg s. 1, 1866. Thisted amt:⁷⁰ Gettrup s. 2; Vigsø s. 1, 1860 (opsat på højt jernpostament). Ringkøbing amt: Rom s. 2, ? og ?.
I alt. 7 stk.
Tid. 1854-66.
- 169 **184. Beskrivelse.** Korset minder meget om det foregående, men i stedet for de fire modstillede liljer har det fire modstillede kastanieblomster. Foden er smykket med en kastanieblomst og flankeret af bladværk.
Størrelse. h: 123-123½, b: 78½, tyk: 2,2-2,3.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Hørsholm s. 2, 1872 og 1874. Sorø amt: Stenmagle s. 1, ?.
- 172 **185. Beskrivelse.** I centrum af bladene er anbragt en cirkel med roset. I bladene er der to forskellige slags palmetter, og bladene har oprullede og spiralformede kanter ved basis. På foden er der fem stængler med to valmuer og tre valmuekapsler; den flankeres af oprullet bladværk. Korset er anbragt på et stort jernpostament.
Størrelse. ?.
Udbredelse. Holbæk amt: Egebjerg s. 1, 1847.
- 171 **186. Beskrivelse.** I de to sideblade sidder en palmette, og i midterbladet er der en fembladet lilje; de to sideblade har oprullede kanter. Midt mellem bladene er der en cirkel, hvor der i det øverste sidder en sommerfugl og i de to øvrige er to korslagte, nedadvendte fakler. På bagsiden er cirklerne tomme. På den opbukkede fod sidder en stor kammusling, foden flankeres af to delfiner. Korset er opsat på et jernpostament.
Størrelse. Korset, h: 151-152½, b: 97-98, tyk: 5½-5,7; postamentet, h: 45, b: 62, dyb: 36.
Udbredelse. Sorø amt: Holsteinsborg s. 2, 1834 og 1868.
- 173 **187. Beskrivelse.** Kors som det forestående med anker, kalk og flammende hjerte i centrum af bladene på forsiden; på bagsiden er de erstattet af rosetter, ligesom der i skæringen sidder en trekant med et øje, kors og anker. Desuden er korset ikke flankeret af delfiner. Opsat på stort jernpostament, på hvis forside dødens genius sidder med en nedadvendt fakkell over for tre søjler (metaer) i en fladbuet niche.
Størrelse. Korset, h: 152, b: 98, tyk: 5; postament, h: 49, b: 62, dyb: 36; postamentsoklen, h: 23, b: 71½, dyb: 46.
Udbredelse. Holbæk amt: Tømmerup s. 1, 1842.
- 188. Beskrivelse.** Kors som det foregående, blot er bagsiden hul. I centrum af bladene sidder en bikube, to korslagte neg. Korset har desuden på stammen et par »farvelhænder«.
Størrelse. h: 145, b: 113, tyk: 2,2.
Udbredelse. Maribo amt: Majaebølle s. 1, 1836.
- 210 **189. Beskrivelse.** Kors som det foregående, men skæringen er udformet som en stor rektangulær plade. I cirklen i midten af bladene kan der være forskellige symboler: korslagte neg, timeglas, alterkalk, plov, bistade, oplået bibel, anker, kors og hjerte. Flad bagside.
Størrelse. h: 145, b: 113, tyk: 2,2.
Udbredelse. Maribo amt: Maribo kbst. 2, 1834 og ?; Halsted s. 1, 1857; Hillested s. 1, 1851; Slemminge s. 1, 1849; Hunseby s. 1, 1859.
I alt. 6 stk.
Tid. 1834-59.
- 178 **190. Beskrivelse.** I hvert af korsets trekløvere sidder en stiliseret plante med to oprullede blade og tre gange tre valmuekapsler.
Størrelse. h: 110, b: 82, tyk: 3.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Hørsholm s. 1, 1869. Grønland: Julianehåb 1, 1853.
I alt. 2 stk.
Tid. 1853-69.
- 174 **191. Beskrivelse.** Kors med et lille bladornament ved bladens basis. I det øverste trekløver sidder en stor sommerfugl.
Størrelse. h: 101, b: 80, tyk: 2.
Udbredelse. Svendborg amt: Magleby s. 2, 1863 og 1872.
- 175 **192. Beskrivelse.** Kors med et lille bladornament ved bladens basis. To af korsene har pånaglet små firkanterede plader nede omkring foden (Svendborg amt).
Størrelse. Korset, h: 116-129, b: 77-77½, tyk: 2,2-3; pladerne, h: 28, b: 35.
Udbredelse. Svendborg amt: Faaborg 2, 1837 og ?. Ringkøbing amt: Humlum s. 1, 1875.
I alt. 3 stk.
Tid. 1837-75.
- 180 **193. Beskrivelse.** Lille kors med hjertelignende blade, hvis basis ender i en sammenrullet kant. I det øverste trekløver sidder en roset.
Størrelse. h: 62, b: 46½, tyk: 1,1.
Udbredelse. Svendborg amt: Tranekær s. 1, 1872.
- 177 **194. Beskrivelse.** Et meget stort kors med hjerteformede blade med sammenrullet kant; bladene sidder omkring en cirkel med fire modstillede stiliserede blade. Ligeledes udgår der fra spidsen af hvert kløverblad et stiliseret blad; skæringen har tilsvarende fire store stiliserede blade.

Fig.128. Gentofte sogn, Københavns amt.

Fig.129. Kongens Lyngby sogn, København amt.

Fig.130. Bregninge-Ærø sogn, Svendborg amt.

Størrelse. h: 253, b: 153, tyk: 8½.

Udbredelse. Svendborg amt: Bregninge-Taasinge s. 1, 1852.

- 184 **195.** *Beskrivelse.* Kors med smalle og aflange kløverblade med kaprifolier i hvert blad, der sidder omkring en cirkel med små modstillede blomster. Flad bagside.

Størrelse. h: 128, b: 82-83, tyk: 1½-2.

Udbredelse. Skanderborg amt: Gangsted s. 1, 1862; Hornborg s. 3, 1846, mrk. Stallknecht/Horsens, 1857, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1869; Sønder Vissing s. 1, 1865.

I alt. 5 stk.

Tid. 1857-69.

- 185 **196.** *Beskrivelse.* Kors som det foregående med stor påstøbt cirkulær inskriptionsplade på den nederste del af stammen.

Størrelse. h: 138-145, b: 83, tyk: 1,6-1,7.

Udbredelse. Skanderborg amt: Grædstrup s. 2, 1857 og 1867; Føvling s. 1, 1821, mrk. Stallknecht/Horsens; Vedslet s. 1, 1854, mrk. Stallknecht/Horsens; Tolstrup s. 1, 1834, mrk. Stallknecht/Horsens. Vejle amt: Klakring s. 1, 1855.

I alt. 6 stk.

Tid. 1821-67.

Fig.131. Husby sogn, Ringkøbing amt.

- 183 **197.** *Beskrivelse.* Kors med spidse trekløverblade, iblandt hvilke to små blade er anbragt mellem det midterste og de to sideblade. Kanten omkring kløverbladene bukker ind under hvert blad, ligesom kanterne omkring tværbjælken og den øverste del af stammen buer indad ved bladene, og sammen med kanten fra den nederste del af stammen buer udad ved skæringen og danner to bladknopper. Flad bagside. Korset er opsat på profileret sokkel og jernpostament, på hvis ene side der er anbragt to fugle med næbbet mod hinanden, de har nakketop, udbredte vinger og sidder på to fakler omgivet af båndslang (påfugle).

Størrelse. Korset, h: 102, b: 58, tyk: 2; postamentet, h: 20, b: 39, dyb: 25.

Udbredelse. Holbæk amt: Sæby s. 1, 1864.

- 181 **198.** *Beskrivelse.* Kors med kaprifolieblomster i hvert blad, der sidder omkring en sommerfugl. Kanten omkring bladene mødes under hvert blad. Kanterne omkring tværbjælken og den øverste del af stammen buer indad og mødes ved bladene, ligesom de sammen med kanten fra den nederste del af stammen buer udad ved skæringen og danner to bladknopper. Foden er opbuktet og er smykket med en palmette.

Størrelse. h: 121, b: 81½, tyk: 2.

Udbredelse. Sorø amt: Ørslev s. 1, ?.

Fig.132. Husby sogn, Ringkøbing amt.

Fig.133. Sebber sogn, Aalborg amt.

- 182 **199.** *Beskrivelse.* Kors som ligner det foregående, men kløverbladene omgiver blandt andet rosetter, og foden smykkes af en kaprifolieblomst magen til dem i bladene.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Sorø amt: Eggeslevmagle s. 1, 1858.

- 179 **200.** *Beskrivelse.* Kors som ligner det foregående, men der sidder blandt andet en sommerfugl i midten af hvert kløverblad, og foden er smykket med kaprifolier og valmuekapsler.

Størrelse. h: 126½, b: 84, tyk: 2½.

Udbredelse. Sorø amt: Kirke Stillinge s. 1, 1895.

De rundbuede kløverbladskors med profileret kant

- 186 **201.** *Beskrivelse.* Stort kors med forsænket firpas i enderne, som indrammes af et bånd, der løber langs med den profilerede kant. I de tre firpas sidder Kalk-Anker-Hjerte. Skæringen og den nederste del af stammen prydes af en stor bispestav. Foden smykkes af en siddende ugle og løvranke. Korset er opsat på lavt stenpostament, h: 42, og bærer inskriptionen: PETER ERASMUS MÜLLER/SIÆLLANDS BISKOP/DØD 4. SEPT. 1834/1

SIT 59 AAR. (Bagsiden): EN VEN I NORGE SATTE HAM DETTE MINDE.

Størrelse. h: 188, b: 125, tyk: 7½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1834.

- 187 **202.** *Beskrivelse.* Stort kraftigt kors med bred, profileret kant. Det inderste af den profilerede kant krydser armene og stammen i en bue omkring spidserne af en konvektsbuet rhombe i skæringen. Et kors har i øverste kløverblad kalk, anker og hjerte. Alle korsene er opstillede på et sten- eller jernpostament; et har på forsiden en fladbuet niche, hvori der oprindeligt har siddet en dødsgegnis med en nedadvendt fakkell og tre søjler (metaer) stående foran.

Størrelse. h: 136, b: 97, tyk: 6½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 2, 1829 (postamentet h: 72, b: 62, dyb: 36) og ? (postamentet, h: 48). Københavns amt: Gentofte s. 1, 1836 (postamentet, h: 47, b: 61, dyb: 36). Frederiksborg amt: Helsingør 1, 1838 (postamentet, h: 47½, b: 61½, b: 36).

I alt. 4 stk.

Tid. 1829-38.

- 188 **203.** *Beskrivelse.* Kors med en meget kraftig profileret kant. I hver ende og i skæringen sidder en stor stiliseret, firbladet blomst, hvis spidser afsluttes af et lille

- blad. Ens for- og bagside. Korset er sammensat af to halvdele. Opsat på højt jernpostament.
Størrelse. ?.
Udbredelse. København: Garnisons kirkegård 1, 1840.
- 224 **204.** *Beskrivelse.* Korset er en variation af det foregående. I hver ende sidder den samme store stiliserede blomst, skæringen er derimod uden nogen dekoration. Korset er desuden fladt på bagsiden.
Størrelse. h: 136, b: 93-93½, tyk: 3-3½.
Udbredelse. Københavns amt: Roskilde Stk. Ibs kirkegård 1, ?. Holbæk amt: Tølløse s. 1, 1796. Ringkøbing amt: Sinding s. 2, 1873 og 1880 (begge disse kors har en stor nedadvendt fakkelliggende nederst på stammen).
I alt. 4 stk.
Tid. 1796-1880.
- 193 **205.** *Beskrivelse.* Højt kors med profileret kant, langs med hvilken der løber et smalt bånd. Enderne har modstillede stiliserede kastanieblomster. Flad bagside. Korset har profileret, svejftet sokkel; opsat på cementgravsten med hvid marmorplade. Antagelig genbrugt i 1933-34.
Størrelse. h: 172, b: 75, tyk: 3,4.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1.
- 347 **206.** *Beskrivelse.* Kors i hvis kløverblade der sidder fire modstillede fembladede liljer omkring en stiliseret blomst. Langs med korsets kant løber et bånd, som tegner korsets profil. Et af korsene er opstillet på et jernpostament. Flad bagside.
Størrelse. Korset, h: 116, b: 68, tyk: 2; postamentet, h: 48, b: 45.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Helsingør 2, 1847 og 1848.
- 276 **207.** *Beskrivelse.* Kors med dobbelt kant, hvoraf den inderste fra begge sider slår en krølle ind under hvert trekløverblad. Heri sidder et liljeornament, symmetrisk omkring det midterste blad. Flad bagside. Korset har profileret sokkel.
Størrelse. h: 123, b: 63, tyk: 2½.
Udbredelse. Københavns amt: Glim s. 3, 1828, 1831 og 1840. Maribo amt: Sakskøbing 1, 1845. Skanderborg amt: Gangsted s. 1, 1839. Sønderborg amt: Augustenborg 1, 1864. Grønland: Julianehåb 1, 1852.
I alt. 7 stk.
Tid. 1828-64.
- 194 **208.** *Beskrivelse.* Kors med profileret kant. I hvert kløverblad sidder en stor sommerfugl. Flad bagside. Korset opsat på stenpostament, h: 40.
Størrelse. h: 132, b: 95, tyk: 2½.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1830.
- 196 **209.** *Beskrivelse.* Kors med en sommerfugl i det øverste kløverblad; i hvert af de øvrige sidder en lille femtakket stjerne i alle tre blade. Midt på stammen sidder en sekstakket stjerne og nederst et anker. Flad bagside.
Størrelse. h: 105?, b: 75½, tyk: 2.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 1, 1859.
- 223 **210.** *Beskrivelse.* Kors med en kraftig profileret kant. I det øverste kløverblad sidder en sommerfugl. Langt de fleste kors af denne type har flad bagside.
Størrelse. h: 115, b: 73, tyk: 2½.
Udbredelse. Aalborg amt: Gravlev s. 1, 1869; Sønderup s. 1, ?; Vokslev s. 1, 1879; Lyngby s. 1, 1873; Als s. 2, 1869 og 1869; Oue s. 2, 1880 og 1884; Valsgård s. 1, 1875; Hørby s. 2, 1879 og 1893; Døstrup s. 1, 1867; Skivum s. 1; Aars s. 1, 1870; Grynderup s. 1, 1890; Stenild s. 2, 1849 og 1890; Alstrup s. 2, 1877 og 1877.
I alt. 19 stk.
Tid. 1849-93.
- 189 **211.** *Beskrivelse.* Kors uden ornament, men med et lille fritsiddende bladornament i skæringens hjørner. Flad bagside.
Størrelse. h: 104, b: 65, tyk: 1,8.
Udbredelse. Sorø amt: Eggeslevmagle s. 3, 1854, 1856 og 1857.
- 190 **212.** *Beskrivelse.* Kors med et svagt hesteskoformet midterblad. Ens for- og bagside. Fladt fodstykke.
Størrelse. h: 125-126, b: 78-78½, tyk: 3-3½.
Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård 1, 1842. Svendborg amt: Sandholts Lyndelse s. 1, 1842. Ribe amt:⁷¹ Ribe kbst. 1, ?. Tønder amt: Døstrup s. 1, 1843.
I alt. 4 stk.
Tid. 1842-43.
- 191 **213.** *Beskrivelse.* Kors med bred kant og uden ornament. Ens for- og bagside. Fladt fodstykke.
Størrelse. h: 85?, b: 57, tyk: 2.
Udbredelse. Skanderborg amt: Linnerup s. 1, 1888.
- 198 **214.** *Beskrivelse.* Kors med smal kant og uden ornament. Det ene har fletværk i det øverste trekløver på forsiden. Fladt fodstykke.
Størrelse. h: 109, b: 67, tyk: 3,1-3,2.
Udbredelse. Svendborg amt: Vester Skerninge s. 1, 1839; Ørbæk s. 1, 1836.
I alt. 2 stk.
Tid. 1836-39.
- 199 **215.** *Beskrivelse.* Kors med modstillede palmetter i det øverste kløverblad; yderbladene er sammenrullede. Fladt fodstykke.
Størrelse. ?.
Udbredelse. Vejle amt: Fredericia 3, 1849, 1849 og ?.

Fig.134. Alstrup sogn, Aalborg amt.

Fig.135. Nyborg, Svendborg amt.

Fig.138. Føns sogn, Odense amt.

Fig.136. Kappel sogn, Maribo amt.

Fig.139. Rødby, Maribo amt.

Fig.140. Sahl sogn, Ringkøbing amt.

Fig.142. Faster sogn, Ringkøbing amt.

Fig.141. Strellev sogn, Ringkøbing amt.

Fig.143. Vesterborg sogn, Maribo amt.

- 200 **216. Beskrivelse.** Kors med profileret kant. Det findes enten helt uden symboler eller med femtakkede stjerner i hvert af trekløvernes blade. Desuden findes et med en svævende kvinde, holdende en palmegren i den ene og et kors i den anden hånd. Forneden har nogle kors en lille putto, lænende sig op ad en urne, holdende en nedadvendt fakkelt i højre hånd (dødens genius).
Størrelse. h: 146, b: 95-96, tyk: 2½-3½.
Udbredelse. Aabenraa amt: Uge s. 2, 1892 og 1897. Sønderborg amt: Sønderborg kbst. 1, 1848; Broager s. 1, 1864.
I alt. 4 stk.
Tid. 1848-97.
- 201 **217-218. Beskrivelse.** Kors magen til det foregående.
 192 Flere af de samme symboler går igen på dette kors. Dog har flere kors en sommerfugl på bagsiden. Det findes i to størrelser.
Størrelse. (A) h: 132, b: 80, tyk: 2½; (B) h: 115, b: 63-63½, tyk: 2.
Udbredelse. (A) Sønderborg amt: Ulkebøl s. 1, 1864; Hørup s. 1, 1864.
I alt. 2 stk.
Tid. 1864.
Udbredelse. (B) Tønder amt: Tinglev s. 2, 1839, mrk. N. Jepsen/Flensburg, og 1847.
- 242 **219. Beskrivelse.** Kors med kraftig profileret kant. Alle kors med én undtagelse har en sekstakket stjerne i hvert af trekløvernes tre blade; i nogle tilfælde er den gentaget på bagsiden.
Størrelse. h: 122-123, b: 74-76, tyk: 2½-3.
Udbredelse. Tønder amt: Løgumkloster 2, ? og ?; Nørre Løgum s. 2, 1886 og 1891. Sønderborg amt: Nybøl s. 1, 1864.
I alt. 5 stk.
Tid. 1864-91.
- 211 **220. Beskrivelse.** Kors magen til de foregående. I det midterste blad i hvert trekløver er anbragt en femtakked stjerne.
Størrelse. h: 93, b: 49, tyk: 2.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Sønder Felding s. 4, 1859, 1860, 1866, og 1886; Hanning s. 4, 1857, 1857, 1858 og 1861; Sønder Bork s. 2, 1853 og 1860; Sønder Vium s. 2, 1861 og 1864; Egvad s. 1, 1835; Lyne s. 1, 1862; Aadum s. 4, 1824?, 1862, 1864 og ?; Hoven s. 2, 1858 og 1858.
I alt. 2 stk.
Tid. 1824?-1886.
- 346 **221. Beskrivelse.** Kors med en femtakked stjerne i hvert af trekløvernes tre blade. Ens for- og bagside. Profileret sokkel.
Størrelse. h: 96½, b: 67, tyk: 2,1.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Helsingør 2, 1830 og 1847; Vinderød s. 2, 1845 og 1850.
I alt. 4 stk.
Tid. 1830-50.
- 206 **222. Beskrivelse.** Kors med en femtakked stjerne i hvert af trekløvernes tre blade, med blot en i hvert trekløver eller uden. Ens for- og bagside. To kors har desuden en svævende kvinde med palmegren i den ene hånd og kors i den anden. Profileret sokkel.
Størrelse. h: 115, b: 68-68½, tyk: 2½.
Udbredelse. Tønder amt: Hviding s. 6, 1840, 1850, 1851, 1862, 1863 og 1869; Spandet s. 1, ?.
I alt. 7 stk.
Tid. 1840-69.
- 223. Beskrivelse.** Kors med en femtakked stjerne i hvert af trekløvernes tre blade. Ens for- og bagside. Profileret sokkel. Opstillet på et højt stenpostament.
Størrelse. h: 97, b: 68, tyk: 2.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Lønborg s. 1, ?.
- 208 **224. Beskrivelse.** Kors med femtakked stjerne i hvert af det øverste trekløvers blade. Nogle kors har desuden tilsvarende stjerne i de to sideblade; blot ét har stjernerne gentaget på bagsiden. Endvidere har korsene forskellige symboler som korslagt hjerte, anker og kors øverst på stammen, eller en svævende kvinde med palmegren i den ene og kors i den anden hånd samme sted, og en bikube nederst på stammen. Profileret sokkel.
Størrelse. h: 113, b: 66, tyk: 2½.
Udbredelse. Tønder amt: Højer s. 3, 1856, 1860 og 1861; Hjerpsted s. 1, 1884.
I alt. 4 stk.
Tid. 1856-84.
- 225.** [Nummer ikke anvendt]
- 209 **226. Beskrivelse.** Kors, der minder om flere af de foregående. To af korsene har nederst på stammen en lille putto, der støtter sig til en stor urne samtidig med, at han i den ene hånd holder en nedadvendt fakkelt (dødens genius). Det ene har også en sommerfugl sidende i det øverste trekløver.
Størrelse. h: 114-115, b: 67, tyk: 2½.
Udbredelse. Tønder amt: Løgumkloster 1, ?. Sønderborg amt: Augustenborg 2, 1868 og 1869; Nybøl s. 1, 1864.
I alt. 4 stk.
Tid. 1864-69.
- 202 **227. Beskrivelse.** Kors, som minder om flere af de foregående. I det øverste trekløver svæver en kvinde med

Fig.143. Tåning sogn, Skanderborg amt.

Fig.145. Vedersø sogn, Ringkøbing amt.

Fig.144. Ejning sogn, Ringkøbing amt.

Fig.146. Vokslev sogn, Aalborg amt.

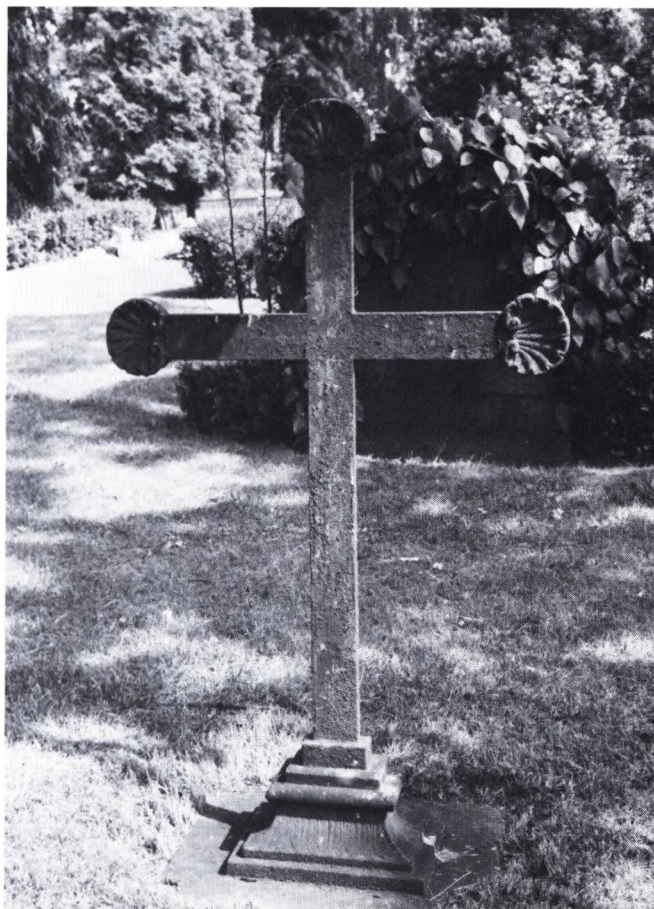

Fig.147. Assistens kirkegård, København.

Fig.148. Tåning sogn, Skanderborg amt.

en palmegren i den ene hånd og et kors i den anden, eller der er anbragt en stor sky, i hvilken der ses et par »farvelhænder«. Et kors har desuden ottetakkede stjerner i hvert trekløverblad. Nederst ved foden står en engel, der støtter sig til en nedadvendt fakkel (dødens genius), eller der er anbragt et lille kløverbladskors samt et hjerte og et anker.

Størrelse. h: 112, b: 70, tyk: 2½.

Udbredelse. Tønder amt: Bylderup s.7, 1858, 1863, 1864, 1868, 1897, ? og ?. Aabenraa amt: Egvad s.4, 1853, 1860, 1861 og 1863; Øster Løgum s.1, 1868; Rinckenæs s.1, 1864; Bov s.1, ?. Sønderborg amt: Augustenborg 3, 1849, 1850 og 1864.

I alt. 17 stk.

Tid. 1849-97.

207 **228.** *Beskrivelse.* Kors magen til flere af de foregående. Dog har det en krans af egeløv hængende rundt om skæringen. På dette kors er der flere, der foroven har en korslagt kårde og gevær under en pikkelhue.

Størrelse. h: 146-148; b: 99-100, tyk: 2½.

Udbredelse. Sønderborg amt: Sønderborg kbst. 1, 1864; Augustenborg 2, 1870 og 1871; Sottrup s.1, 1864, mrk.

P. Petersen; Broager 1, 1864.

I alt. 5 stk.

Tid. 1864-71.

203 **229.** *Beskrivelse.* Kors med profileret kant. I øverste kløverblad er der anbragt en pikkelhue, gevær med opplantet bajonet, sabel, to mortarer og kugler.

Størrelse. h: 125-126½, b: 75-76, tyk. 2½.

Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s.2, 1864 og 1864; Nybøl s.1, 1864.

I alt. 3 stk.

Tid. 1864.

195 **230-232.** *Beskrivelse.* Kors med kraftig profileret kant.

216 Korset kan have forskellig dekoration. I Aarhus amt er

214 det almindeligste en sommerfugl i alle tre korsender

og korslagte, nedadvendte fakler nederst på stammen.

Korsene på Tunø har desuden »farvelhænder« midt

på stammen. I Ringkøbing amt har korset en ottebla-

det roset i hver af tværbjælkens ender. I den øverste

afslutning kan der enten sidde en draperet kvinde

vandende blomster med en kande, en sommerfugl el-

ler et sommerfuglelignende insekt. Nederst på stam-

Fig.149. Gudum sogn, Ringkøbing amt.

Fig.150. Assistens kirkegård, København.

Fig.152. Nørre Løgum sogn, Tønder amt.

Fig.151. Krummerup sogn, Sorø amt.

Fig.153. Augustenborg, Sønderborg amt.

Fig.154. Kongens Lyngby sogn, Københavns amt.

Fig.155. Ærøskøbing, Svendborg amt.

men kan der være to korslagte, nedadvendte fakler. Korset findes i tre størrelser.

Størrelse. (A) h: 97-97½, b: 65½, tyk: 2,7; (B) h: 80½-81½, b: 55-55½, tyk: 2½-2,7; (C) h: 50?, b: 37, tyk: 2,2.

Udbredelse. (A) Aarhus amt: Vitten s. 1, 1845 (opsat på lille jernpostament, h: 32, med lille putto med nedadvendt fakkellænende sig op ad en urne);⁷² Viby s. 1, 1856; Tunø s. 3, 1855, 1862 og 1864.⁷³

I alt. 5 stk.

Tid. 1845-64.

Udbredelse. (B) Aarhus amt: Tunø s. 1, 1853. Ringkøbing amt: Husby s. 2, 1872 og 1875; Velling s. 1, 1874; Hee s. 1, 1870.

I alt. 5 stk.

Tid. 1853-75.

Udbredelse. (C) Ringkøbing amt: Rønbjerg s. 1, ? (uden ornament).

233-234. Beskrivelse. Kors med sommerfugl i det øverste kløverblad og med en ottetakket blomst i hvert af de to øvrige. Korset findes i to størrelser.

Størrelse. (A) h: 113½?, b: 72½, tyk: 2,2; (B) h: 73?, b:

50½, tyk: 1,7.

Udbredelse. (A) Ringkøbing amt: Måbjerg s. 1, 1858. (B) Ringkøbing amt: Ejsing s. 1, 1862.

212 **235. Beskrivelse.** Lille bredt kors uden ornament.

Størrelse. h: 84, b: 44, tyk: 2.

Udbredelse. Tønder amt: Vodder s. 1, 1867.

213 **236. Beskrivelse.** Kors med en smal profileret kant og »farvelhænder« midt på stammen. Et kors har på bagsiden en ottetakket roset i hvert trekløver.

Størrelse. h: 70?, b: 54½, tyk: 2.

Udbredelse. Viborg amt: Thise s. 1, 1865. Ringkøbing amt: Ejsing s. 1, 1867.

I alt. 2 stk.

Tid. 1865-67.

237. Beskrivelse. Kors med c-formede forbindelsesled i alle fire skæringshjørner. I øverste kløverblad sidder en femtakket stjerne.

Størrelse. h: 92, b: 50, tyk: 2.

Udbredelse. Tønder amt: Rejsby s. 1, 1856.

Fig.156. Nybøl sogn, Sønderborg amt.

Fig.157. Højrup sogn, Tønder amt.

- 217 **238.** *Beskrivelse.* Kors med c-formede forbindelsesled i alle fire skæringshjørner. På begge kors sidder en laurbærkrans i det øverste trekløver; ét har på den modsatte side en svævende draperet kvinde med kors i den ene hånd og palmegren i den anden, og desuden en femtakket stjerne i hver af de øvrige trekløvere.
Størrelse. h: 105, b: 56, tyk: 2½.
Udbredelse. Tønder amt: Spandet s. 2, 1868 og 1897.
- 215 **239.** *Beskrivelse.* Et smalt kors med tre rosetter i hvert trekløver. Ens for- og bagside. I ét tilfælde har korset blot en roset i de to trekløvere på tværbjelken. Ét kors har tillige en plade opstillet ved foden. Pladen er uden kantliste; i de to øverste hjørner ligger en person omgivet af blomster, holdende forskellige genstande. Nederst i hjørnerne står en putto med en eller flere kranser.
Størrelse. Korset, h: 107, b: 64½-65, tyk: 2,3-2½; pladen, h: 62, b: 47, tyk: 1½.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Ringkøbing kbst., Ringkøbing Museum 1, 1853; Husby s. 1, 1842; Nysogn s. 1, 1853 (med pladen); Nørre Vium s. 1, 1850.
I alt. 4 stk.
Tid. 1842-53.
- 240.** *Beskrivelse.* Kors med hesteskoformet midterblad. I øverste trekløver sidder en krans med bånd; nederst ved foden er der et stort flammende kors, hjerte og anker omgivet af palmegrene. Bagsiden har »farvel-hænder« i skæringen.
Størrelse. h: 110, b: 65½, tyk: 2,1.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Gørding s. 1, 1892.
- 219 **241.** *Beskrivelse.* Kors med hesteskoformet midterblad. Kanten er dobbelt, i skæringens hjørner danner den en ret vinkel, medens hjørnerne er buede. I trekløverne sidder en sommerfugl; nederst på stammen er der en bikube. Korset er anbragt på et jernpostament.
Størrelse. Korset, h: 115, b: 70, tyk: 2; postament, h: 30, b: 42.
Udbredelse. Tønder amt: Spandet s. 1, 1861.
- 220 **242.** *Beskrivelse.* Kors med hesteskoformet midterblad. Fra hjørnerne i skæringen udgår tre pigge.
Størrelse. h: 98?, b: 63, tyk: 2.
Udbredelse. Aalborg amt: Sebber s. 1, 1877.
- 221 **243.** *Beskrivelse.* Smalt kors med kraftig profileret, to-delt kant. Symbolerne er oftest små sekstakkede stjerner i hvert blad eller en sommerfugl i det øverste tre-

Fig.158. Lindelse sogn, Svendborg amt.

Fig.159. Handbjerg sogn, Ringkøbing amt.

kløver. Korset er ofte opstillet på et lille jernpostament.

Størrelse. Korset, h: 70-74, b: 45-46, tyk: 2,3-2,6; jernpostamentet, h: 16, b: 20.

Udbredelse. Hjørring amt: Gjøøl s. 1, 1860. Aalborg amt: Sejflod s. 2, 1848 og 1848; Gudum s. 4, 1822, 1838, 1838 og 1845; Lillevorde s. 1, 1834; Mau s. 1, 1833; Veggerby s. 1, 1827; Vokslev s. 7, 1836, 1854, 1854, 1854, 1860, 1869 og ?; Nørre Kongerslev s. 2, 1863 og 1869; Komdrup s. 1, 1876; Lyngby s. 11, 1830, 1831, 1833, 1839, 1847, 1848, 1854, 1860, 1860, 1862 og 1870. Ringkøbing amt: Nørre Nisum s. 1, 1841; Harboør s. 1, 1868.

I alt. 33 stk.

Tid. 1822-76.

218 **244.** *Beskrivelse.* Smalt kors med kraftig profileret, todelt kant. Korset har en sommerfugl i det øverste trekløver. På bagsiden sidder der en muslinglignende rosetknap i hvert trekløver.

Størrelse. h: 97, b: 62, tyk: 2.

Udbredelse. Aalborg amt: Gudum s. 1, 1809; Gravlev s. 1, 1864; Veggerby s. 1, 1865; Komdrup s. 1, 1863; Als s. 1, 1861.

I alt. 5 stk.

Tid. 1809-1865.

222 **245.** *Beskrivelse.* Kors som det foregående, blot har det desuden fritsiddende palmetter i skæringen. I det øverste trekløver sidder en kvinde, og foran sig har hun stående en urne med ild. Samme steds, på den anden side sidder en stor roset.

Størrelse. h: 98, b: 62, tyk: 2½.

Udbredelse. Aalborg amt: Mou s. 1, 1867.

246. *Beskrivelse.* Kors af samme type som nr. 243, blot er det sammensat af to kors med flad bagside, som er stillet mod hinanden. Forskellige rosetter i alle tre korsender. Ens for- og bagside.

Størrelse. h: 96, b: 61, tyk: 4,2.

Udbredelse. Aarhus amt: Viby s. 2, 1834 og 1838.

228 **247.** *Beskrivelse.* Lille kors med en kraftig profileret, todelt kant. I den øverste trekant på begge sider sidder en stor roset. Korset er anbragt på en stor fod, der danner en faldende karnis, og opstillet på et jernpostament.

Størrelse. h: 73 (med postamentet), b: 53½, tyk: ca. 2.

Udbredelse. Aalborg amt: Gravlev s. 1, 1870.

- 345 **248. Beskrivelse.** Smalt kors med en kraftig profileret, todelt kant. I hvert hjørne af skæringen udgår der stråler. Symbolerne er hovedsagelig en engel, der med foldede hænder sidder på en sky, en draperet siddende kvinde med en urne med ild (standhaftigheden?), egeløvsranke opbundet i en sløjfe, to egeblade med agern eller en roset.
Størrelse. h: 98, b: 65-66, tyk: 2.
Udbredelse. Aalborg amt: Biersted s. 1, 1883; Volsted s. 1, ?; Sønderup s. 1, 1872; Veggerby s. 1, 1872; Nørre Kongerslev s. 2, 1868 og 1879; Lyngby s. 2, 1874 og 1883; Fræer s. 1, 1877. Ringkøbing amt: Resen s. 1, 1881.
I alt. 10 stk.
Tid. 1868-83.
- 229 **249. Beskrivelse.** Kors med flade kløverblade og med stråler i skæringen. Det har en profileret kant. Symbolerne er som på det foregående kors. Ved foden er nogle af korsene flankeret af to kraftige bladværk, ligesom to af korsene er opsat på et højt jernpostament. Heri er der på hver side indføjjet rundbuede nicher, i hvilke der bl.a. står en vinget mand lænende sig til en søjle og med en nedadvendt fakkelt i venstre hånd (dødens genius) og en vinget kvinde med en laurbærkrans i højre hånd og en nedadvendt fakkelt i venstre (dyden).
Størrelse. Korset, h: 118, b: 65-66, tyk: 2½-3; postamentet, h: 74.
Udbredelse. Thisted amt: Vust s. 1; Ketterup s. 3; Gøttrup s. 1, Nørhaa s. 1. Aalborg amt: Vadum s. 1, ?; Biersted s. 1, 1879; Volsted s. 1, ?; Buderup s. 1, 1866; Veggerby s. 1, 1882; Als s. 4, 1862, 1864, 1865 og 1868; Skivum s. 2, 1862 og 1866; Ulstrup s. 1, 1861. Tønder amt: Bylderup s. 1, 1875. Sønderborg amt: Sottrup s. 2, 1864 og 1889?; Broager s. 1, 1864.
I alt. 22 stk.
Tid. 1862-89?
- 230 **250. Beskrivelse.** Kors med meget flade kløverblade og med palmetter ud fra skæringen. Det har en profileret, todelt kant. Øverst på korset sidder en draperet kvinde med en urne med ild. I armenes ender er anbragt en roset.
Størrelse. h: 98, b: 61½, tyk: 2.
Udbredelse. Aalborg amt: Sejlflod s. 1, 1857.
- 231 **251-252. Beskrivelse.** Kors med en kraftig profileret kant. Kanten er afskåret dér, hvor det midterste blad i trekløveret møder de to andre. Bagsiden af korset er flad. Symbolerne består i Aalborg amt af en sommerfugl i øverste trekløver. Korset findes i to forskellige størrelser.
- Størrelse.* (A) h: 58-62, b: 42½-47, tyk: 2; (B) h: 85, b: 54, tyk: 1½-2.
Udbredelse. (A) Aalborg amt: Sønderup s. 1, 1877; Giver s. 2, 1874 og 1876; Vognsild s. 1, 1869.
I alt. 4 stk.
Tid. 1869-77.
Udbredelse. (B) Københavns amt: Kirke-Skensved s. 1, 1859. Aalborg amt: Volsted s. 1, 1860; Aarestrup s. 1, 1868; Vokslev s. 1, 1876; Fræer s. 1, 1861; Als s. 1, 1864; Valsgård s. 1, 1880; Rold s. 1, 1874; Stenild s. 3, ?; Vognsild s. 2, 1862 og 1863; Foulum s. 2, 1874 og 1878; Alstrup s. 5, 1855, 1865, 1869, 1873 og 1876.
I alt. 20 stk.
Tid. 1855-80.
- 242 **253. Beskrivelse.** Kors med kraftig profileret, todelt kant. Kanten er afskåret på det sted, hvor det midterste blad i trekløveret møder de to andre. I hvert af de tre blade i trekløveret er anbragt en ottetakket stjerne, og i det øverste trekløver er der tillige anbragt en lille vinget kerub. Nederst på korset sidder en vinget engel med palmegren i højre hånd (lyksaligheden).
Størrelse. h: 108, b: 65, tyk: 2½.
Udbredelse. Tønder amt: Løgumkloster 1, ?
- 232 **254. Beskrivelse.** Kors med kraftig profileret kant. Kanten er afskåret på det sted, hvor det midterste blad i trekløveret møder de to andre. I hvert blad af trekløverne sidder en femtakket stjerne.
Størrelse. h: 160, b: 101½, tyk: 2½.
Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.
- 233 **255. Beskrivelse.** Kors med kraftig profileret kant, som er afskåret dér, hvor det midterste blad i trekløveret møder de to øvrige. På nogle kors har der nederst på stammen været opsat en plade, der har raget ud fra korset. I hvert blad sidder en femtakket eller sekstakket stjerne. Et par af korsene har desuden et timeglas placeret midt på stammen.
Størrelse. h: 132, b: 72-72½, tyk: 3-3½.
Udbredelse. Frederiksborg amt: Vejby s. 1, 1844; Melby s. 2, 1855 og 1861.
I alt. 3 stk.
Tid. 1844-1861.
- 234 **256. Beskrivelse.** Kors med kløverblade, der omkranses af palmeblade, som midt i kløverbladene mødes i en palmette. Korsets fod flankeres af to gennembrudte, volutformede bladværk. Korset står på en kraftig profileret sokkel.
Beskrivelse. h: 122½, b: 67, tyk: 3.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Hoven s. 1, 1880.

Fig.160. Horsens, Skanderborg amt.

Fig.162. Stilling sogn, Skanderborg amt.

Fig.161. Sunds sogn, Ringkøbing amt.

Fig.163. Adsbøl sogn, Aabenraa amt.

Fig.164. Assistens kirkegård, København.

De rundbuede kløverbladskors uden kant

257. Beskrivelse. Korset er ens fladt på for- og bagside. Opsat på et højt stenpostament, h: 76.

Størrelse. h: 128, b: 71, tyk: 2.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1830?.

258. Beskrivelse. Et glat kors med meget smalle arme og stamme. I hvert blad sidder små fordybede cirkler. Forsænket indskrift.

Størrelse. h: 129, b: 75, tyk: 1.

Udbredelse. Københavns amt: Roskilde, Roskilde domkirke 1, ?.

De rundbuede kløverbladskors med afrundet kant

259. Beskrivelse. Et kors med en stor valmuekapsel i hvert trekløverblad. Fra kapslerne går en kraftig lige stængel ind til skæringen på korset, hvor der er anbragt en cirkel med en stor solsikkeblomst. Uden for cirklen i hvert hjørne af skæringen sidder et blad. Stammen er ligeledes opdelt af en lige stængel, som forinden møder de indrullede kanter. Omkring foden sidder fire små volutformede blade. Korset står på en sokkel med en kraftig bladbløge, som derefter er placeret oven på et jernpostament. Herpå sidder på si-

Fig.165. Assistens kirkegård, København.

derne en engel, der støtter sig til en nedadvendt fakkel, og foran sig har han de tre metaer (dødens genius).

Størrelse. Korset, h: 126, b: 74, tyk: 5; postament, h: 41, b: 50, dyb: 38½.

Udbredelse. Svendborg amt: Skellerup s. 1, 1850.

260-262. Beskrivelse. Et meget slankt kløverbladskors, der findes i tre forskellige størrelser. (A) Det største af korsene har næsten altid en cirkulær laurbærkrans med et bånd anbragt øverst på stammen lige i kløverbladet. Nederst sidder der meget ofte et stort kløverbladskors, hvis stamme er omslynget af en vedbensranke, og som har flammende afslutninger. Under korset sidder et hjerte, som er omgivet af to palme-grene. I forlængelse af korset og delvis under hjertet er anbragt et stort anker. (B) Det mellemste kors har meget ofte en tilsvarende laurbærkrans anbragt øverst på stammen; den er ikke cirkulær, men ovalt formet. Også dette kors er meget tit dekoreret med et kors, anker og hjerte, hvor anker og hjerte hviler op ad det latinske kors i midten. (C) Det mindste af korsene kan ofte ses med en kurv med blomster, som kan være placeret forskellige steder på korset.

Størrelse. (A) h: 110, b: 67, tyk: 2; (B) h: 86, b: 55½, tyk: 2; (C) h: 65, b: 38½, tyk: 1,7-2.

Fig.166. Maribo, Maribo amt.

Udbredelse. (A) Ringkøbing amt: Holstebro 1, 1870; Nørre Nisum s. 2, 1859 og 1871; Lomborg s. 1, 1885; Rom s. 2, ?; Flynder s. 1, 1868; Nees s. 2, 1868 og 1883; Resen s. 4, 1863, 1883, 1885 og 1892; Borbjerg s. 2, 1862 og 1863; Mejrup s. 1, 1866; Vejrum s. 2, 1871 og 1886; Ølby s. 4, 1873, 1875, 1878 og 1883; Asp s. 1, 1871; Sir s. 1, 1877; Gørding s. 2, 1886 og 1887; Estvad s. 1, 1872; Sahl s. 2, 1873 og 1888; Haderup s. 1, 1868; Ejsing s. 1, 1865; Avlum s. 2, 1877 og 1913; Ørre s. 4, 1868, 1868, 1868 og 1869; Sinding s. 2, 186? og 1870; Snebjerg s. 1, 1865; Tjørring s. 2, 1873 og 1873; Sønder Nisum s. 2, 1866 og 1905; Staby s. 1, 1872; Ulfborg s. 1, 1870; Idum s. 3, 1864, 1865 og 1877; Råsted s. 1, 1884; Nørre Felding s. 4, 1875, 1877, 1878 og 1883; Vind s. 3, 1869, 1871 og 1878; Timring s. 2, 1869 og 1887; Nørre Omme s. 5, 1869, 1870(6?), 1876, 1882 og 1882; Nørre Vium s. 2, 1870 og 1871; Sønder Borris s. 2, 1857 og 1866.

I alt. 68 stk.

Tid. 1857-1913.

Udbredelse. (B) Ringkøbing amt: Hygum s. 1, 1882; Måbjerg s. 4, 1849, 1852, 1858 og 1870; Mejrup s. 6, 1860, 1872, 1874, 1875, 1875 og 1884; Vejrum s. 2, ?; Ølby s. 5, 1867, 1867, 1870, 1875 og 1877; Fovsing s. 2, 1876 og 1903; Asp s. 5, ?, 1868 og 1880; Navr s. 1, 1882; Gørding s. 1, 1869; Ulfborg s. 1, 1876; Ejsing s. 2, ?; Sinding

Fig.167. Svendborg, Svendborg amt.

s. 1, 1877; Rind s. 2, 1858, ?, og 1876; Snebjerg s. 1, 1869; Tjørring s. 1, 1886; Skarrild s. 1, 1873; Husby s. 1, 1878; Vind s. 2, 1872 og 1883; Torsted s. 1, 1865; Gammelsohn s. 1, 1866; Dejbjerg s. 1, 1861; Sædding s. 2, ?.

I alt. 44 stk.

Tid. 1849-1903.

Udbredelse. (C) Ringkøbing amt: Mejrup s. 1, 1880; Sinding s. 1, 1875; Gjellerup s. 1, 1875; Rind s. 1, 1849; Vind s. 2, 1871 og 1872; Idum s. 2, 1881 og 1895; Ulfborg s. 1, 1887; Staby s. 1, 1853; FASTER s. 2, 1863 og 1869.

I alt. 12 stk.

Tid. 1849-1895.

238 **263.** *Beskrivelse.* Et kors der er næsten identisk med det mindste ovenstående kløverbladskors (C). Forskellen er den, at det er ganske lidt større, og at det er dekoreret med et anker forneden på stammen og en sommerfugl i det øverste kløverblad. I et enkelt tilfælde er sommerfuglen udskiftet med en lille puttofigur, og i et andet med en ottetakket blomst. Når dette kors må antages at være støbt på et andet støberi end nr. 262, skyldes det, at det store anker netop genfindes på et liljekors, der kan henføres til egnen omkring Ringkøbing købstad.

Størrelse. h: 69, b: 39, tyk: 1-2.

Fig.168. Holmens kirkegård, København.

Fig.170. Rom sogn, Ringkøbing amt.

Fig.169. Hørsholm sogn, Frederiksborg amt.

Fig.171. Holsteinsborg sogn, Sorø amt.

Fig.172. Egebjerg sogn, Holbæk amt.

Fig.173. Tømmerup sogn, Holbæk amt.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Husby s.4, 1870, 1878, 1880 og 1889; Torsted s.1, ?; No. s.1, ?; Dejbjerg s.1, 1854; Bølling s.1, 1869.

I alt. 8 stk.

Tid. 1854-1889.

239 **264.** *Beskrivelse.* Meget lille jernkors opsat på toppen af en gravsten. Ingen ornament.

Størrelse. h: 38, b: 39, tyk: 1½.

Udbredelse. Sønderborg amt: Ullerup s.1, ?.

265. *Beskrivelse.* Lille kors magen til nr. 263. Øverst sidder en sommerfugl, nederst står et anker, kors, og hjerte. Dette anker, kors og hjerte er udformet anderledes end på korsene fra Ringkøbing amt, idet alle tre læner sig op ad en af korsets sider, hvorimod hjertet og ankeret dér læner sig op ad det opretstående kors.

Størrelse. h: 69, b: 39, tyk: 1½.

Udbredelse. Tønder amt: Døstrup s.2 ?.

243 **266.** *Beskrivelse.* Lille kors magen til de foregående. Ingen ornament.

Størrelse. h: ?, b: 46, tyk: 1½.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Lomborg s.1, 1885.

244 **267.** *Beskrivelse.* Et lille buttet kors på en konkav-konveks formet fod. I trekløverne sidder tre sekstakkede stjerner.

Størrelse. h: 76, b: 41½, tyk: 1½.

Udbredelse. Tønder amt: Døstrup s.1, ?.

245 **268.** *Beskrivelse.* Et lidt fladbuet kors. En lille sommerfugl sidder øverst på det ene kors, som også har en bikube midt på stammen. Det andet har en roset i hvert kløverblad. Korset er opsat på en kraftig profileret fod.

Størrelse. h: ca. 110, b: 61, tyk: 1½.

Udbredelse. Hjørring amt: Hune s.1, 1863. Aalborg amt: Bislev s.1, 1849.

I alt. 2 stk.

Tid. 1849-63.

246 **269.** *Beskrivelse.* Et mere rundbuet kors end det foregående. Det har ingen ornament.

Størrelse. h: 105, b: 62, tyk: 2-2½.

Udbredelse. Aalborg amt: Biersted s.1, 1857; Ulstrup s.2, 1861 og 1889. Ringkøbing amt: Staby s.1, ?.

I alt. 4 stk.

Tid. 1857-89.

Fig.174. Magleby sogn, Svendborg amt.

Fig.175. Humlum sogn, Ringkøbing amt.

- 247 **270.** *Beskrivelse.* Stort buttet kors uden ornamenter.
Størrelse. h: 113, b: 93, tyk: 2½.
Udbredelse. Aalborg amt: Store Brøndum s. 1, 1820.
- 248 **271.** *Beskrivelse.* Kors opsat på højt stenpostament med en sekskantet jernplade stående foran.
Størrelse. Korset h: 88, b: 55, tyk: 1,2; pladen h: 30, b: 43, tyk: 1,6.
Udbredelse. Svendborg amt: Rise s. 1, 1848, mrk. Støbt hos jernstøber/C. C. L. Jørgensen/Odense.
- 249 **272.** *Beskrivelse.* Et lidt fladbuget kors med sommerfuglelignende insekt øverst og anker nederst på stammen. Ankeret kan i nogle tilfælde være erstattet af en draperet kvinde med kande. Midt på sidder der ofte en seks- eller syvtakket stjerne. På toppen af korset kan der enten være anbragt et lille maltezerkors eller en kugleformet urne.
Størrelse. h: 96, b: 54, tyk: 1,7-1,8.
Udbredelse. Svendborg amt: Kværndrup s. 1, 1864, mrk. Zeltner/Silkeborg. Skanderborg amt: Dover s. 1, 1864; Linå s. 1, 1863, mrk. Zeltner/Silkeborg; Voel s. 2, 1876 og 1887; Rye s. 1, 1860; Sønder-Vissing s. 1, 1885; Them s. 1, 1870. Ringkøbing amt: Sunds s. 1, 1864; Gjellerup s. 1, 1873; Rind s. 6, 1850, 1855, 1858, mrk. Zeltner/Silkeborg, 1877, 1892 og 1897; Snebjerg s. 1, 1867, mrk. Zeltner/Silkeborg; Vinding s. 1, 1860.
I alt. 18 stk.
Tid. 1850-97.
- 250 **273.** *Beskrivelse.* Kors med en sommerfugl eller et sommerfuglelignende insekt i det midterste kløverblad. I de to sidekløverblade er der i nogle tilfælde anbragt et stort symmetrisk bladornament. Ligeså kan der i visse tilfælde sidde et anker forneden på stammen. Soklen er smykket med bladbløge.
Størrelse. h: 121-124, b: 72-75½, tyk: 2.
Udbredelse. Skanderborg amt: Ovsted s. 3, 1842, mrk. V.S. (sommerfugl), 1844, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1858, mrk. Stallknecht/Horsens; Tamdrup s. 2, 1839, mrk. Støbt/i/Horsens, og 1843, mrk. Støbt/i/Horsens/Stallknecht.
I alt. 5 stk.
Tid. 1839-58.
- 252 **274.** *Beskrivelse.* Kors med svævende, draperet kvinde med en palmegren i den ene hånd og et kors i den anden i det øverste trekløverblad.

Fig.176. Kastrup sogn, Præstø amt.

Størrelse. h: 118, b: 68, tyk: 2.

Udbredelse. Tønder amt: Arrild s. 1, ?.

275. *Beskrivelse.* Kors med fladbuede kløverblade, i hvilke der sidder to modstillede palmetter med spiralformede yderblade. Nederst på stammen sidder et løvehoved. Flad bagside.

Størrelse. h: 115, b: 78, tyk: 2.

Udbredelse. Holbæk amt: Svallerup s. 1, 1845.

253 **276.** *Beskrivelse.* Kors med en sommerfugl i hvert kløverblad. Nederst på stammen findes et flammende kors oven på et hjerte og anker, som er omgivet af to palmegrene. Korsene i Bølling sogn og Grinderslev sogn har det samme motiv, men hvert sted er det udformet anderledes.

Størrelse. h: 84, b: 54, tyk: 2.

Udbredelse. Thisted amt: Hunstrup s. 2, 1900 og 1901. Dette kors er meget mere almindeligt i Thisted amt end anført her; men lektor Jens Ole Petersen har ikke i sit materiale skelnet mellem de forskellige typer af de rundbuede kløverbladskors. Viborg amt: Ginderslev s. 1, 1869. Ringkøbing amt: Hoven s. 1, 1895; Bølling s. 2, 1868 og 1868.

I alt. 6 stk.

Tid. 1868-1901.

251 **277.** *Beskrivelse.* Kors med en draperet, svævende kvinde med en palmegren i den ene hånd og et kors i den anden i det øverste kløverblad, og anker, kors og hjerte nederst på stammen; eller i stedet »farvelhænder« omgivet af skyer i det øverste trekløverblad, og en lille engel med nedadvendt fakkel lænende sig op ad en stor urne nederst på stammen.

Størrelse. h: 148, b: 101-102, tyk: 2½-3.

Udbredelse. Aabenraa amt: Rinkenæs s. 1, 1864. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.

I alt. 2 stk.

Tid. 1864.

254 **278.** *Beskrivelse.* Kors uden dekorationer eller symboler. Kanten omkring korset er brudt for at gøre plads til ordet »hviler« på den øverste del af stammen.

Størrelse. h: 75?, b: 56½.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 1, 1896.

255 **279.** *Beskrivelse.* Et stort kors, hvor det miderste af trekløverbladernes blade er meget større end de to sideblade. I hvert af det øverste kløverblads blade sidder en roset, medens de to øvrige trekløvere har siddende et symmetrisk bladornament. Midt på den nederste del af stammen sidder et stort anker. Flad bagside og glat fodstykke. Korset er opstillet på en profileret sokkel.

Størrelse. h: 134½, b: 88, tyk: 1,9.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Gjellerup s. 1, 1840.

De rundbuede kløverbladskors med flad kant

280. *Beskrivelse.* Kraftigt kors uden ornament.

Størrelse. h: 119, b: 76-78, tyk: 2,4-2½.

Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård 1, 1834. Frederiksborg amt: Hørsholm s. 1, 1834. Svendborg amt: Sandholts Lyndelse s. 1, 1835. Ringkøbing amt: Arnborg s. 1, 1873.

I alt. 4 stk.

Tid. 1834-73.

257 **281.** *Beskrivelse.* Stort kors med laurbærkrans i det øverste trekløverblad. Fladt fodstykke. Omkring foden sidder på begge sider af stammen volutformet bladværk. Opsat på profileret sokkel.

Størrelse. h: 119½, b: 77½, tyk: 3.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Sønder Borris s. 5, 1836, 1839, 1843, 1859 og 1864.

258 **282.** *Beskrivelse.* Kors med roset i det øverste trekløverblad. Fladt fodstykke.

Størrelse. h: 108, b: 78½, tyk: 2½.

Udbredelse. Skanderborg amt: Kattrup s. 1, 1838, mrk. Støbt/i/Horsens. Vejle amt: Jelling s. 2, 1820, mrk. Støbt/i/Horsens, og 1837, mrk. Støbt/i/Horsens.

I alt. 3 stk.

Tid. 1820-38.

259 **283.** *Beskrivelse.* Korset har afskåret kant, dér hvor midterbladet i trekløveret møder de to sideblade. I hvert blad sidder en sekstakket stjerne.

Størrelse. h: 88, b: 60-61, tyk: 2.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Harboør s. 1, 1901; Sønder Nisum s. 1, 1867.

I alt. 2 stk.

Tid. 1867-1901.

260 **284.** *Beskrivelse.* Kors meget lig det foregående, men i skæringens hjørner sidder små firkanter, sådan at skæringen danner et udragende kvadrat.

Størrelse. h: 81, b: 59, tyk: 2,7.

Udbredelse. Thisted amt: Hørdum s. 2, Ringkøbing amt: Tørring s. 1, ?.

I alt. 3 stk.

261 **285.** *Beskrivelse.* Kors med en femtakket stjerne i det øverste trekløverblad både for og bag. I et tilfælde har de to øvrige trekløverblade en lignende stjerne. Korsets ene sideblad er lidt større end det andet.

Størrelse. h: 79½, b: 42, tyk: 1½.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Sønder Vium s. 3, 1866, 1875 og 1876; Egvad s. 1, 1863; Aadum s. 1, 1867.

I alt. 5 stk.

Tid. 1863-76.

Fig.177. Bregninge-Tåsinge sogn, Svendborg amt.

Fig.179. Kirke Stillinge sogn, Sorø amt.

Fig.178. Julianehåb, Grønland.

Fig.180. Tranekær sogn, Svendborg amt.

Fig.181. Ørslev sogn. Sorø amt.

Fig.182. Eggeslevmagle sogn, Sorø amt.

- 262 **286.** *Beskrivelse.* Kors med flad bagside. Ingen ornamenter.
Størrelse. h: 79½, b: 42, tyk: 1½.
Udbredelse. Aarhus amt: Mårslet s. 1, 1840.
- 287.** *Beskrivelse.* Smalt kors med bred kant og glat fodstykke opsat på et lille jernpostament, hvis overside er svagt buet. Ingen ornamenter.
Størrelse. Korset, h: 110, b: 77, tyk: 3.
Udbredelse. Københavns amt: Lyndby s. 1, ?.
- 264 **288.** *Beskrivelse.* Smalt kors med bred kant. Ét er opsat på et stort granitpostament, på hvilket der sidder en rektangulær jernplade (h: 36, b: 23), der er omgivet af lille bladbølge. Et andet kors er opstillet på et jernpostament (h: 41½, b: 46, dyb: 45), som på hver side har en sørgende engel med en nedadvendt fakkell, der foran sig har stående de tre metaer. Postamentets overside formet som en karnis, besmykket med bladbølge. I kløverbladene kan der være anbragt en blomst.
Størrelse. h: 94-95, b: 61-62½, tyk: 1-2.
Udbredelse. Maribo amt: Græshave s. 1, 1836. Svendborg amt: Nyborg 1, ?; Brudager s. 1, ?.
I alt. 3 stk.
Tid. 1836.
- 265 **289-290.** *Beskrivelse.* Smalt kors med et vinget timeglas 266 i det øverste kløverblad. Midt på stammen sidder et par »farvelhænder«. Korset findes i to størrelser.
Størrelse. (A) h: 93½, b: 61½, tyk: 2,1; (B) h: 90, b: 54-54½, tyk: 2-2,1.
Udbredelse. (A) Ringkøbing amt: Sinding s. 1, 1888, mrk. Herning; Gjellerup s. 2, 1885 og 1886; Snejbjerg s. 1, 1885.
I alt. 4 stk.
Tid. 1885-88.
Udbredelse. (B) Thisted amt: Lild s. 1, 1870, mrk. Thy. Dette kors er mere udbredt i Thisted amt end anført her, men i Jens Ole Petersens materiale er der ikke skelnet mellem de forskellige kløverbladskors. Ringkøbing amt: Sunds s. 1, 1883; Gjellerup s. 4, 1871, 1876, 1876, og 1876; Snejbjerg s. 2, 1877 (timeglasset er erstattet af sommerfugl) og 1883; Nørre Vium s. 1, 1882.
I alt. 9 stk.
Tid. 1871-83.
- 268 **291.** *Beskrivelse.* Kors med fladbuede kløverblade. Ved foden sidder volutformet bladværk på begge sider af stammen.
Størrelse. h: 83, b: 57½, tyk: 2½.
Udbredelse. Aalborg amt: Als s. 1, 1915.

Fig.183. Sæby sogn, Holbæk amt.

Fig.184. Hornborg sogn, Skanderborg amt.

- 269 **292.** *Beskrivelse.* Kors, der har et meget stort rundbuet midterblad. Symbolerne er almindeligvis et korslagt anker, flammende hjerte og kors, korslagte neg, fem-takkede stjerner og plov.

Størrelse. h: 110, b: 70, tyk: 2,2-2½.

Udbredelse. Maribo amt: Stokkemærk s. 2, 1857 og 1864; Vesterborg s. 1, 1844; Skørtinge s. 1, 1854; Majbølle s. 2, 1831 og 1864.

I alt. 6 stk.

Tid. 1831-64.

- 270 **293.** *Beskrivelse.* Kors magen til det foregående, blot er det en del mindre. Korset er opstillet på et stort jernpostament, som er bredere end selve korset.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Thisted amt: Sjørring s. 1, 1840.

- 294.** *Beskrivelse.* Lille kors med små takker imellem kløverbladene. I hvert blad og ned langs med stammen sidder små firtakkede stjerner. Fra korsets skæring, som ikke er skarpt afskåret, men kantet og afrundet,

udgår en meget stor stråleglans. Stammen er opfyldt af vandrette kannelinger.

Størrelse. h: 43, b: 26, tyk: 1.

Udbredelse. Aabenraa amt: Bov s. 1, 1905.

- 271 **295-296.** *Beskrivelse.* Kors med palmetter i hvert trekløverblad. Palmetterne har to store spiralformede blade under en vifte af brede blade. Korset har to forskellige størrelser.

Størrelse. (A) h: 100, b: 75, tyk: 2½-3. (B) h: 156, b: 108, tyk: 2½-3.

Udbredelse. (A) København: Assistens kirkegård 1, 1830 (opsat på stenpostament h: 63). Frederiksborg amt: Gerlev s. 1, 1844; Skibby s. 1, ?.

I alt. 3 stk.

Tid. 1830-44.

Udbredelse. (B) Københavns amt: Gentofte s. 1, 1835 (opsat på stenpostament med hvid marmorplade); Kongens Lyngby s. 1, 1849. Holbæk amt: Havrebjerg s. 1, 1848.

I alt. 3 stk.

Tid. 1835-49.

Fig.185. Tolstrup sogn, Skanderborg amt.

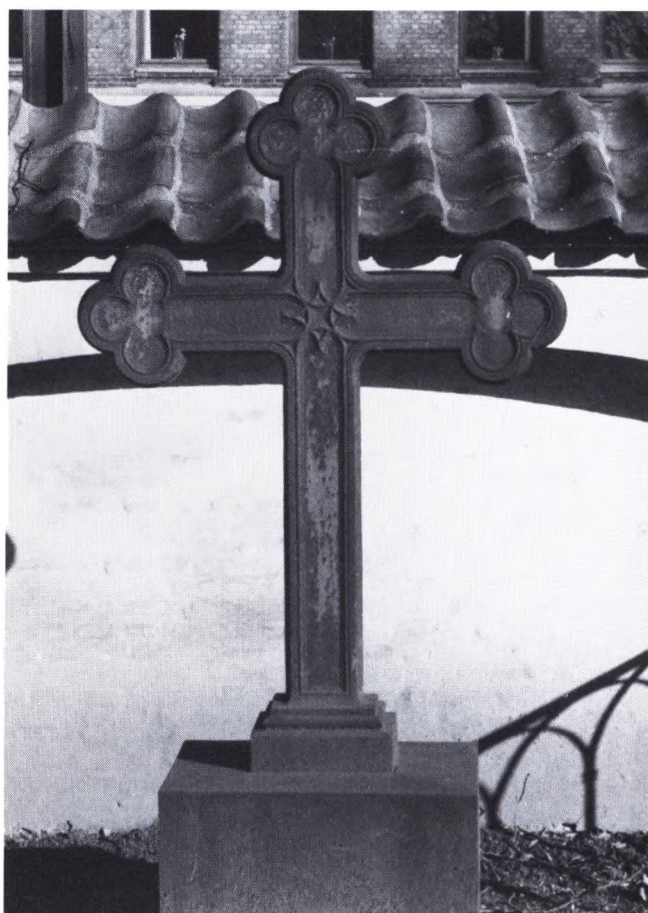

Fig.187. Assistens kirkegård, København.

Fig.186. Assistens kirkegård, København.

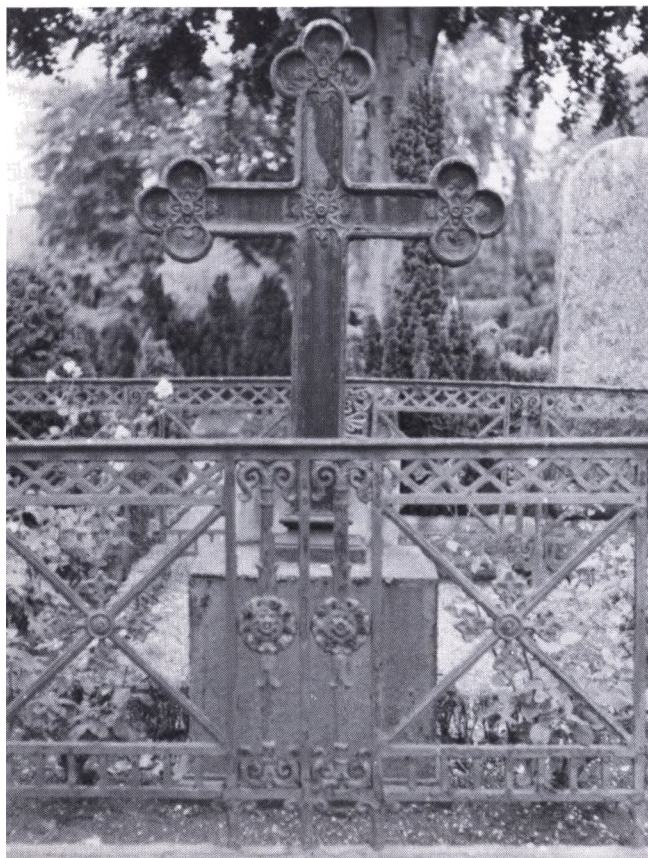

Fig.188. Garnisons kirkegård, København.

Fig.189. Eggeslevmagle sogn, Sorø amt.

Fig.191. Linnerup sogn, Skanderborg amt.

Fig.190. Sandholts Lyndelse sogn, Svendborg amt.

Fig.192. Tinglev sogn, Tønder amt.

Fig.193. Assistens kirkegård, København.

Fig.194. Assistens kirkegård, København.

129 **297. Beskrivelse.** Kors med palmetter i hvert trekløverblad magen til det foregående. Til forskel fra (A) har korset også fritsiddende palmetter i skæringens hjørner.

Størrelse. h: 110, b: 75, tyk: 2.

Udbredelse. Københavns amt: Kongens Lyngby s.1, 1853?.

De rundbuede kløverbladskors med indskriftsplate

277 **298. Beskrivelse.** Stort kors med flad kant og med en cirkulær indskriftsplate midt på stammen. Kanten omkring pladen krydser stammen foroven, den nederste del af stammen og fodstykket er glat. I det øverste trekløver sidder en laurbærkrans. Flad bagside.

Størrelse. h: 143, b: 78, tyk: 2½-3.

Udbredelse. Aarhus amt:⁷⁴ Odder s.2, 1835 og 1838, mrk. Støbt/i/Horsens (begge nu i Odder Museum). Skanderborg amt: Horsens 2, 1827, mrk. Støbt/i/Horsens/1836 og 1832, mrk. Støbt/i/Horsens/1834.

I alt. 4 stk.

Tid. 1834-38.

274 **299. Beskrivelse.** Stort kors med afrundet, profileret kant og med en cirkulær indskriftsplate midt på stammen. I det øverste kløverblad sidder et sommerfuglelignende insekt; nederst på stammen er der et anker. Et par kors har desuden et stort symmetrisk bladornament siddende i tværbjælkenes to sideblade. Fladt fodstykke og glat bagside. Korset står på svejftet sokkel med bladbølge.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Aarhus amt:⁷⁵ Odder s.2, 1840 og 1844, mrk. Støbt/af/Stallknecht/Horsens (begge nu på Odder Museum). Vejle amt: Klakring s.1, 1848, mrk. Støbt/af/Stallknecht/Horsens; Jelling s.2, 1787, mrk. Støbt/af/Stallknecht/Horsens og 1850, mrk. Stallknecht/Horsens.

I alt. 5 stk.

Tid. 1840-1850.

273 **300. Beskrivelse.** Stort kors med afrundet kant og med oval indskriftsplate midt på stammen. Pladens kant krydser stammen både foroven og forneden. Det øverste trekløver har en stor sommerfugl, hvorimod de to øvrige har en rosetknap i hvert blad. Flad bagside.

Størrelse. h: 133, b: 83, tyk: 2,3.

Fig.195. Viby sogn, Aarhus amt.

Fig.196. Gjellerup sogn. Ringkøbing amt.

Udbredelse. Skanderborg amt: Søvind s.1, 1851, mrk. Stallknecht/Horsens.

278 **301.** *Beskrivelse.* Kors med afrundet kant svarende til nr. 261, men hvor korsarmenes skæring her danner en oval plade. Fra foden af korset til under pladen er stammen støttet af to store volutter udformet som gennembrudt rankeværk. I det øverste kløverblad sidder en natsværmer, medens der nederst ved foden er anbragt det latinske kors, mod hvilket hjertet og ankeret hviler. Bagsiden er i de fleste tilfælde dekoreret med »farvelhænder«. I et enkelt tilfælde er den besmykket af en rosenranke.

Størrelse. h: 99, b: 56, tyk: 1,7-2.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Asp s.1, 1868; Sædding s.1, 1871; Rind s.1, 1871; Sønder Nisum s.1, 1876; Ulfborg s.2, 1869 og 1892; Idum s.1, 1870; Stadil s.1, 1868.

I alt. 8 stk.

Tid. 1868-92.

302. *Beskrivelse.* Stort kors med en påsat inskriptionsplade. I korsets ender er kanten mellem det midterste og de to sideblade afskåret; i hvert kløverblad sidder

tre femtakkede stjerner. Indskriftspladen er en ottekantet tavle med topstykke formet som små modstilte volutter af bladværk med en palmette i midten. Pladen har en tynd kant.

Størrelse. Korset, h: 160, b: 90, tyk: 4; pladen, h: 60, b: 52, tyk: 1½.

Udbredelse. Aabenraa amt: Felsted s.1, ?.

De gennembrudte kors

302 **303.** *Beskrivelse.* Kors bestående af to snoede vin- eller efeuranker, som skilles i korsarmene og løber rundt omkring en navneplade. Korset afsluttes af tre treflagede bladlignende ender, i hvilke rankerne er forsynet med tre store valmuekapsler. I nogle amter kan der omkring foden sidde to volutter af rankeværk.

Størrelse. h: 108-116; b: 70-73, tyk: 2,2-2,7.

Udbredelse. Københavns amt: Snoldelev s.1, ?, mrk. H. Rasmussen, Slagelse. Svendborg amt: Nyborg 1, 1857; Faaborg, Faaborg kulturhistoriske Museer 1, 1862; Øster Hæsinge s.2, 1854, mrk. M. P. Allerup/Odense, og 1869, mrk. M. P. Allerup/Odense; Bovense s.1, 1868. Thisted amt:⁷⁶ Alsted s.1; Blidstrup s.1; Ejerslev s.5; Flade s.4; Hillerslev s.1, ?; Lild s.1, 1876; Nors

s. 2, 1834 og 1915; Nykøbing 2; Sejerslev s. 1; Mollerup s. 1; Sønder Dråby s. 1; Vester Assels s. 1; Vestervig s., Skt. Thøger 1; Vestervig s. 1, 1867; Øster Assels s. 1, Øster Jølby s. 1. Viborg amt: Roslev s. 6, 1845, 1851, 1895, 1905, 1922 og 1930. Vejle amt: Jelling s. 2, ? og 1889. Ringkøbing amt: Måbjerg s. 1, 1875; Mejrup s. 2, 1875 og 1875; Hjerm s. 2, 1869 og 1875; Vejrum s. 3, 1882, ? og ?; Avlum s. 1, 1888; Gjellerup s. 1, 1849; Bølling s. 7, 1871, 1872, 1878, 1884, 1889, 1891 og 1896; No. s. 1. ?.

I alt. 58 stk.

Tid. 1834-1930.

- 279 **304.** *Beskrivelse.* Korset er opbygget af en række parallelløbende stave, der sommetider krydser hinanden. Det afsluttes af tre rudestillede kvadrater med buesindskæringer, inden for hvilke der sidder en karvesnitslignende cirkel.

Størrelse. h: 116-118, b: 75-76, tyk: 2,2-2,5.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Måbjerg s. 3, 1851, 1879 og 1881; Sønder Borris s. 1, 1871; Sønder Bork s. 1, 1877.

I alt. 5 stk.

Tid. 1851-91.

- 275 **305.** *Beskrivelse.* Kors med hjerteformede figurer, der er modstillet to og to. Inde i hjertene sidder små liljer, ligesom de udbuende ender afsluttes af liljer. I skæringsen sidder en oval navneplade.

Størrelse. h: 110, b: 70, tyk: 2½.

Udbredelse. Thisted amt: Flade s. 1; Sejerslev s. 2. Ringkøbing amt: Nørre Nisum s. 2, 1883 og 1887; Husby s. 1, 1877.

I alt. 6 stk.

Tid. 1860-87.

- 283 **306.** *Beskrivelse.* Lille kors med skiftevis firpas og modstillede sparlignende figurer. I hver ende er der et firpas, to kantblade og en fritsiddende lilje. I skæringsen sidder en oval navneplade.

Størrelse. h: 88, b: 50-51.

Udbredelse. Ringkøbing amt: Harboør s. 3, 1864, 1877 og 1882.

- 286 **307.** *Beskrivelse.* Et spidsbuget kors med gennembrudt firpas i enderne, der smykkes af todelt, gotisk stavværk. Korsets kant markeres af halvsøjler, der »bærer« stavværket.

Størrelse. h: 180, b: 112, tyk: 2.

Udbredelse. Sønderborg amt: Ketting s. 1, 1848.

- 284 **308.** *Beskrivelse.* Et spidsbuget kors med gennembrudt spids, i hvilken der sidder et trefliget, fritsiddende blad. I spidserne sidder en flad korsblomst og langs kanten to krabber på hver side af spidsbuen. Desuden sidder der et trefliget blad frit i hvert af skæringsen

hjørner, samt ét ved foden af korset. Det har et kantet fodstykke med diamant. Korsene i Ringkøbing amt har ofte »farvelhænder« bagpå i skæringsen, og et stort flammende kors over et anker og hjerte omgivet af palmegrene foran, nederst på stammen. I Sønderborg amt er den øverste del af stammen smykket af en svævende, draperet kvinde med kors og palmegren i hænderne.

Størrelse. København, h: 120, b: 89, tyk: 2,3. Ringkøbing amt, h: 124, b: 87, tyk: 2. Sønderborg amt, h: 115-117, b: 83-87, tyk: 2.

Udbredelse. København: Holmens kirkegård 1, 1857. Ringkøbing amt: Nørre Nisum s. 3, 1837?, 1867 og 1869; Venø s. 4, 1863, 1902, 1928 (eller 23) og 1945; Mejrup s. 1, 1884; Vejrum s. 1, ?; Asp s. 3, 1882, 1885 og 1903; Gørding s. 2, 1876? og 1888; Haderup s. 1, 1847; Ulfborg s. 6, 1863, 1868, 1870, 1870, 1878 og 1883; Idum s. 1, 1859; Nørre Omme s. 1, 1896; Sønder Nisum s. 1, 1867. Sønderborg amt: Augustenborg 8, 1851, 1864, 1864, 1864, 1864, 1868, 1868 og 1870; Dybbøl s. 1, 1864; Ketting s. 2, 1872 og 1884.

I alt. 36 stk.

Tid. Ringkøbing amt: 1837?-1945. Sønderborg amt: 1851-84.

309. *Beskrivelse.* Kors magen til nr. 308 med stor ottekantet indskriftsplade omgivet af en kraftig profileret kant. Pladens facon aftegnes af et tyndt bånd, der indrammer inskriptionen.

Størrelse. Pladen, h: 58, b: 46½.

Udbredelse. Sønderborg amt: Dybbøl s. 1, 1864.

- 280 **310.** *Beskrivelse.* Kors med fodstykke bestående af tre høje søjler, som foroven danner to spidsbuer. Søjlerne står på en gennembrudt sokkel med svejfede konsoller. Midt på stammen sidder en cirkulær figur bestående af en sammenrullet slange bidende sig selv i halen omkring en stor citronlignende frugt. Slangen omgives af fritsiddende bladværk. Stammen og armene har små gennembrudte firpas. Korsets ender er formet som trekløverblade, hvorpå der er anbragt små kugleformede spidser. I skæringsen sidder en oval navneplade og i hjørnerne små fritsiddende keruber.

Størrelse. h: 125½, b: 64½.

Udbredelse. Thisted amt:⁷⁷ Alsted s. 1, 1889. Ejerslev s. 1; Sejerslev s. 1.

I alt. 3 stk.

Tid. 1889-1901.

- 281 **311.** *Beskrivelse.* Lille kors opsat på to store bladvolutter. Imellem sig har de en vindrueklase. Den gennembrudte stamme har midt på siddende et kornaks, nederst hviler den på to bladvolutter. I skæringsen sidder fritsiddende tredelte blomster omkring en oval navneplade. Enderne er opbygget af gennem-

Her
under
hviler
Støvet
af

forhenværende Sognefoged Dannebrogss
mand Frands Petersen født i Hvirring
den 11 Novbr 1779 død sammesteds den

23

August
1864 5
Sønner
og 1 Datter
ter be
græder
Savnet
af en
kjarlig
Fader
Fred
med
dit
Støv

Fig.197. Hvirring sogn, Skanderborg amt.

Fig.198. Ørbæk sogn, Svendborg amt.

Fig.200. Broager sogn, Sønderborg amt

Fig.199. Fredericia, Vejle amt.

Fig.201. Hørup sogn, Sønderborg amt

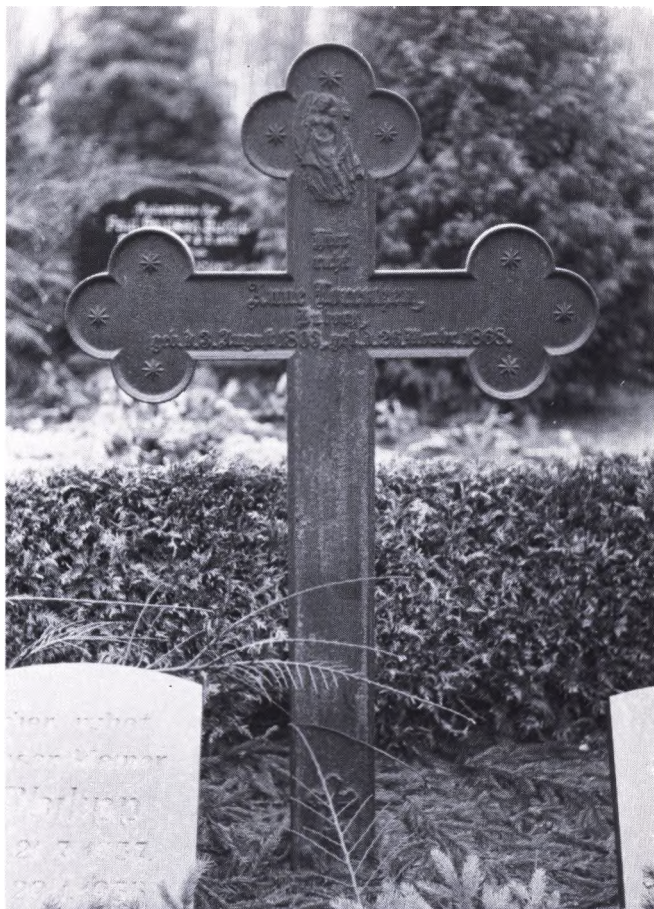

Fig.202. Bylderup sogn, Tønder amt.

Fig.204. Måbjerg sogn, Ringkøbing amt.

Fig.203. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.205. Ejsing sogn, Ringkøbing amt.

Fig.206. Hviding sogn, Tønder amt.

Fig.207. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

brudt blad- og stængelslyng og danner en mellemting mellem liljer og kløverblade.

Størrelse. h: 81, b: 46½.

Størrelse. Thisted amt:⁷⁸ Alsted s. 1; Flade s. 1; Blistrup s. 2, 1897 og ?; Øster Assels s. 1.

I alt. 5 stk.

Tid. 1873-97.

282 **312.** *Beskrivelse.* Et spidst kors, hvis stamme er opbygget af gennembrudte diamanter, og hvis afslutninger er formet som tårngavle. Herpå sidder små krabber og i spidserne en flad korsblomst. Omkring skæringen sidder en gennembrudt oval svarende til den ovale navneplade i skæringen. Korset er flankeret af to fiabler, som er opsat på en stor gennembrudt sokkel.

Størrelse. h: 136, b: 77.

Udbredelse. Thisted amt:⁷⁹ Lødderup s. 1, 1884.

225 **313.** *Beskrivelse.* Stort spidst kors, i hvis skæring der sidder en gennembrudt blomst. Armene og stammen har gennembrudte tre- og firpas. I skæringens hjørner sidder der små fritsiddende tulipaner, og korset afsluttes af et spidst blomstermotiv med spiralformede blade.

Størrelse. h: 152, b: 109, tyk: 3.

Udbredelse. Københavns amt: Høje Tåstrup s. 2, 1867 og ?.

285 **314.** *Beskrivelse.* Kors bestående af to stammer, imellem hvilke der snor sig efeuranker. Stammerne danner gavlkryds i enderne og er omgivet af efeublade. En del af armene og stammen omkring skæringen består af en massiv korsformet navneplade. Korset i Ringkøbing amt er opstillet på jernpostament, på hvis forside der er et relief, forestillende en siddende engel, der støtter sig til en nedadvendt fakkelt. Foran englen står der tre søjler.

Størrelse. Korset, h: 129½, b: 68½, tyk: 1,8; postament, h: 39½.

Udbredelse. Thisted amt:⁸⁰ Skjoldborg s. 1. Ringkøbing amt: Ryde s. 1, 1887.

I alt. 2 stk.

307 **315.** *Beskrivelse.* Latinsk kors med en stor kerub i skæringen, som danner en cirkel. I de gennembrudte arme og stammen sidder store valmueblomster og frø-kapsler. Korset i Holbæk Museum har i toppen en fritsiddende bedende engel på sky. Bagsiden er flad.

Fig.208. Højer, Tønder amt.

Størrelse. h: 97, b: 59, tyk: 2,3.

Udbredelse. Holbæk amt: Holbæk museum 1, 1866 (opsat på jernpostament).⁸¹ Sorø amt: Gimlinge s.1, ?, mrk. H. Rasmussen Slagelse (opsat på jernpostament som i dag er fornyet, hvorved støberiets navn er forsvundet). Thisted amt:⁸² Øsløs s. 2, 1871 og 1881. Aalborg amt: Biersted s. 1, 1874 (opsat på højt jernpostament med gesims). Ringkøbing amt: Harboør s.1, 1882.

I alt. 6 stk.

Tid. 1866-82.

- 287 **316.** *Beskrivelse.* Kors med gennembrudt stamme. Armene er massive. Ud fra skæringen udgår der kraftig stråleglans. Enderne afsluttes af et blomstermotiv.

Størrelse. h: 140, b: 69, tyk: 2.

Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, ?.

- 290 **317.** *Beskrivelse.* Hammerformet kors opbygget af buede, hvælvede og zigzagformede stave. Korset har en kraftig profileret kant, medens stavene er glatte. Navnepladen indsat i tværbjælken, som krydser stammen. Foden er omgivet af to volutter formet af rankeværk.

Størrelse. h: 112, b: 62, tyk: 3.

Fig.209. Augustenborg, Sønderborg amt.

Udbredelse. Thisted amt;⁸³ Boddum s. 2; Gøttrup s. 3; Heltborg s. 2; Hjortdal s. 9; Kettrup s. 1; Lild s. 2, 1877 og 1886; Skjoldborg s. 1; Sønderhaa s. 3; Vestervig s. 2; Ørum s. 1; Øsløs s. 1; Bust s. 1. Aalborg amt: Giver s. 1, 1850; Vester Hornum s. 1, ?; Flejsborg s. 4, 1871, 1886, ? og ?; Farsø s. 1, 1875; Skivum s. 4; Vilsted s. 2, 1898 og ?; Vindblæs s. 1, 1872.

I alt. 42 stk.

Tid. 1850-1900.

- 291 **318.** *Beskrivelse.* Kors magen til det foregående, blot er stammen ikke gennembrudt lige under og over tværbjælken.

Størrelse. h: 109, b: 61, tyk: 3½.

Udbredelse. Aalborg amt: Gravlev s. 1 ?.

- 292 **319.** *Beskrivelse.* Kors med skuldre og rundbuede afslutninger. Grundformen er som nr. 125. Forneden er stammen opbygget af efeuranker og valmuekapsler. Ovenover sidder store palmeblade, som også udfylder armene. I afslutningen af palmebladene sidder desuden tre valmuekapsler. Korset har massivt pyramideformet fodstykke. Korset er i Holbæk amt opsat på jernpostament. I København ligger der en oprullet

- skriftrulle på postament af natursten.
Størrelse. h: 121½-122, b: 70, tyk: 2,3-2½.
Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård 1, 1864?. Holbæk amt: Værsløv s. 1, 1878.
- 292 **320.** *Beskrivelse.* Kors der minder om det foregående. Dog er det meste af palmebladene erstattet af en korsformet navneplade, sådan at det kun er spidserne af bladene sammen med frøkapslerne, der ses i korsenderne.
Størrelse. ?.
Udbredelse. Thisted amt:⁸⁴ Arup s. 4; Hundborg s. 2 1881 og ?; Hunstrup s. 1; Hvidbjerg-Vestenå s. 3; Janerup s. 1; Kåstrup s. 1, 1847; Nors s. 1, 1842?; Skinnerup s. 2, 1886 og 1887; Tømmerby s. 2; Vesløs s. 5; Vorupør s. 1, 1884; Øsløs s. 5. Flere af disse kors har mærket »Thy«.
I alt. 28 stk.
Tid. 1842?-1903.
- 293 **321.** *Beskrivelse.* Spidst femtakket kors, af hvilken den nederste del af stammen er massiv. Skæringen består af et massivt firkløverblad. Ovenover og nedenunder omskriver to cirkler to knoglelignende figurer, der er lagt over kors. I armene er der det samme motiv og liljeformede blomster.
Størrelse. h: 145, b: 88½, tyk: 2,6.
Udbredelse. Svendborg amt: Espe s. 1, ?.
- 294 **322.** *Beskrivelse.* Stort syvtakket kors, som hviler på tre gennembrudte søjler. De takkede ender er gennembrudte, og ud fra skæringen sidder gennembrudte blomster. Resten af korset er massivt. Det er opsat på et stort jernpostament, på hvis bagside der er anbragt en hjelm i krydsede kårder, og på hvis sider der er påsat blomsterslyng.
Størrelse. Korset, h: 110, b: 65, tyk: 3½; postamentet, h: 40-50, b: 69; d: 45.
Udbredelse. Sønderborg amt: Sønderborg, Skt. Maria, 1, 1848.
- 295 **323.** *Beskrivelse.* Kors med særbuede afslutninger med stumpe spidser, i hvilke der er gennembrudte blomster. Imellem dem løber to krydsende ribber og danner en spidsbue.
Størrelse. h: 79, b: 52½, tyk: 1,8.
Udbredelse. Svendborg amt: Øster Hæsing s. 1, ?.
- 297 **324.** *Beskrivelse.* Variant af ovenstående kors. I stedet for at ribberne mellem blomsterne buer ned mod den spidse bue, buer de væk fra den.
Størrelse. h: 96, b: 61, tyk: 2.
Udbredelse. Ringkøbing amt: Skarrild s. 2, 1855 og 1860.
- 296 **325.** *Beskrivelse.* Meget stort kors hvilende på et fodstykke, der er formet som et stort akantusblad. Korset har en meget profileret kant. Det er massivt med undtagelse af enderne. Disse er formet som store gennembrudte palmetter.
Størrelse. h: 205, b: 125, tyk: 4.
Udbredelse. Sønderborg amt: Sønderborg, Skt. Maria, 1, 1864.
- 298 **326.** *Beskrivelse.* Et massivt kors med en gennembrudt kvadrivetra i enderne.
Størrelse. h: 142, b: 87.
Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.
- 327.** *Beskrivelse.* Massivt kors med gennembrudte ender, der er formet som kaprifolier, imellem hvilke der er anbragt store frøkapsler.
Størrelse. h: 136-140; b: 85-87, tyk: 32.
Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens 1, 1845, mrk. BP Broe; Yding s. 3, 1857, mrk. Støbt/hos/M & J/Horsens, 1858, mrk. M & J, og 1858, mrk. M & J; Dover s. 1, 1868, mrk. Møller & Jochumsen/Horsens; Tåning s. 1, 1859, mrk. Møller & Jochumsen/Horsens. Vejle amt: Klakring s. 3, 1857, 1868 og 1869.
I alt. 9 stk.
Tid. 1845-69.
- 300 **328.** *Beskrivelse.* Samme type kors som det foregående, men med lidt mere aflange frøkapsler.
Størrelse. h: 138, b: 85-88, tyk: 1½.
Udbredelse. Skanderborg amt: Nørre-Snede s. 1, 1883; Ovsted s. 2, 1845, mrk. Stallknecht/Horsens, og 1862, mrk. Stallknecht/Horsens.
I alt. 4 stk.
Tid. 1845-83.
- 301 **329.** *Beskrivelse.* Samme type kors som nr. 327, men midt på stammen sidder der en stor rund indskrifts-plade.
Størrelse. h: 139, b: 88, tyk: 1½.
Udbredelse. Skanderborg amt: Ørridslev s. 1, 1862, mrk. Møller & Jochumsen/Horsens.
- 299 **330.** *Beskrivelse.* Massivt kors med gennembrudte ender bestående af ni valmuer. Den profilerede kant omkring korset danner to spiralformede blade på siden af valmuerne. Korset står på svejft sokkel. Sandsynligvis er det genbrugt, da det er opstillet på gravsten for arkitekt Nicolai Bjerre (1870-1938) og hustru Ellen Marie Bjerre (1871-1954).
Størrelse. h: 151, b: 96, tyk: 3.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1938?

Fig.210. Halsted sogn, Maribo amt.

Fig.211. Sønder Bork sogn, Ringkøbing amt.

Fig.212. Vodder sogn, Tønder amt.

- 303 **331.** *Beskrivelse.* Stort femtakket kors opsat på et ottekantet, gennembrudt postament. Hvert felt på postamentet består af fire hjerter modstillet to og to omkring en stjerneoset. Korset har kraftige kanter. I hver ende og i skæringen sidder et gennembrudt ottepas. Armene og stammen har et rudemønster, hvori der sidder gennembrudte firpas.

Størrelse. ?.

Udbredelse. Ribe amt:⁸⁵ Ribe kbst. 1, ?.

- 317 **332.** *Beskrivelse.* Stort kors med gennembrudte, nitakkede ender med knopper og ribber. Korsenderne kan minde om den pavelige krone. Korset har dobbelt kant. Foden breder ud, er oprullet og smykket af to store dragelignende delfiner, der snor sig omkring en trefork under et ornament dannet af korsets kant. Korset står på en bred, flad profileret sokkel og opsat på et jernpostament. Det er opstillet over skibskaptajn Claus Hinrichsen Tøndering (1769-1821) og hustru Marie Tøndering født Johansen (1783-1840). Indskriften afsluttes med: TAKNEM/LIGE BØRN/VELSIGNE/DETTE/MINDE

Størrelse. Korset, h: 191, b: 141, tyk: 5; postament, h: 46, b: 86, dyb: 53½.

Udbredelse. København: Christianskirken 1, 1840.

4. Korset og bogen

I denne gruppe er samlet de kors, som ved foden har optillet en stor opslået bog, der vel skal forestille livets store bog eller den hellige skrift.

- 304 **333.** *Beskrivelse.* Stort kors over biskop Peter Outzen
- 348 **Boisen** (1762-1831). Korset ender i en syvtakket afslutning. Langs den flade kant løber der en linie hele vejen rundt om korset. For foden står en stor opslået bog, og foran den ligger en bispestav og en laurbladskrans. Korset er opsat på et mindre jernpostament, som er anbragt på en stor lav jernsokkel. Denne jernsokkel er igen anbragt på en stor barok gravsten med de fire evangelisttegn, hvorunder der igen ligger en større sten med 2 × 2 par bånd på langsiderne. Op ad disse to står en lille todelt stenplade, hvorpå der står: OVER DERES VEN OG LÆRER SATTE STIFTETS PRÆSTER OG SKOLELÆRERE DETTE MINDE AAR 1833.
- Størrelse.* Korset, h: ca. 205, b: 133, tyk: 5; bogen, h: 66, b: 108; staven, l: 133; total h: ca. 290.
- Udbredelse.* Maribo amt: Vesterborg s. 1, 1833.

- 305 **334.** *Beskrivelse.* Et tredobbelt liljekors med en opslået bog ved foden. Korset er magen til nr. 148 med und-

Fig. 213. Ejsing sogn, Ringkøbing amt.

Fig. 214. Rønbjerg sogn, Ringkøbing amt.

tagelse af, at skæringen på forsiden er omgivet af en laurbladskrans, som er »ophængt« i et lille bånd. Korset og bogen er opstillet på et stenpostament, hvorpå der på forsiden er opsat en støbejernsplate smykket med »farvelhænder«.

Størrelse. Korset, h: 116, b: 70, tyk: 2,7; bogen, h: 47, b: 31½, tyk: 4.

Udbredelse. Svendborg amt: Kullerup s. 1, 1853.

306 **335.** *Beskrivelse.* Et kløverbladskors med en opslået bog ved foden. I hvert kløverblad sidder tre valmuekapsler på forsiden; tilsvarende har nogle af bladene dem også på bagsiden. Korset og bogen er opstillet på en sten-sokkel.

Størrelse. Korset, h: 95, b: 60-60½, tyk: 3,2-3,3; bogen, h: 32½, b: 46½, tyk: 5.

Udbredelse. Holbæk amt: Sæby s. 5, 1831, 1844, 1849, 1859 og 1863.

308 **336.** *Beskrivelse.* Lille fladt latinerkors med bog. I skæringen på korset er anbragt et sommerfuglelignende insekt.

Størrelse. Korset, h: 76½, b: 45½, tyk: 2½; bogen, h: 56, b: 65½.

Udbredelse. Skanderborg amt: Lillerup s. 1, 1856.

288 **337.** *Beskrivelse.* En sortmalet støbejernsbog med påmalede hvide bogstaver.

Størrelse. h: 42, b: 51.

Udbredelse. Svendborg amt: Ærøskøbing 1, ?.

5. Monumenter

Der findes kun ganske få støbejernsmonumenter i Danmark. Det skyldes antagelig både, at de har været dyre, og at danskerne normalt er meget tilbage for det pompøse. I København findes hovedparten med ét ved Trinitatis kirke, ét på Frederiksberg kirkegård og fem på Assistens kirkegård; og alle på nær to er formet som fritstående steler eller cippi, de resterende to har form som ædikulaer. Ude i landet er der fundet yderligere fem monumenter. Fra Sønderjylland og København er imidlertid medtaget flere kors, der er opstillet på et meget stort postament, der derved får en dominerende plads i udformningen af gravmælet.

Fig.215. Nørre Vium sogn, Ringkøbing amt.

Fig.217. Spandet sogn, Tønder amt.

Fig.216. Velling sogn, Ringkøbing amt.

Fig.218. Gravlev sogn, Aalborg amt.

Fig.219. Spandet sogn, Tønder amt.

Fig.220. Sebbet sogn, Aalborg amt.

Ædikulaer

309 **338. Beskrivelse.** Stort fritstående gravmæle udformet
312 som en dobbelt, todelt ædikula. Den øverste del af for-
siden og bagsiden danner to dybe nicher, der er om-
givet af to flade, forsænkede halvsøjler. Disse er for-
længet af hver deres fiale med spir, der er tæt besat
med krabber. Topstykket danner en gavltrekant med
hvirvel, ligesom der langs kanterne på taget sidder
krabber. I toppen af den ene gavl sidder et lille guld-
malet kløverbladskors, i toppen af den anden et lille
spir. Mellem de to fialer, øverst i nicherne, sidder en
gennembrudt baldakin bestående af gotisk stav- og
maskværk. Siderne på den øverste del af monumentet
er smykket med en lang stav, der omslynges af en ved-
bendranke. I nicherne er der et relief, som på den ene
side foretiller dødens genius, stående foran en søjle, på
hvis top der er anbragt en lille urne. Geniet holder en
nedadvendt fakkelt i den ene hånd og valmuer i den
anden. På den anden side er der en siddende, draperet
kvinde, der med en griffel i den ene hånd skriver på
en tavle, som hun holder med den anden. Foran hende
står en søjle med en portrætbuste på toppen. Antagelig

forestiller busten Dr. Peter August Wedel (1768-1842),
der var seminarieførstander og provst, og som ligger
begravet under monumentet. Den underste del er
også flankeret af flade, lidt bredere, forsænkede halv-
søjler, og den er omgivet af en stærkt profileret fod-
gesims, under hvilken der er placeret en sokkel. På
forsiden har den underste del hovedinskriftionen,
medens der på bagsiden er anbragt Vedel'ernes bor-
gerlige våben: En i en cirkel indskrevet ligesidet tre-
kant på sølvgrund, delt i tre mindre trekanter. Første
felt har guld-baggrund, herpå et sølv-alter med bræn-
dende lue; andet felt er grønt med guld-rosengren
med blomster; tredje felt er delt i en sølv og blå halvdel
med en guld-slange, der bider sig selv i halen. Ud for
de mindre trekanter sidder bogstaverne D.S.T. (Deus,
Sanitas, Tempus). Omkring cirklen står: COELUM, COE-
LUM, UNDIQUE ET UNDIQUE. På siderne af underdelen
findes en stor amfora. De forsænkede felter er rød-
malede eller blågrønne, nicherne blågrønne og relief-
ferne hvidmalede. En del af fodgesimsen er også rød-
malede, resten af monumentet er sort, og bogstaverne er
guldmalede.

Fig.221. Vokslev sogn, Aalborg amt.

Fig.222. Mou sogn, Aalborg amt.

Størrelse. h: 253, b: 70½, dyb: 45.

Udbredelse. Svendborg amt: Skaarup 1, 1842.

- 227 **339.** *Beskrivelse.* Stort ædikula med to spidsbuer, hvorimellem et lille kløverbladskors er påsat på skyer. I hver bue sidder en delt gennembrudt baldakin bestående af gotisk stav- og maskeværk, der i midten ender i en knopformet »slutsten« og i siderne støttes af kanelerede korintiske halv søjler. Baggrunden er et relief, forestillende Jesu opstandelse og en bedende apostel. Over Jesus er anbragt stråleglans og tre keruber, og over apostlen er der skyer. Den profilerede overgang mellem over- og underdel er smykket med efeuranker; underdelen med inskriptionen er glat. Monumentet er opstillet over glarmester Christopher Hauchschildt (1749-1834), anbragt op ad kirkens apsis og omgivet af lille gitter. Relieffet er hvidmalet, resten sort med forgyldninger på kors og bogstaver.

Størrelse. h: 250, b: 124, dyb: 44,5.

Udbredelse. København: Trinitatis kirke 1, 1834.

- 310 **340.** *Beskrivelse.* Stort nygotisk ædikula anbragt op ad kirkegårdsmuren, flankeret af fialer, hvis spir er tæt besat af krabber og afsluttes af en korsblomst. Mellem fialerne danner monumentet en spidsbuet gavlf, som krones af et kors, og hvori der sidder en gennembrudt baldakin. Gravstedet omgives af et jerngitter, formet som spidsbuet stavværk, som bagtil i hjørnerne ved kirkegårdsmuren har tilsvarende fialer som ædikulaen. Mellem disse løber lige under murkraven en gennembrudt buefrise med bladafslutninger. Ædikulaens baggrund er hvidmalet, hvorpå indskriften med forgyldte bogstaver sidder; resten af monumentet er sort. Foran ædikulaen står en stor gennembrudt støbejernskumme. Monumentet er opstillet over skibsreder og værftsejer Lars Larsen (1758-1844) og hustru Jacobine f. Unis (1772-1819). Stærkt forfaldent.

Størrelse. Ædikulaen, h: 254, b: 100, dyb: 12; gravstedet, l: 500; kumme, l: 132, b: 97, h: 44.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1844.

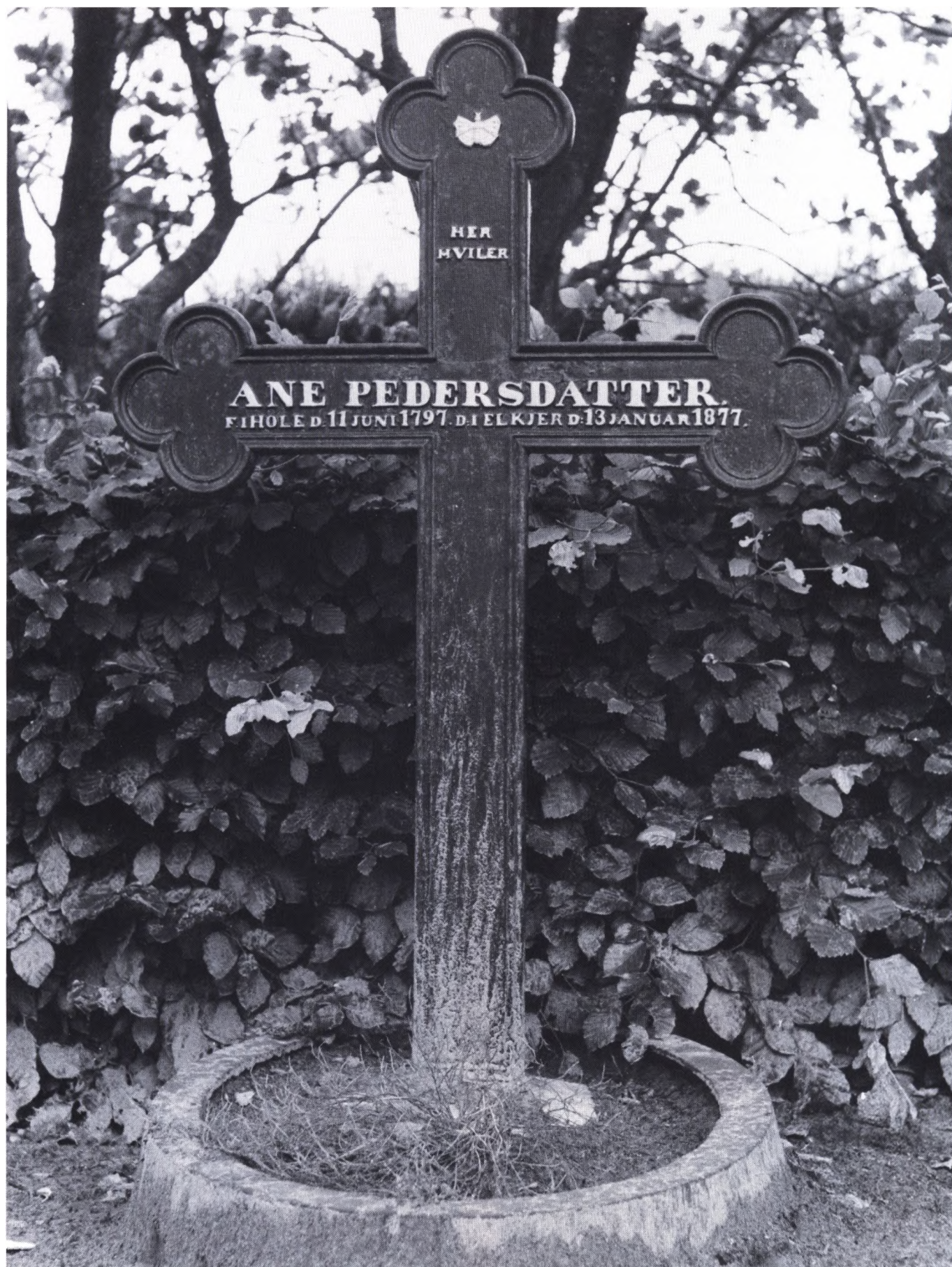

Fig.223. Alstrup sogn, Aalborg amt.

- 311 **341.** *Beskrivelse.* Stort fritstående, trefløjet ædikula. Midterfeltet, der er højere end de to øvrige felter, er formet som en stor rundbuet niche, hvori der står en statue forestillende dødens genius med en nedadvendt fakkel og valmuer i hånden. Den øverste del af nichen er kølbueformet. Heri sidder en gennembrudt baldakin bestående af gotisk stavværk med hvirvelroset, to hvirvler, samt forneden afsluttet af knopformet »slutsten«. Langs overkanten har der engang siddet store krabber. De tre fløje er inddelt af halvsøjler, og oven over de yderste sidder der et lille tabernakel på den horisontale afslutning. Den øverste del af sidefløjene har gennembrudt maskværk. Underdelen af monumentet er også tredelt af store halvsøjler. Herimellem sidder mindre, meget flade søjler. Den midterste del, hvorpå statuen står, danner en halv ottekant. Monumentet er i slemt forfald. Det er sat over jernstøber Ulrik Stallknecht (1794-1858) og dennes hustru Oline Emilie f. Thostrup (1798-1873), samt to af deres sønner.
Størrelse. h: 183, b: 138.
Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens, Klosterkirken 1, 1858.

Steler

- 313 **342.** *Beskrivelse.* Høj stele som indsnævres opefter mod topstykket. Det spidsbuede topstykke rager ud over stelen; herunder løber en perlestaf, og topstykket er smykket på så vel forsiden som på bagsiden af en stor palmette. Den svejfede overgang mellem topstykke og stele har på forsiden siddende en kerub. Under denne er der en bæltegesims af egeløv. Stelens forside består af et stort forsænket felt, som er omgivet af en kant, formet som en bladbløge. I feltet står indskriften, og oven over den sidder tre syvakkede stjerner og en sommerfugl. Meget stort profileret fodstykke og sokkel. Monumentet er sat over Johannes G. Wilhelm Kellerman (1800-1859), som fik følgende indskrift med på vejen: DU VAR VIRKSOM OG/FORDRINGSFRI./EFTERSLÆGTEN SOM NYDER/FRUGTEN AF DIN FLID/VIL VELSIGNE DIT MINDE. Monumentet er i dag stærkt forvitret, specielt topstykket. Sortmalet.
Størrelse. h: 235, b: 60, dyb: 50.
Udbredelse. København: Frederiksberg kirkegård 1, 1859.
- 314 **343.** *Beskrivelse.* Høj stele med spidsbuet gavlf og sideakroterier; under topstykket palmettefrise. På gavlen sidder en stor bunden krans og valmuekapsler i de nederste hjørner. Stelens forside består af et stort forsænket felt, som er omgivet af en profileret kant. Soklen er profileret og prydet med bladbløge. Hver side af monumentet er smykket med en kikkert over en sextant, ovenover sidder en femtakket stjerne. Monumentet

er sat over professor i matematik, dr.phil. Erasmus Georg Fog Thune (1785-1829). Sortmalet.
Størrelse. h: 210, b: 50½, dyb: 38.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1829.

344. *Beskrivelse.* Høj stele magen til foregående. På siderne er der dog æskulapstave, som afsluttes af palmetter. Monumentet er sat over wexelmægler Thiis Christopher Bützow (1791-1835) og hustru Christiane Elisabeth født Schøne (1801-1874). Sortmalet.
Størrelse. h: 210, b: 50, dyb: 38.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1835.

- 315 **345.** *Beskrivelse.* Stort spidsbuet topstykke og sokkel, som antagelig er til en nu forsvunden stele. Topstykket er smykket med stor palmette og fem valmuekapsler, to rosetter og akantus. Øverst er soklen omgivet af en bladbløge.
Størrelse. Topstykke, h: 47, b: 54, dyb: 42; sokkel, h: 39, b: 58 dyb: 51½.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård.

- 316 **346.** *Beskrivelse.* Stort monument opsat på postament med kvaderfugning og niche med olielampe. Rundbuet topstykke, i hvilken der er en niche med lav urne. Den glatte rektangulære pille bærer inskriptionen, hvorover der sidder et guirlandenedhæng, nederst sidder en stor rosetblomst. Ens på for- og bagside. Inskriptionen: HER HVILER/MARTIN VAHL/BOTANIKER/ZOOLOG/NATURENS FORTROLIGE/VIDENSKABENS VENNERS/VEN OG SAVN/FØD I BERGEN 10 OCT: 1749/DØD 24 Decb: 1804: – STØBT PAA/BÆRUMS JERN VERK. (På bagsiden): H.S.E./MARTINUS VAHL/SCIENTIA. NATURÆ/VEGETABILUM IN PRIMIS/ET ANIMALIUM/PRECELLENS/SCRIPTIS: PRÆCEPTIS/COMITATE. ERIGATIRONES/CLARUS/PREMATURE. MORBO. EREPTUS. DIE. 24 DECEMBER 1804/ÆTATIS. ANNO 56. Monumentet er tegnet af C. F. Stanley til Bærum Jernværk i Norge⁸⁶
Størrelse. Stelen, total h: 265, b: 77, dyb: 38; postamentet, h: 53, b: 100, dyb: 59.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1804.

- 318 **347.** *Beskrivelse.* Rundbuet stele kronet af et lille liljekors, som er opbygget af palmegrene. Øverst på monumentet sidder resterne af en stor krans med bånd; tilbage sidder en forsænket skive. En mindre sidder et stykke under den store, og mellem dem løber fem strenge. (Strengestument?). Herunder står inskriptionen, som dog er ulæselig på soklen. Monumentets forkant er omgivet af et bredt bånd. Glat bagside. Ste-len er rejst for Peter Voltelen (1818-1852). Stærkt rustent.
Størrelse. h: 142, b: 38, dyb: 14.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1852.

Fig.224. Tølløse sogn, Holbæk amt.

Fig.226. Værsløv sogn, Holbæk amt.

Fig.225. Høje Tåstrup sogn, Københavns amt.

Fig.227. Trinitatis kirke, København.

Fig. 228. Gravlev sogn, Aalborg amt.

Fig. 229. Vadum sogn, Aalborg amt

Cippi, støtter og obelisker

348. Beskrivelse. Monumentet består af en rektangulær støbejernsplade med smal, flad profileret hovedgesims omgivet af en glat kant. Pladen er opsat på en sandstenscippus på postament (h: 197, b: 54-70, dyb: 42). Cippusen har trekantsgavl med sideakroterier, og på toppen står en marmorurne behængt med et klæde. Bagsiden har en dyb fladbuget niche og dekoreret med en feston ophængt i to bånd. Pladen er smykket med en lyre, gråmalet med sortmalet lyre, kant og bogstaver. Monumentet er rejst for solodanserinde Anne Margrethe Schall (1775-1854). Under hendes navn og data står inskriptionen: DIN UNGDOM VAR EN DEILIG/MORGENSTUND/DIN ALDERDOM ET ROLIGT/AFTENBLUND.

Størrelse. Pladen, h: 85, b: 47½-53, tyk: 1½.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1854.

- 319 **349. Beskrivelse.** Cippus med trekantsgavle til alle fire sider og hjørneakroterier. Monumentet kronet af en stor vaseformet urne med hanke, hvoraf den ene er faldet af. Midt i den forreste og bageste trekantsgavl sidder en femtakket stjerne. Den svejfede overgang mellem topstykke og inskriptionsstykke har kanneler, og den svejfede overgang mellem stele og sokkel er dækket af en bladbølge. Cippusen afsluttes af et

postament. Siderne er smykket af en stor nedadvendt fakkell, omkring hvis skaft der er bundet seks valmuekapsler. Gravmælet er opstillet over domprovst og sognepræst Jacob Hansen Bang (1770-1841) og hustru Anne Cath: Soph: Bang (1779-1820) født Østrup. Under inskriptionen står: VI VIDE, AT DERSOM VORT JORDISKE/HUUS DENNE HYTTE NEDBRYDES, HAVE/VI EN BYGNING AF GUD, ET HUUS, SOM/IKKE ER GJORT MED HÆNDER, EVIGT/I HIMLENE. 2 CORINTH V-I. Bag på monumentet sidder en lille påsat plade med: »Udført hos Bock/Kjøbenhavn«.

Størrelse. h: 195, b: 41-70, dyb: 37-57.

Udbredelse. Københavns amt: Roskilde, Roskilde domkirke 1, 1841.

- 310 **350. Beskrivelse.** Støbejernsmonument med trekantsgavl og hjørneakroterier. Topstykket kronet af et kløverbladskors. Mellem topstykket og inskriptionsfeltet er der et felt bestående af lange lancetformede blade, og karnis mellem pille og fodstykke er dækket af kanneler. Fodstykket er dekoreret af et relief, forestillende en dødsgegnis, siddende på en sarkofag (på hvilken der er en slange, der bider sig selv i halen), og støttende sig til en nedadvendt fakkell; foran står tre omkransede søjler (metaer). På monumentets bagside

Fig.230. Sejlflod sogn, Aalborg amt.

Fig.231. Vognsild sogn, Aalborg amt.

sidder en krans ophængt i en sløjfe, og på siderne to krydsede, nedadvendte fakler. Gravmælet er sortmaleret.

Størrelse. h: 146, b: 55½, dyb: 19-28.

Udbredelse. Aarhus amt: Tiset s. 2, 1856 og 1864.

- 321 **351.** *Beskrivelse.* Cippus med gesims og trekantsgavl til alle fire sider, og i hvis midte der er anbragt et latinsk kors. Soklen er profileret og omkranset af en blad-bølge. Inskriptionen på forsiden er indrammet af en liste. Siderne er smykket af en stor opadvendt fakkel, der også indrammes af en liste. Monumentet er opstillet på støbejernsplade, der fylder hele gravstedet, 3 × 3 meter, og omgivet af gitter. Midt på pladen, foran cippussen, et felt i form af en medaljon, dannet af et geometrisk bånd, ligesom tilsvarende bånd sidder som kvartcirkler i hjørnerne. Monumentet er sat over Christian Frederik Neve (1759-1823), klokker ved Frue kirke, og hustru Giertrud Marie født Gudmansen (1759-1843).

Størrelse. h: 190, b: 53½, dyb: 39.

Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1843?

- 330 **352.** *Beskrivelse.* En stor todelt, vélholdt stele eller støtte. Over- og underdel er delt af en gesims, ligesom

monumentet både har en kraftig profileret fod- og hovedgesims. Den underste del af støtten har form som en kubus og har på forsiden en flad, halvbuet niche med dødens genius siddende på en sarkofag, støttende sig til en nedadvendt fakkel, og med tre bekransede søjler stående foran sig (metaer). Øverst på hver side af nichen sidder et symmetrisk blad- og blomstermotiv. Den øverste del af støtten har større basis end top og afsluttes af et glat latinsk kors; korset er forgyldt, og i den fremhævede skæring sidder en roset. Inskriptionen er omgivet af en kraftig kantliste. Siderne og bagsiden er glatte. Monumentet er opstillet over jernstøber Niels Jochumsen (1789-1857) og hustru Petria f. Taaning (1823-1852) samt to sønner.

Størrelse. h: 200, b: 63, dyb: 43.

Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens, Nordre kirkegård 1, 1852.

- 332 **353.** *Beskrivelse.* Obelisk. Toppen danner en flad tetraede. Monumentet er opstillet på en støbejernssokkel med konkav profil. Foran på støtten sidder en stor laurbladskrans omviklet af et bånd med sløjfe.

Størrelse. h: ca. 200.

Udbredelse. Sønderborg amt: Broager s. 1, 1864.

- 323 **354. *Beskrivelse.*** Lille obelisk. Toppen danner en flad tetraede, på hvis spids der sidder en kugle, og under hvilken der er en profileret gesims. Foroven og forneden er obelirken omgivet af en båndgesims. Imellem dem er der på alle fire sider anbragt en stor slange, der bider sig selv i halen, og under den nederste båndgesims sidder ligeledes på alle sider en dødsgegnis, siddende på en sarkofag, og støttende sig til en nedadvendt fakkell. De to båndgesims er sammen med slangerne, genieme og bogstaverne sølvmalet, medens resten af monumentet er sortmalet.
Størrelse. h: 113, st.b.: 32½.
Udbredelse. Svendborg amt: Tullebølle s. 1, 1847.
- ### Kors opsat på piedestaler, postamenter eller natursten
- 324 **355. *Beskrivelse.*** Piedestal med plan overside, hvorpå der står et latinsk kors. Et lille stykke under oversiden er piedestalen omgivet af en profileret gesims. Fronten har en rundbuget, flad niche med dødens gegnis, siddende på en sarkofag, støttende sig til en nedadvendt fakkell, og tre søjler stående foran sig (metaer). Monumentet afsluttes af en profileret fodgesims og en sokkel. Korset er glat med fremhævet skæring. Inskriptionen står på begge sider af piedestalen.
Størrelse. Korset, h: 66; piedestalen, h: 79, b: 61, dyb: 41½.
Udbredelse. Skanderborg amt: Horsens, Klosterkirken 1, 1849.
- 356. *Beskrivelse.*** Stor stenpiedestal med plan overside, hvorpå der er anbragt et muslingekor på en svejft og profileret jernsokkel. Kors magen til nr. 158. Piedestalen har et lille stykke under oversiden en profileret gesims og er opstillet på en konkav profileret sokkel.
Størrelse. Korset, h: 130, b: 75, tyk: 2,2; piedestalen, h: 126½.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1818.
- 357. *Beskrivelse.*** Fladt latinsk kors opsat på en høj stenpiedestal, som foroven danner en mindre flad sokkel. På piedestalen står følgende indskrift: PIETRO CHRISTIANO BIANCO/MORTUO 2 JUL 1813/GRATA COMMUNITAS CATHOLICA 1832.
Størrelse. Korset, h: 125, b: 67½, tyk: 2,3; postamentet, h: 108.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, 1832.
- 263 **358. *Beskrivelse.*** Kløverbldskors med bred, flad kant og fladt fodstykket magen til nr. 287. Opstillet på stor jernpiedestal med bred gesims et stykke under oversiden og med stor profileret sokkel. På for- og bagsiden sidder en stor laurbærkrans gennemstukket af en opadvendt fakkell. Siderne er smykket af en lekythos.
Størrelse. Korset, h: 110, b: 77, tyk: 3,1; piedestalen, h: 90, b: 43½, dyb: 38.
Udbredelse. København: Assistens kirkegård 1, ?.
- 325 **359. *Beskrivelse.*** Stort monument af sten og jern. Et stort jernkors med trekantsafslutninger og kraftig profileret kant er opstillet på et stort sandstenspostament, som hviler på en høj sokkel. På for- og bagsiden af postamentet er der forsænkede, rektangulære inskriptionsfelter, og på siderne er der et tilsvarende forsænket, kvadratisk felt med relief, forestillende en pikkelhue omgivet af to laurbærgrene, og bag hvilken to korslagte kårder er nedstukket.
Størrelse. Korset, h: 185, b: 100; postamentet, h: 80.
Udbredelse. Sønderborg amt: Sotterup s. 1, 1864.
- 326 **360. *Beskrivelse.*** Stort støbejernskors opsat på stor natursten. Korset er magen til nr. 225, øverst sidder to korslagte sværd under en pikkelhue, midt på stammen en bladkrans. For foden ligger en kanonkugle. Stenen har delvis poleret forside med inskriptionen. Herover er indhugget et lille felt med en kurv, hvorigennem der er stukket en spade og hakke. Korset er sortmalet med sølv på bogstaverne.
Størrelse. Korset, h: 151, b: 86, tyk: 2½.
Udbredelse. Sønderborg amt: Nybøl s. 1, 1864.
- 361. *Beskrivelse.*** Stort kløverbldskors med en stor blomsterkrans lænende sig op ad stammen, opsat på et stort granitpostament med støbejernsplader på alle fire sider. Korset har profileret kant og en stor sekstakket stjerne i hvert trekløver. Bagsiden uden ornamenter. På korset står følgende indskrift: SÜSSES LEBEN, SCHÖNE FREUNDLICHE GEWOHNKEIT DES VIRKENS UND DASEINS, VON DIR SOLL ICH SCHEIDEN. Den foransiddende plade, der er formet som en sarkofag, har også en sekstakket stjerne siddende over følgende inskription: MEER END JORDISK, HJERTETS GLANDS/STRAALED AF DIT FROMME ØIE/TIDLIG VINKED' HUMLENS KRANDS/DIG FRA JORDEN TIL DET HØIE,/MODEN KUNNE DU FREMTRÆDE/FOR DIN FRELSERS DOMMERSÆDE;/MEN VOR ØMME TAARE, FALDET PAA DIN BAARE,/LÆNGE SKAL DIT GRAVSTED VÆDE! Bagsidepladen har en roset i hvert hjørne med spor af forgyldning; det samme har sidepladerne. Postamentet har afskåret kant. Monumentet er sat over Jeannette grevinde af Hardenberg-Reventlow, født von Reitzenstein (1777-1819).
Størrelse. Korset, h: ca. 170, b: 98, tyk: 4½; postamentet, h: 80, b: 110; blomsterkransen, d: 52; pladerne, h: 50, b: 70, h: 31, b: 55.
Udbredelse. Maribo amt: Radsted s. 1, 1819.

Fig.232. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.234. Hoven sogn, Ringkøbing amt.

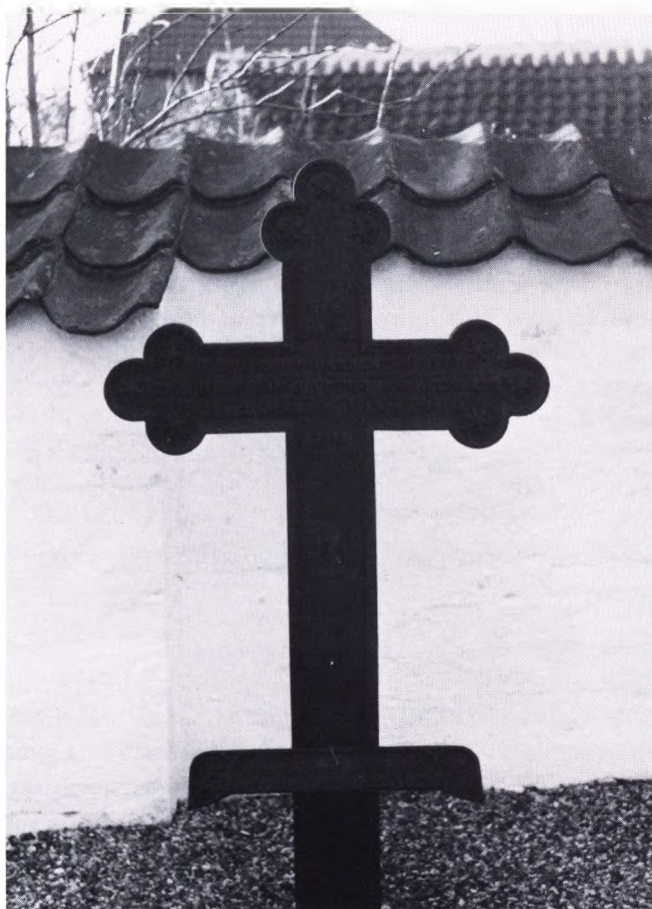

Fig.233. Melby sogn, Frederiksborg amt.

Fig.235. Skellerup sogn, Svendborg amt.

Fig.236. Avlum sogn, Ringkøbing amt.

Fig.237. Ulfborg sogn, Ringkøbing amt.

362. Beskrivelse. Kors magen til det foregående, blot mindre, opstillet på en høj utilhugget natursten, foran hvilken en stor marmorplade er opstillet. Dog mangler blomsterkransen. Inskriptionen på den store plade er ulæselig. På korset står inskriptionen: DU ER STØV OG DU SKAL BLIVE TIL STØV IGEN I MOSEBOG 3 KAP. 19 V. Monumentet er opstillet over Christian H. A. grev Hardenberg-Reventlow (1774-1840).

Størrelse. Korset, h: 110, b: 75, tyk: 4½; stenen, h: 140; pladen, h: ca. 170, b: ca. 100.

Udbredelse. Maribo amt: Radsted s. 1, 1840.

³²⁷ **363. Beskrivelse.** Lille latinsk kors opsat på meget stor utilhugget granitsten, hvorpå der er opsat en oval jernplade. Korset er omgivet af en flad kant. Ovalen er omgivet af et snoet bånd, øverst har den krydsede faner og geværer under en pikkelhue, nederst en krydsende ege- og låurbærgren.

Størrelse. Korset, h: 74, b: 39½, tyk?; ovalen, h: 66, b: 47.

Udbredelse. Sønderborg amt: Ulkebøl s. 1, 1864.

Sarkofager

³²⁸ **364. Beskrivelse.** Stensarkofag med støbejernslåg. I hvert hjørne af sarkofagen står en udragende firkantet søjle, som krones af en kanonkugle. Mellem søjlerne, der har afskårne hjørner ind mod låget, har sarkofagen helt plane, lodrette sider. En stor rektangulær jernplade med stumppe hjørner ligger udspændt mellem søjlerne, pladen er omgivet af en bred ramme-kant. Øverst på låget sidder en tolvtakket stjerne, nederst et kors imellem inskriptionen. I den ene ende af sarkofagen, på kanten mellem to af kanonkuglerne, står et lille kraftigt latinsk kors af marmor med på-malet indskrift.

Størrelse. ?

Udbredelse. Sønderborg amt: Augustenborg 1, 1864.

Øvrige monumenter

³²⁹ **365. Beskrivelse.** Støbejernsmonument i to dele. Den forreste del består af et postament, hvorpå der ligger en hund. Den bageste del er formet som en stenhøj bestående af syv støbte »sten«, der er placeret omkring en ottende, flad »sten«, hvorpå inskriptionen står. De omgivende »sten« smykkes af efeuranker. På toppen

Fig.238. Husby sogn, Ringkøbing amt.

står et stort latinsk marmorkors. Inskriptionen: ELISABETH ROSENKRANTZ/FØDT ROSENKRANTZ/1824. 1854. 1855. – TRO I DET MINDSTE/SOM I DET STØRSTE VAR AL/HENDES TILLID GUDS NAADE – DØDEN ER OPslugt FORMEDELST SEIER. I COR. 15.54.

Fig.239. Ullerup sogn, Sønderborg amt.

Størrelse. h: 204, b: 54, dyb: 81.
Udbredelse. Skanderborg amt: Veng s. 1, 1855.

Ornamenter

Selve formen af korset med profileringer og påstøbte stiliserede blomsterornamenter har været givet på forhånd fra støberiets side, men man har derefter meget ofte selv kunnet vælge ornamenter til påsætning. Katalogerne fra Carlshütte, som tidligere er omtalt, viser, hvilke valgmuligheder folk havde, og hvordan man har kunnet anbringe det eller de ornamenter, man fandt smukkeste eller mest egnet. Folk behøvede ikke at tage særlige økonomiske hensyn, da ornamenterne var ganske billige. Et katalog fra Holstebro Jernstøberi viser de forskellige valgmuligheder på en anden måde end dem fra Carlshütte. Her ser man et prøvekorset med otte eller ni forskellige påstøbte symboler på for-

siden af korset. (Fig. 241). Antagelig har støberiet leveret sådanne prøvekorset til de store forhandlere af dets støbegods ude omkring i amtet, så folk på stedet har kunnet tage stilling til, hvilke symboler de foretrak at få på det bestilte gravminde. Et af disse prøvekorset er blevet bevaret, fordi Niels Jensen Krejbjergs familie i Resen sogn har syntes, at det var et passende gravminde til ham, da han døde den 18. januar 1885. Familien har formodentlig overtalt en købmand i Struer til at sælge det, og de har så fået støbt en plade med Niels' navn og årstal, som direkte passede til armene på korset.

Når der ikke kan være tvivl om, at korset fra Resen

sgn er et prøve Kors, så skyldes det, at der ud for hvert symbol er anbragt et tal, som må antages at være et bestillingsnummer. På korset er der følgende symboler med numrene:

1. Krans med bånd.
2. Natsværmer.
3. Lille kors, hjerte og anker.
5. En rosenbuket.
6. Korslagt neg, segl og le.
7. Egestamme.
8. Stort kors, hjerte og anker med efeu og palmeblade.
9. »Farvelhænder«.
Alle disse sidder på forsiden. (Fig. 240).
På bagsiden er der:
10. Slange, der bider sig selv i halen rundt om natsværmer.
11. Lille kors, anker og hjerte.

Nummer 4 mangler, men i kataloget kan vi se, at der på det afbildede prøve Kors sidder et bundt med syvotte kornaks i skæringen, dér hvor Resenkorset nu har sin navneplade siddende. Det synes også, som om man kan ane sporene efter sådanne aks oven og neden for pladen.

Prøvekorset fra Resen viser nogle af de mest foretrukne symboler, som optræder på støbejernskorsene. Men der blev valgt mange andre. Hvilke kan vi se af nedenstående liste, som er opgjort amtsvis. Rent dekorative elementer som palmetter er ikke medtaget, da de ofte er tænkt som en del af korsets design.

Frederiksborg amt

egeløvkrans
englefigur (i flere forskellige udformninger)
»farvelhænder«
femtakket stjerne
kors
olielampe
roset
sektakket stjerne
sommerfugl
timeglas
vinget englehoved (kerub)

Af amtets 33 gravminder har 11 et ornament, 10 har en kombination af to til fire, og 12 har ingen påsatte ornament. Den femtakke stjerne er det hyppigst optrædende symbol, og det sker enten alene eller i en kombination.

Holbæk amt

anker
anker, kors og en trekant med øje
dødens genius med de tre metaer
»farvelhænder«
hjerte
kalk
løvehoved
påfugl
valmuekapsler

Fem kors er dekoreret med valmuekapsler. Ellers er der kun tre kors af amtets 32 kors, der har en form for symbol. Ét har et løvehoved, ét har »farvelhænder«, medens det sidste har de øvrige.

Maribo amt (Lolland)

anker, kors og hjerte
bikube
bladkrans
bog
dødens genius med de tre metaer
egeløv
»farvelhænder«
femtakket stjerne
hjerte
kalk
kors
korslagte neg
korslagt plov og harve
nedadvendt fakkel i bladkrans
roset
sommerfugl
sektakket stjerne
ubestemmelig figur

Blandt amtets 41 mindesmærker har ni kun ét ornament, 21 har fra to til fire, og 11 har ingen påsatte symboler. Det hyppigste forekommende symbol er den femtakke stjerne, men også kalk og anker, kors og hjerte optræder flere gange.

Svendborg amt

anker
anker, kors og hjerte
blomster
dødens genius med de tre metaer
engel
»farvelhænder«
femtakket stjerne
hjerte
kalk
nedadvendte fakler

Fig.240. Resen sogn, Ringkøbing amt.

roset
sekstakket stjerne
slange
sommerfugl
vinget timeglas

Mere end halvdelen af amtets 62 gravminder er uden symboler, nemlig 40 kors. 12 kors har blot ét ornament, medens 10 har to til fire. Det almindeligst forekommende symbol er »farvelhænder«, som findes på halvdelen af de symbolbærende kors.

Fordelingen mellem kors med symboler og kors uden er ikke analyseret i dette amt. De almindeligste symboler er det vingede timeglas, »farvelhænder«, de to små engle med slanger og Amorfiguren, samt sommerfuglen.

Skanderborg amt

anker
bladkrans
bladornament
blomster
draperet kvinde med kande
engel
»farvelhænder«
kløkke
korslagte kanoner med kugler
korslagte, nedadvendte fakler
roset
sekstakket stjerne
sommerfugl
sommerfuglelignende insekt
syvtakket stjerne

Næsten alle kors i amtet har et eller flere ornament. 36 af de i alt 123 gravminder er helt uden noget symbol, 12 har blot ét symbol, og hele 75 har to eller flere ornament. Det hyppigst forekommende ornament er ankeret, som findes på 54 af korsene, medens 24 er smykket med en sommerfugl eller et sommerfuglelignende insekt.

Ringkøbing amt

Amor
anker
anker, kors og hjerte
anker, kors, hjerte, palmegrene og efeu
bladkrans
bladornament
blomsterbuket
draperet kvinde med kande
dødens genius og de tre metaer

»farvelhænder«
femtakket stjerne
kornaks
korslagte, nedadvendte fakler
korslagt neg og en segl
krans med bånd
kurv med blomster
muslingeskal
natsværmer
nedadvendt fakkel
neg

Aalborg amt

bikube
blomsterornament
blomsterranke (tulipaner og roser)
blomsterstrøende engle med bladkrans
Christushoved
»farvelhænder«
fugl (Helligånden)
kors
krydsede egeblade
kvindelig engel med nedadvendt fakkel
mandlig engel med nedadvendt fakkel
putto siddende på delfin
rosenranke
sekstakket stjerne
siddende, sørgende kvindefigur
siddende kvindefigur i skyer
siddende Eros
sløjfe med nedadhængende ender
sommerfugl

Af Aalborg amts 155 gravkors har 62 ét ornament, 56 har som regel blot to ornament kombineret, medens 33 overhovedet ingen symboler har. Det almindeligste ornament er sommerfuglen, der forekommer på ca. 80 kors. Den i de andre amter så almindelige stjerne er her forvandlet til en roset eller en rosetlignende figur, der næsten er lige så hyppigt anvendt som sommerfuglen.

Thisted amt

Amor
anker, kors og hjerte
bladkrans
blomsterstrøende engel med bladkrans
Christushoved
»farvelhænder«
femtakket stjerne
fugl (Helligånden)
kors
korslagte, nedadvendte fakler
kvinde bærende på et lille barn

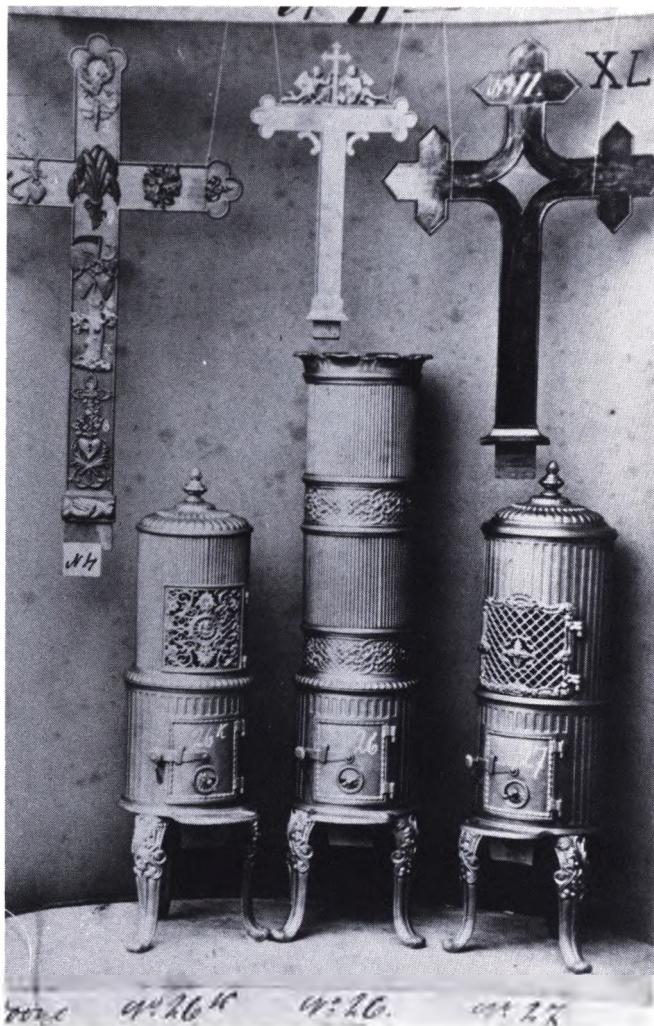

Fig.241. Katalogside, 1906. Holstebro Jernstøberi.

lille engel knælende på sky
 ottetakket stjerne
 palmette
 putto siddende på en delfin
 roset
 sekstakket stjerne
 sommerfugl
 stiliseret kaprifolieblomst
 sørgende engel
 to små engle med slanger
 vinget timeglas
 neg, segl og le
 ottetakket stjerne
 putto
 putto siddende på en delfin
 putto stående på en muslingskal
 putto med en eller flere kranser
 ranke
 rosenbuket
 rosen gren
 roset
 sekstakket stjerne

slange
 slange omkring en natsværmer
 sommerfugl
 sommerfuglelignende insekt
 syvtakket stjerne
 to små engle med slanger
 træstammer
 vinget englehoved (kerub)
 vinget timeglas
 vårflue
 uidentificerbar person

En fjerdedel af amtets kors har ikke fået påstået noget symbol, nærmere betegnet 110 ud af 407 kors. Af de resterende kors har 32 kun ét ornament, medens 265 har to eller flere symboler. Mere end en tredjedel af korsene, eller 150, er smykket med »farvelhænder«, og 125 har anker, kors, hjerte (eventuelt sammen med to palmegrene og efeu). Et andet meget udbredt symbol er bladkransen med eller uden bånd, som findes på 80 kors. 72 kors har påsat en femtakket stjerne, og af dem er de 35 smykket med en draperet kvinde med kande.

Tønder amt

anker, kors og hjerte
 bikube
 blomsterkrans
 blomsterranke
 femtakket stjerne
 »farvelhænder« i skyer
 lille engel med nedadvendt fakkell, der støtter sig til urne
 ottetakket stjerne
 sekstakket stjerne
 sommerfugl
 sørgende engle
 svævende, draperet kvinde med kors og palmegren
 vinget englehoved (kerub)

Af Tønder amts 69 gravminder har 22 et ornament, 17 har som regel to ornamenters sammen, og 30 har ingen påsatte symboler. Foruden den så almindelige stjerne findes hyppigt en svævende kvinde med draperet klædedragt og med kors og palmegren i hånden.

Aabenraa amt

anker, kors og hjerte
 brændende fakkellender
 Christusmonogram
 »farvelhænder« i skyer
 firtakket stjerne
 femtakket stjerne

kors
lille engel med nedadvendt fakkel, der støtter sig til urne
sommerfugl
svævende, draperet kvinde med kors og palmegren
sørgende engel

13 af Aabenraa amts 27 kors har ét ornament, ni har to eller tre, og fem har ingen symboler. Almindeligst er den svævende, draperede kvinde med kors og palmegren og den lille engel, der støtter sig til en urne.

Sønderborg amt

anker, kors og hjerte
bladkrans
blomsterornament
egeløv
englehoved i skyer
»farvelhænder«
flyvende faner med pikkelhue og våben
femtakket stjerne
kors
korslagt gevær og sabel under pikkelhue
korslagt sabel og gevær
korslagte sabler under pikkelhue
lille engel med nedadvendt fakkel, der støtter sig til urne
mandlig engel med nedadvendt fakkel
pikkelhue
pikkelhue i krans
roset
sommerfugl
svævende, draperet kvinde med kors og palmegren
sørgende engel
to morterer med kugler
vinget englehoved (kerub)

Sønderborg amt har 70 kors, hvoraf 25 har ét ornament, 16 har flere, og 29 har ingen symboler. Som i de to andre sønderjyske amter er den svævende, draperede kvinde med kors og palmegren hyppigt forekommende. Mange af ornamenterne her er af naturlige grunde militære attributter.

Samtlige forekommende ornament eller symboler

anker
anker, kors og hjerte
anker, kors, hjerte, palmegrene og efeu
bikube
bladkrans
blomsterkrans
bog

Christushoved
Christusmonogram
draperet kvinde med kande
dødens genius og de tre metaer
egeløv
engle (i mange forskellige udformninger)
Eros eller Amor
fakler
faner
»farvelhænder«
fugl
gevær med opplantet bajonet
hjerte
kalk
kornaks
kors
korslagte, nedadvendte fakler
korslagte neg
korslagte neg og segl
korslagt plov og harve
krans med bånd
kurv med blomster
løvehoved
morterer (kanoner)
muslingeskal
natsværmer
neg
neg, segl og le
olielampe
palmette
putto siddende på delfin
putto stående på muslingeskal
påfugl
rosenbuket
rosengren
rosenranke
roset
slange
sløjfe
sommerfugl
sommerfuglelignende insekt
stjerne (4, 5, 6, 7, 8-takket)
sabel
stiliseret kaprifolieblomst
sværd
svævende, draperet kvinde med kors og palmegren
timeglas
valmuekapsel
vinget timeglas
vårflue
øje i trekant som er omgivet af stråleglans

Ornamenterne kan opdeles i henholdsvis rent dekorative og symbolske elementer. De er at opfatte som symboler, når de billedligt giver udtryk for en idé eller

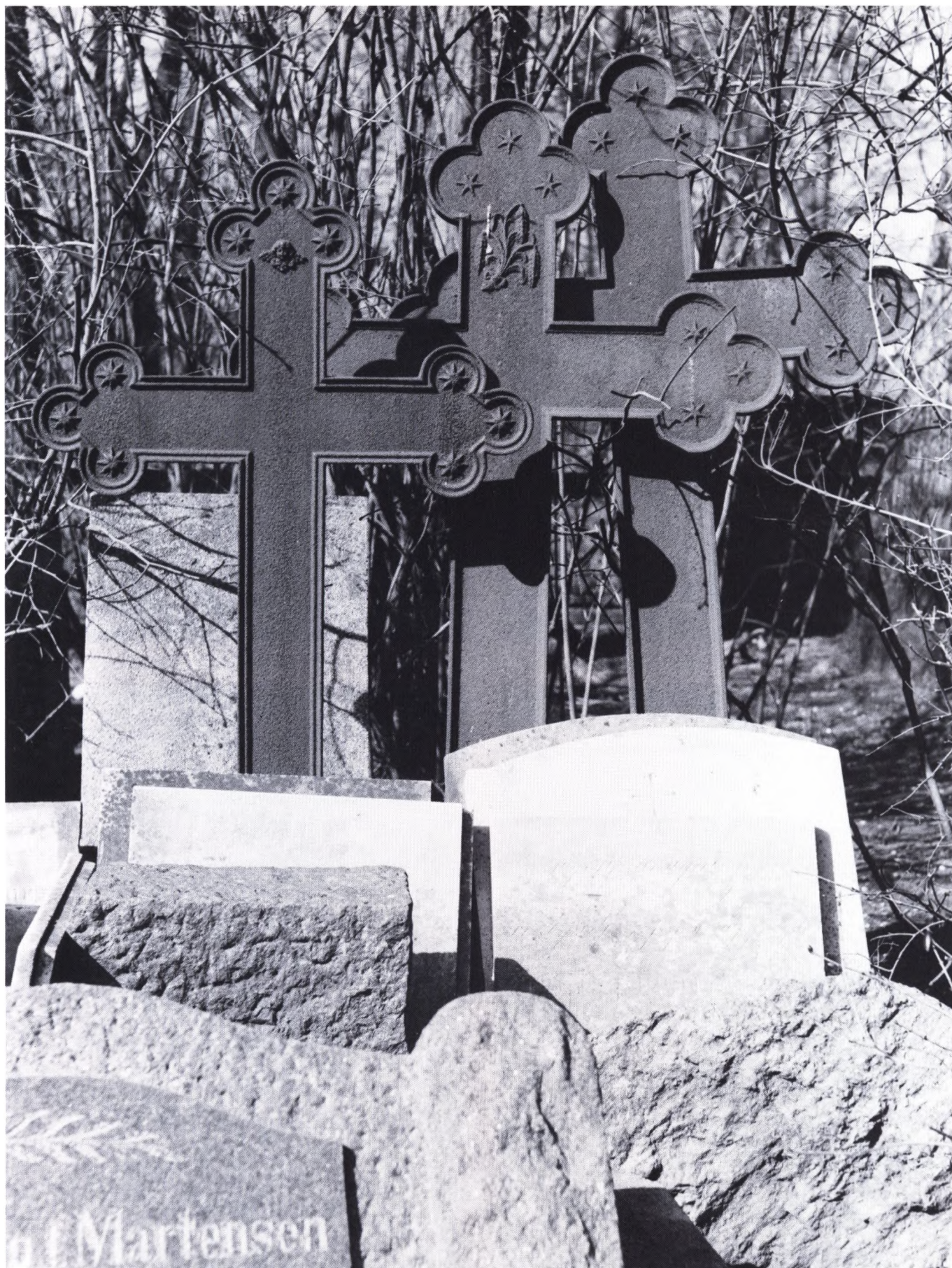

Fig.242. Løgumkloster, Tønder amt.

Fig.243. Lomborg sogn, Ringkøbing amt.

Fig.245. Hune sogn, Hjørring amt.

Fig.244. Døstrup sogn, Tønder amt.

Fig.246. Biersted sogn, Aalborg amt.

Fig.247. Store Brøndum sogn, Aalborg amt.

Fig.249. Rye sogn, Skanderborg amt.

Fig.248. Rise sogn, Svendborg amt.

Fig.250. Ovsted sogn, Skanderborg amt.

Fig.251. Rinckenæs sogn, Aabenraa amt.

Fig.252. Arrild sogn, Tønder amt.

lignende. Symboler spiller en stor rolle både i religionen, i dagliglivet og i kunsten, og under alle tre områder hører ornamenterne. Symbolsproget er ældgammelt og har da rødder i biblen eller den klassiske verden, men for det moderne menneske vil dets oprindelige betydning være stærkt blegnet.⁸⁷

Ankeret. Fig. 248. Dette symbol står for *håbet*. Det findes ofte gengivet i katakomberne. I Hebr. kap. 3, vers 19 hedder det: »og det (håb) har vi som et sjælens anker«.

Anker, kors og hjerte. Fig. 73 og 123. Dette symbol repræsenterer de tre religiøse dyder: *troen*, (kors), *håbet* (ankeret) og *kærligheden* (hjertet).

Bikuben. Fig. 98. Den er bolig for bien, der foruden at være flidens eller vindskiblighedens symbol også repræsenterer *håb*, *uskuldighed*, *udødelighed* og *opstandelse*.

Bladkransen. Fig. 165 og 237. Som ringformet symboliserer kransen *uendeligheden*, og anvendt som begravelsesornament viser den, hvordan alt fører tilbage til samme punkt. Den kan også være tegn på hæder, f.eks. på de militære gravminder.

Bogen. En opslået bog på et gravminde henviser oftest til biblen, men den kan også opfattes som livets bog.

Christi hoved. Fig. 133. Motivet stammer sikkert fra det i middelalderen så udbredte billede med Veronicas svededug. Veronica aftørrede Kristi hoved under gangen til Golgatha, og et aftryk af ansigtet blev tilbage. Her er det anvendt uden tanke på den katolske oprindelse.

Christusmonogrammet. Der findes et utal af Kristusmonogrammer. I det indsamlede materiale findes det kun på et kors og består her af et *P*, der går midt ned igennem et *X*. De to bogstaver *X* og *P* er Kristusnavnets to første græske bogstaver.

Delfinen. Fig. 317. Den er kendt for sin styrke og hurtighed. Grækerne opfattede den som de skibbrudnes frelser. Poseidons delfin redder guder og helte på sin ryg over dødens vand. Derved bliver den et frelser-symbol. Kristus er således *Delphinus Salvator*, den frelsende delfin, der redder menneskeheden. En delfin sammen med et anker kan derfor tolkes, som at Kristus (delfinen) er de kristnes eneste håb (ankeret).

Fig.253. Hoven sogn, Ringkøbing amt.

Fig.254. Gjellerup sogn, Ringkøbing amt.

Duen. Fig. 133. Den er et udpræget fredssymbol, men anbragt på gravminder kan den også hentyde til sjælen. Afbildes den i nedadgående flugt og er den omgivet af en stråleglans, er den det vigtigste symbol på *Helligånden*. Således skete det ved Jesu dåb: »og Helligånden dalede ned over ham (Jesus) i legemlig skikkelse som en due«. Luk. kap. 3, vers 22. Dette symboliserer, at syndens magt er brudt.

Dødsgeaien og de tre metaer. Fig. 80. Denne fremstilles som en yngling med vinger, der støtter sig til en nedadvendt fakkel. Genier er små børn med vinger, der ofte har allegorisk betydning. Metaen var i antikken et målmærke, hvoraf der ofte stod tre i hver ende af væddeløbsbanen. På gravmæler henviser disse til livets afslutning.

Egen. Den står for *styrke og udholdenhed*, de kristnes standhaftighed i lidelsen og martyriet, og *udødelighed*. Ligeledes mente man ikke, at egetømmeret kunne formulde.

Engle. Fig. 88, 96, 120 og 307. I biblen optræder engle som Guds sendebud. De er af hankøn og uden vinger. I den kristne oldtid begynder man at afbilde dem be-

vingede, og da er vingerne tegn på deres hurtighed. Endnu senere (i baroktiden) optræder engle i både kvinde- og børneskikkelser. De sidste ofte i form af et englehoved med vinger. Englenes attributter, som vi også kender dem fra støbejernskorsene, er bl.a. palmegrene (sejrstegnet) og korset. På de registrerede gravminder findes også sørgende engle med nedadvendte fakler, der angiver, at livsflammen er slukket, samt bedende engle på skyer, tydeligvis af forskelligt køn. Den så hyppigt i Sønderjylland forekommende barneengel, der med nedadvendt fakkel støtter sig til en stor urne, er en typisk dødsgeaius.

Eros eller Amor. Fig. 98. Denne er kærlighedsguden, der oftes afbildes med bue og pil.

Faklen. Fig. 149 og 195. Den brændende fakkel er et kærlighedssymbol, og to korslagte fakler symboliserer den ægteskabelige kærlighed. Endvidere bliver faklen til livsflammen, og afbildes den sænket, betyder det, at livsflammen er slukket.

»*Farvelhænder*«. Fig. 48. Håndtrykket henviser til kærlighedstanken og symboliserer afsked og genforening.

Forsynets øje. Øjet er indrammet af en trekant, der er omgivet af en stråleglans. Det er Guds øje, der ser alt, og for hvilket intet er skjult. Trekanten hentyder til *Treenigheden*, og stråleglansen til Guds herlighed.

Hjertet. Symboliserer dels Guds kærlighed, som opfylder hjertet, dels den kristne næstekærlighed.

Høstredskaber. Fig. 240 og 269. Disse henviser til bondens erhverv.

Insekter. Myg, fluer, stankelben m.m. er normalt djævelsymboler. Djævelen farer ud af en besat som et flyvende insekt. Beelzebul betyder »fluernes herre«, Matth. kap. 12, vers 24. Vårfluen må antagelig opfattes som symbol på det timelige liv.

Kalken. Den er det bæger, i hvilket vandet forvandles til vin, men den kan også symbolisere den grav, hvori Jesus lå som død. Disken oven på kalken er da stenen for indgangen til graven. Tilsammen symboliserer de også Jesu legeme og Jesu blod, og dermed den kristne tro: troen på Jesus som Guds søn. Hvis kalken findes på et gravminde over en præst, henviser den ligeså til hans embede.

Kornaks eller *neg* refererer til, at sæden spirer op af den mørke jord og bringer frugtbarhed. Jomfru Maria er ofte iført en kappe med kornaks. Negene får også en til at tænke på høsten og efteråret og i overført betydning døden.

Korset. Fig. 61. Det er det vigtigste kristne symbol. Det leder tanken hen på Kristi lidelse, død og opstandelse og således på det evige liv.

Kvinde med kande. Fig. 161. Den draperede kvinde, der sidder og vander blomster med en kande, er tilsyneladende en reminiscens af tidligere århundreders allegoriske personfremstillinger. Uvilkårlig leder figuren tanken hen på frugtbarheden og freden.

Løven er almindeligvis tegn på styrke og mod. Som sindbillede er den også symbol på Kristi magt og majestæt. *Løvehoved* på gravminder kan endvidere betyde, at herunder ligger en retsindig og retfærdig.

Musling. Perlemuslingen er et symbol på Jomfru Maria, idet Maria gemte »en kostelig perle« (Kristus) i sit skød. Perlen løsriveres fra muslingen uden at ændre den, ligesom Jesu fødsel ikke ændrede Marias jomfruelighed.

Natsværmer. Se sommerfugl.

Olielampen. Symbolet henviser til den evige flamme, ligesom den illuderer til lignelsen om de forstandige og uforstandige jomfruer. Matth. kap. 25, vers. 1-12.

Putto (ill. lille barn). Fig. 140. Nøgen barnefigur med eller uden vinger symboliserer det uskyldsrene og renfærdige.

Påfugl er symbol på *udødelighed* og *opstandelse*. Man troede, at dens kød ikke kunne rådne. Endvidere aflægger fuglen hvert efterår sin fjerdragt, men får den igen om foråret. I Katakomberne optræder den ofte som symbol på paradiset. En drikkende påfugl viser hen til livets vand og frelse gennem sakramenterne. På den anden side kan påfuglen også symbolisere hovmod og forfængelighed på grund af halefjerenes skønhed.

Rosen, herunder den stiliserede form *rosetten*. Fig. 273 og 240. Rosen betegnes som blomsternes dronning og knyttes især til Mariadyrkelsen. Marias kærlighed symboliseres ved rosens røde farve. Rosens torne henviser endvidere til Jesu tornekrone, og dens røde farve til Jesu blod. Rosetten er i øvrigt et uhyre almindeligt dekorativt ornament på huse, lofter og møbler i midten af 1800-tallet.

Slangen. En slange, der danner en cirkel ved at bide sig selv i halen, er symbol på *evigheden*. Den kan også symbolisere *klogskab*. I 1. Mos. kap. 3 står der: den var »listigere end alle markens dyr«, ligesom Jesus, ifølge Matth. kap. 10, vers 16, sagde til sine disciple: »Vær snilde som slanger«.

Sløjfen er et uhyre almindeligt klassicistisk element (Louise Seize-tiden) og er da af rent dekorativ betydning.

Sommerfuglen. Fig. 74 og 273. Sommerfuglen er et billede på den frie sjæl. Den har tre stadier: Larven (livet), puppen (døden) og sommerfuglen (opstandelse og udødelighed).

Stjernen. Det var den, der ledte de vise mænd til Jesu krybbe i Bethlehem. Findes som fir-, fem-, seks-, syv- og ottetakket blandt de anvendte ornament, samt som den figur, der vel oprindeligt har været en stjerne, men nu nærmere kan kaldes en roset. Den femtakke stjerne er et af de mange skytstegn mod djævelen, demoner og andet troldtøj. Dette stjenetegn kaldes også et pentagram, og det kan findes alle vegne, hvor folketroen har villet beskytte mennesker. Optræder gerne på bygninger, døre, husgeråd, etc. Den femtakke stjerne er også havets stjerne, samt er et af Maria-symbole. – Den sekstakke stjerne, det såkaldte

Fig.255. Gjellerup sogn, Ringkøbing amt.

Fig.257. Sønder Borris sogn, Ringkøbing amt.

Fig.256. Arnborg sogn, Ringkøbing amt.

Fig.258. Kattrup sogn, Skanderborg amt.

Fig.259. Harboør sogn, Ringkøbing amt.

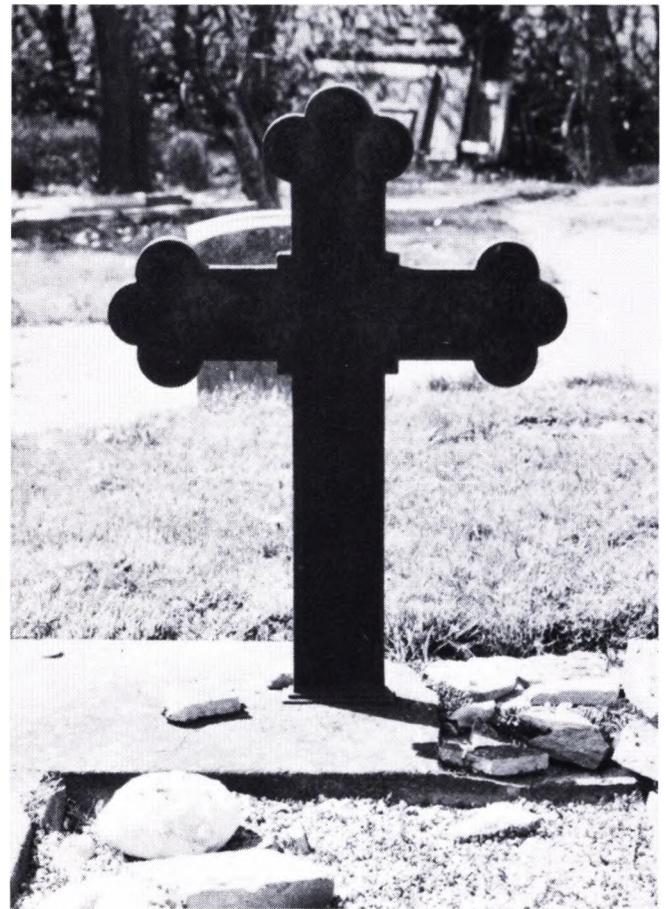

Fig.260. Tørring sogn, Ringkøbing amt.

hexagram, benævnes også Davidstjernen og er nu et symbol for jøder overalt. Den sekstakkede stjerne kaldes også skabelsens stjerne, idet Gud skabte verden på seks dage. – Den syvtakkede stjerne er Bethlehems stjerne, som er tegn på, at profetierne i Det gamle Testamente gik i opfyldelse. Den ottetakkede stjerne er som Kristusstjernen symbolet på *fuldkommenhed* og *uendelighed*. Som talsymbolik er den ottetakkede stjerne genfødselsens symbol.

Svævende kvinde med palmegren og kors. Fig. 72. Korset og palmegrenen hører til blandt englenes attributter. Men da palmegrenen ligeledes er symbol på *evigheden*, fordi man i oldtiden anså den for at vare meget længe, og korset er symbol på *troen*, kan man tolke figuren som en allegorisk fremstilling af den evige tro. Palmegrene kan imidlertid også opfattes som et sejrstegn, således at figuren kan symbolisere den sejrende tro.

Timeglasset (det vingede timeglas). Fig. 102. Blandt de fire kardinaldyder har mådeholdenheden timeglasset som attribut. Timeglasset symboliserer i øvrigt tidens flugt – det hurtigt forløbne liv, som understreges ved at lade det forsyne med vinger.

Valmue eller *Valmuekapsel*. En katolsk legende fortæller, at valmuer spirede frem af Kristi blod under Golgatha. Blomsten er symbol på den helbredende, syndsforlædende livsurt. Valmuens kapsler ses ofte på klassicistiske gravmonumenter som symbol for døden som søvns søster (jfr. tysk schlafmohn). Thorvaldsens engel »Natten« bærer valmuekapsler i sit hår.

Vedbend eller *efeu* er et symbol på troskab, det evige liv, samt den himmelske glæde.

Vindrue eller *Vindrueanke*. Jesus siger om sig selv: »Jeg er det sande vintræ«, Joh. kap. 15, vers 1. Vinen står for Kristi blod og symboliserer derved Jesu soningsdød på korset.

Vi ved ikke, hvad der har bevæget folk til at vælge netop det eller de ornament, de har ladet sætte på den afdødes gravminde. Vi har ovenfor set, hvad de forskellige ornament kan symbolisere, men det er tvivlsomt, at det har været almen viden. Bikuben som symboliserende fliden og timeglasset som tidens flugt kan måske opfattes umiddelbart, men mange af de andre symboler er ikke let gennemskuelige som f.eks. stjernen. Vi må i stedet regne med, at folk i høj grad

Fig.261. Sønder Vium sogn, Ringkøbing amt.

Fig.262. Mårslet sogn, Aarhus amt.

har valgt, hvad der var for hånden og ansås for pæneste. En opdeling af materialet i mands- og kvindesymboler har ikke givet noget resultat. Der er ikke forskel i motivvalget på mænds og kvinders kors.

De enkelte amters ornamentudvalg viser, hvad de lokale støberier eller forhandlere af jernvarer har kunnet levere. Et ornament kan optræde i samtlige amter, men udformningen af det er derimod ikke ens. En stjerne fra Aalborg amt behøver ikke at ligne en sønderjysk. Støberiernes kataloger er med til at vise folks valgmuligheder. Carlshüttekatalogerne viser dels, hvilke gravkors der var til salg, dels hvilket righoldigt udvalg af emblemer, som ornamenterne hedder i fagsproget, der har været til stede. Carlshüttes embletudvalg har været særdeles righoldigt. Men man må forestille sig et noget mindre udvalg fra de små støberier rundt omkring i landet, hvad ornamenterne på de bevarede kors da også viser. Ja sine steder synes der slet ikke at have været nogen valgmuligheder, og bestemte ornament har standardmæssigt hørt til bestemte kors.

Nogle ornament er så almindelige, at de optræder i større eller mindre antal i samtlige eller næsten samtlige amter. Det drejer sig om *englen* og *puttoen*, der findes i mange udformninger; som vinget barnehoved

og som lille putto med vinger, der med nedadvendt fakkelt i hånden støtter sig til en urne; som ikke indstøbte, men påsatte englefigurer af begge køn – og da ofte indsatte i et postaments nicher; desuden som stående eller siddende sørgende engel, og som den for de sønderjyske amter så karakteristiske kvinde med gevandt om underkroppen og med kors og palmegren i hånden. »Farvelhænder« findes ligeledes overalt, men er de fleste steder ikke særlig hyppige og optræder næsten altid sammen med et andet ornament. Kun i Skanderborg amt samt i særdeleshed i Svendborg og Ringkøbing amter er »farvelhænder« almindelige. *Korsset* findes enten som påstøbt ornament eller som afsluttende et gravminde. *Løv* som en fællesbetegnelse for krans af forskellig slags, stiliserede bladornamenter, egeløv, der fra midten breder sig som en ranke til begge sider, eller som to sammenstillede egeblade. *Rosetten* er taget med her, skønt den hverken findes i Tønder eller Aabenraa amter, men det skyldes, at det ofte kan være tvivlsomt, hvorvidt et ornament skal kaldes en stjerne eller en roset. Er det ornament, der sidder på korsstammen, fig. 216, en roset eller en otte-takket stjerne? For Aalborg amts vedkommende er alt kaldt rosetter, fig. 228, da ornamentet ikke er en stjerne i gængs forstand, men en stiliseret rund blomst.

Fig.263. Assistens kirkegård, København.

Fig.265. Sinding sogn, Ringkøbing amt.

Fig.264. Nyborg, Svendborg amt.

Fig.266. Lild sogn, Thisted amt.

Sommerfuglen er ikke fundet i Holbæk amt. Den optræder kun som selvstændigt ornament i Aalborg amt, og det i stor mængde. Ellers findes den blot kombineret med et andet ornament. *Stjerne* (fem-, seks-, syv-, eller ottetakket) findes næsten lige så jævnlige sammen med et andet ornament som alene.

Disse syv ornamentter er de eneste, der går igen i alle amter måske med undtagelse af et enkelt. Nogle ornamentter som anker, kors og hjerte er specielt karakteristisk for Ringkøbing og Thisted amter, mens atter andre er mere karakteristisk for et enkelt amt. I Frederiksborg amt finder vi olielampen, og på Lolland de forskellige høst- og markredskaber. Skanderborg amt har talrige ankre, og Aalborg amt har som nævnt sommerfuglen og desuden rosenranken og sløjfen. I Thisted amt er det specielt det vingede timeglas og to modstillede puttier med slanger, der dominerer på korsene, medens det i Ringkøbing amt er kransen og »farvelhænder«. I de tre sønderjyske amter lægger man især mærke til kvinden med gevandt om kroppen og med kors og palmegren i hænderne, samt de mange militære attributter.

Sammensætningen af ornamentterne er utallige, og den følger ikke nogen bestemt linie. Den eneste begrænsning har været støberiets udbud af ornamentter. Når man alligevel finder, at bestemte kombinationer forekommer langt oftere end andre, hvor der har været mulighed for at træffe et valg, så skyldes det nok

lige så meget, at støberiet har opereret med et eller flere standardkors, som de efterladte selv har valgt ud fra de givne muligheder. Vi har jo set de forskellige symboler, der var at få fra Holstebro Jernstøberi. Her støbte man korsene nr. 178 og 179. Tilsammen er der fundet 112 af dem bevarrede, hvoraf 53 har kombinationen: krans med bånd; anker, kors og hjerte (palmegrene og efeu) og »farvelhænder«. Yderligere 10 kors har både kransen og ankeret, korset og hjertet (palmegren og efeu), og hvor det har kunnet konstateres, har det vist sig, at alle kors af typen nr. 178 har påsat sidstnævnte motiv. Blandt nr. 179 findes en gruppe på 11 kors, hvor kransen er blevet erstattet af natsværmeren, men hvor ankeret, korset og hjertet og »farvelhænderne« er bibeholdt. Det er imidlertid vanskeligt at forklare, hvorfor f.eks. kransen og natsværmeren skulle være mere foretrukne end f.eks. roserne. Så selv om alle de øvrige ornamentter fra støberiet er fundet på disse kors, tyder meget på, at man herfra har haft en vis indflydelse på korsets ornamentale udseende.

Foruden de symbolske kombinationer kan korsene også have et dekorativt ornament; ligesom enkelte kors har rent dekorative ornamentter som stiliserede blomster eller blad- og rankeværk. Men har det kunnet lade sig gøre, har folk helst ønsket sig et eller flere symbolske ornamentter som pynt på korset.

Fig.267. Vokslev sogn, Aalborg amt.

Indskrifter

Betragter man Danmarks gravminder siden midten af 1500-tallet, kan der iagttages en tydelig udvikling af indskriften. Dette gælder både på epitafier, kisteplader og gravsten.

De ældste gravminders indskrifter er forholdsvis kortfattede. Man meddeler navn, stand og dødsår, ægteskabelige forhold og antallet af børn. Disse gravminder er normalt sat over adel, gejstlige og rige borgere inde i kirkerne. Fra kirkeregnskabsbøgerne kender vi også underklassens gravminde, der var et såkaldt træ (regnskabsbogens betegnelse), hvor der var malet navn, og de er vist alle gået til grunde.⁸⁸ Ved enkelte landsbykirker findes der stadig bevaret bondegravsten fra 16-1700-tallet. De er ganske grove og blot med navn og data. Man kan imidlertid se en tydelig udvikling i løbet af 1600-tallet. Gravmindernes indskrifter bliver mere og mere veltalende og pralende. Vi hører ikke sjældent om hele mandens karriere.⁸⁹ Man finder dog også poetiske, normalt anonyme, indskrifter; men kendt er således Kingos æresdigt over Niels Juel i Holmens kirke. Denne sædvane spredes i løbet af 1700-tallet til jævne folk.⁹⁰ Det er imidlertid tydeligt, at der henved år 1800 indtræder en reaktion. Indskrifterne bliver nu betydeligt mere kortfattede og nøjes ofte med navn, stilling, fødsels- og dødsår, lige som vi kender det i dag.⁹¹

Når man vil indpasse støbejernsgravminderne i denne udvikling, vil man se, at en væsentlig del af gravminderne netop har en kortfattet indskrift svarende til tidens stil. Men en del har også temmelig vidtløftige indskrifter, der vidner om, at tidligere tiders sædvaner har holdt sig.

De begravedes sociale position

I nogle amter er det almindeligt, at den afdødes bestilling direkte nævnes i indskriften, medens det i andre er ganske usædvanligt. Når den begravedes stilling i samfundet ikke er fremgået af indskriften på gravmindet, er den eftersøgt i kirkebøgerne på landsarkiverne i København, Aabenraa og Viborg eller slået efter i Richter: *Danske Dødsfald 1790-1890*. (Af tidnød er dette ikke sket for Københavns, Holbæk, Svendborg, Skanderborg og Ringkøbing amter. J.F.) Da tiden imidlertid var meget begrænset i de to sidstnævnte ar-

kiver, har jeg i vid udstrækning brugt Rigsarkivets mikrofilm af de jyske kirkebøger. Desværre er jeg ikke nået frem til identifikation af samtlige begravede, bl.a. fordi Rigsarkivets mikrofilm for Aalborg amt ikke var komplette.

Den foretagne inddeling i hovedgrupper, godsejere o.lign., embedsmænd og liberale erhverv, næringsdrivende, landmænd, ikke-selvstændige håndværkere, ansatte og lærlinge, fattige og krigerbegravelser (bestemt efter familieforsørgeren) er ganske grov og kan naturligvis diskuteres. Den er først og fremmest lavet, fordi det er ønskeligt med en oversigt, der viser, hvilke samfundsgrupper der fik et gravminde af støbejern. Det viser sig, at det især er embedsmændene (her præster) og landmændene (og her i langt overvejende grad gårdmændene), der fik et sådant på deres grav.

En speciel og ret betydelig gruppe af kors er opsat på krigergravene, hvis numeriske store antal snarere skyldes samfundets offervilje under indtryk af de voldsomme begivenheder og senere generationers pietet end de begravedes sociale position. Øvrige samfundsgrupper er ret ringe repræsenteret, de selvstændige næringsdrivende med godt 5 pCt., – måske fordi de fleste støbte gravminder er bevarede på landsbykirkegårdene. – På landet har de selvstændige næringsdrivende nok heller ikke udgjort meget mere end 5 pCt af befolkningen. – Ligeledes glimrer den deciderede overklasse og den udprægede underklasse næsten helt ved deres fravær. Medens det sidste har sine indlysende grunde, må overklassens fravær forklares ved, at det hurtigt blandt samfundets top, de toneangivende kredse, ikke blev anset for fint med støbejernskors, idet netop overklassens gravminder normalt er de bedst og længst bevarede. Støbte gravminder har altså fortrinsvis været udbredt blandt mellemklassen og måske særligt på landet.

Fordelingen på socialgrupper er følgende, idet stillingen som sagt kun er medtaget for Københavns, Holbæk, Svendborg, Skanderborg og Ringkøbing amter, hvis den direkte er fremgået af indskriften:

Københavns amt

Godsejere o.lign.

I adelig

Fig.268. Als sogn, Aalborg amt.

Embedsmænd og liberale erhverv
1 skolelærer

Næringsdrivende
1 bagermester

Landmænd
2 gårdmænd

Uden titel: 1 ungarl og 1 madam, samt 1 mand, 3 kvinder og 1 barn.

Frederiksborg amt

Godsejere o.lign.
1 adelig

Embedsmænd og liberale erhverv
1 højskoleforstander
1 enke efter højskoleforstander
1 justitsråd og distriktslæge
1 kontrollør ved Øresundstoldkammeret
1 kammerer sammesteds
1 lægesøn
1 oberst
1 oberstinde

Fig.269. Stokkemærke sogn, Maribo amt.

1 oberstinde
1 præstekone
1 toldkontrollørenke

Næringsdrivende
1 bødkermester
1 bødkermesterkone
1 høker
1 enke efter høker
1 jernstøber
1 jordemoder
2 købmænd
1 smedemester

Landmænd
3 gårdmænd
2 gårdmandskoner
1 husmand
1 husmandskone

Ikke-selvstændige håndværkere, ansatte, lærlinge
1 formerdatter
1 handelslærling
1 kuskekone

Uden titel: 1 mand, 1 kvinde og 2 børn

Fig.270. Sjørring sogn, Thisted amt.

Holbæk amt

Godsejere o.lign.

1 godsejerdatter

Embedsmænd og liberale erhverv

4 præster

3 skolelærere

Landmænd

1 gårdejer og kirkeværge

2 gårdmænd

1 proprietærdatter

Uden titel: 2 mænd, 7 kvinder og 1 barn

Maribo amt (Lolland)

Godsejere o.lign.

4 adelige

Embedsmænd og liberale erhverv

1 biskop

1 justitsråd

1 pensionist

2 præster

Fig.271. Gerlev sogn, Frederiksborg amt.

1 præstekone

1 skolelærerkone

Næringsdrivende

1 købmand

1 urmagerdatter

Landmænd

1 aftægtsmand

1 forpagter

9 gårdmænd

8 gårdmandskoner

1 sognefoged og dannebrogsmænd

1 gårdmandssøn

Uden titel: 1 mand, 2 kvinder og 2 børn

Svendborg amt

Embedsmænd og liberale erhverv

2 apotekere

1 assessor, actuar og branddirektør

1 generalmajor

1 generalmajorinde

1 provst og seminarieforsøger

7 præster
1 præstekone
1 skolelærer
1 stationsforstander
1 translatør og dannebrogsmænd

Næringsdrivende

1 bagermester
1 bødker
1 gæstgiver

Landmænd

1 gårdejer
1 gårdmand og dannebrogsmænd
1 gårdmand, sognefoged og lægdsmand
2 gårdmænd
1 gårdmandskone

Ikke-selvstændige håndværkere, ansatte og lærlinge

1 klokker
1 skytte
1 sømand

Krigerbegravelser

2 soldater (et med 22 personer under samme kors)

Uden titel: 2 mænd, 17 kvinder og 5 børn

Aalborg amt

Embedsmænd og liberale erhverv

1 constitorialråd og provst
3 præster
1 præstekone
3 skolelærere
6 skolelærerkoner
3 skolelærersønner
1 teologisk kandidat og huslærer

Næringsdrivende

1 murermester
1 murermesterkone
2 mølleejere
1 smed
1 smedekone

Landmænd

8 aftægtsmænd
6 aftægtskoner
1 boelsmandsdatter
1 gårdfæster
1 gårdfæsterkone
1 gårdejerdatter

20 gårdmænd
19 gårdmandskoner
5 gårdmandssønner
1 forpagter
1 husmand
1 husmandsdatter
1 udflytter

Ikke-selvstændige håndværkere, ansatte og lærlinge

1 gartner
1 gartnerenke
2 tjenestepiger

Fattige

1 fattiglem

Skanderborg amt

Godsejere o.lign.

1 adelig

Embedsmænd og liberale erhverv

2 præster
1 præstekone
1 præstesøn
1 skolelærer
1 skolelærerdatter
1 skolærersøn
1 teologisk kandidat
1 toldbetjent

Næringsdrivende

2 jernstøberiejere
1 købmand
1 købmandskone

Landmænd

2 gårdejere
2 gårdejerkoner
16 gårdmænd
9 gårdmandskoner
1 gårdmandssøn
2 gårdmandsdøtre
1 kone af gårdmand og dannebrogsmænd
1 sognefoged

Ikke-selvstændige håndværkere, ansatte og lærlinge

2 tjenestepiger
2 ungarle

Krigerbegravelse

1 kaptajn

Uden titel: 17 mænd, 37 kvinder og 16 børn

Fig.272. Havrebjerg sogn, Holbæk amt.

Fig.274. Jelling sogn, Vejle amt.

Fig.273. Søvind sogn, Skanderborg amt.

Fig.275. Husby sogn, Ringkøbing amt.

Ringkøbing amt

Godsejere o.lign.

- 1 kammerråd
- 1 overkrigscommisair
- 1 overkrigscommisairrenke

Embedsmænd og liberale erhverv

- 1 distriktslæge
- 1 sognepræst

Næringsdrivende

- 1 skipper
- 1 snedker

Landmænd

- 3 gårdejere
- 2 gårdmænd
- 1 gårdmandskone

Ikke-selvstændige håndværkere, ansatte og lærlinge

- 1 møllersvend

Uden titel: 156 mænd, 149 kvinder, 15 voksne og 59 børn

Tønder amt

Embedsmænd og liberale erhverv

- 1 landvæsenskommissær
- 1 provstesøn
- 6 præster
- 3 præstekoner
- 1 senator (tysk betegnelse for rådmand)

Næringsdrivende

- 1 jordemoder
- 1 krokone
- 1 købmand
- 1 datter af teglværksejer

Landmænd

- 2 Hufner-koner (tysk betegnelse for boelsmand)
- 6 gårdmænd
- 2 gårdmandskoner
- 2 gårdmandsdøtre
- 3 gårdmandssønner
- 1 handelsmand

Uden titel: 10 mænd og 8 kvinder

Aabenraa amt

Embedsmænd og liberale erhverv

- 1 hofgartner
- 1 skolelærer
- 4 sognepræster

Landmænd

- 1 datter af boelsmand
- 1 gårdmand
- 1 gårdmandssøn
- 1 gårdmandsdatter
- 1 Hufnerkone

Krigerbegravelser

- 6 soldater

Uden titel: 6 kvinder og 1 mand

Sønderborg amt

Embedsmænd og liberale erhverv

- 2 sognepræster

Landmænd

- 2 boelsmænd

Krigerbegravelser

- 61 soldater (ofte flere personer på samme kors)

Tabel VIII

	Fordeling på socialgrupper													
	1790- 99	1800- 09	1810- 19	1820- 29	1830- 39	1840- 49	1850- 59	1860- 69	1870- 79	1880- 89	1890- 99	1900- 09	1910- 19	1920- 29
Godsejere, etc.	1		1	1	3	3	3							
Embedsmænd, etc.			2	2	28	28	12	7	4	6	2			2
Næringsdrivende					6	8	5	5	1	2	1			
Landmænd				3	7	11	41	59	28	7	3			
Ikke-selvstændige etc.					1	1	1	6	1	1				
Fattige						1								
Krigerbegravelser						6	5	60	4					

Fig.276. Julianehåb, Grønland.

Fig.277. Horsens, Skanderborg amt.

Fig.279. Sønder Bork sogn, Ringkøbing amt.

Fig.278. Ulfborg sogn, Ringkøbing amt.

Fig.280. Alsted sogn, Thisted amt.

Tabel VIII over socialgrupperne viser nogle spredningslinier for de støbte jernkors. I 20-års perioden 1830-1850 har 56 personer i gruppen embedsmænd og liberale erhverv fået et støbt gravminde, mens kun 18 landmænd (den anden store gruppe) har fået et. Embedsmændene aftager i den efterfølgende 20-års periode 1850-70, hvor blot 19 personer optræder med et støbejernskors, og bønderne overtager moden i vid udstrækning, idet 100 kors nu er sat over personer fra denne gruppe. Som før i den materielle kultur kan der tales om en spredning fra en højere klasse til en lavere, og som så ofte før er det præsterne, der er foregangs-mænd.

Ser vi desuden på, hvor ofte mænds beskæftigelse står anført på korset, viser det sig, at det svinger meget fra amt til amt. I Svendborg amt har omkring 90 pCt. fået angivet deres titel, i Skanderborg amt er det 64 pCt, medens det blot er ca. 7 pCt. i Ringkøbing amt. Hele tre forklaringer på dette forhold synes mulig. For det første kan det tænkes, at det er udtryk for den samme social-psykologiske tendens, som vi om lidt skal se gøre sig gældende for indskrifternes indhold, der er bestemt af, hvorfra i landet de er forfattede. Klasseforskellen var mindre i Vestjylland, hvor udflyttere hurtigt kunne blive til store gårdmænd i denne periode. Her spiste tjenestefolk og mand og kone ved samme bord og omgikkes næsten som lige, mens man på Kolding-Vejleegnen havde særskilte folkestuer, hvor daglejere og husfolk spiste med karlene. En anden mulighed er den, at det blev sjældnere og sjældnere at angive den afdødes beskæftigelse på gravminderne, efterhånden som moden bevægede sig vestpå og nærmede sig århundredskiftet. Endelig kan man forestille sig, at bønder, som ligger under hovedparten af korsene i Skanderborg og Ringkøbing amter, var mere tilbageholdende med at oplyse om deres erhverv end embedsmænd og folk i de liberale erhverv. Den sidste forklaring er nok den mindst sandsynlige. Men da den ene ikke udelukker den anden, så kan alle tre udmærket spille en rolle.

Køns- og aldersfordeling

For samtlige amter med én undtagelse nær gælder det, at der er en lille overvægt af mænd, der har fået et gravkors, i forhold til kvinder. Forskellen i antallet af kvinder og mænd kunne synes større, når man hører tallet 485 mænd og 356 kvinder. Men man må huske på, at der blandt mændenes antal indgår 75 krigergrave, og som bekendt var soldater mænd. Fratrækkes de, er vi nede på 410, og blandt disse »mandekors« er der en del, som samtidig er sat over konerne, da de bærer både hans og hendes navn og data. Så der er

ikke noget, der kan bekræfte, at kvinder har fået et mindre fint gravminde end mænd, som f.eks. et træ-kors.

De fleste jernkors er naturligt nok sat over ældre eller gamle folk. Unge og yngre fik imidlertid også et støbejernskors. Men ofte har de fået et mindre fint gravminde. Mellem 1855 og 1859 døde 34.584 personer i Kongeriget, hvoraf 15.573 var mellem 0-20 år, eller hvad der svarer til 45 pCt. af samtlige dødsfald.⁹² Vi skulle derfor forvente, at en lignende andel af gravkorsene var »børnekors«. Den faktiske andel er dog adskillige gange mindre. Af tabel IX kan vi se, hvor stor en part de udgør.

Tabel IX

	procent
Københavns amt	8
Frederiksborg amt	9
Holbæk amt	13
Maribo amt	8
Svendborg amt	9
Aalborg amt	12
Skanderborg amt	18
Ringkøbing amt	17
Tønder amt	14

Det mest iøjnefaldende ved denne tabel er vel, at »børnekorsenes« andel synes at vokse, jo længere vi kommer op i tiden, eftersom kulminationsåret for de jyske amter som nævnt er senere end de sjællandske og fynske. Man må tro, at det skyldes, at de støbte kors efterhånden blev billigere, således at flere fik råd til at sætte en kors til minde om deres søn eller datter. Alligevel vedblev »børnekorsenes« andel med at være forholdsvis beskedent.

Skrifttyper

Da en indskrift i høj grad er personlig, kan jernstøberierne selvfølgelig ikke ligge inde med helt færdige gravminder. De kan have modeller til selve korset, ornamenterne og bogstaverne liggende færdige, og de sidste kan da sættes sammen efter de efterlades ønske. Indskriften er hyppigst støbt samtidigt med korset, men der findes også kors, hvor bogstaverne med små stifter er sat på efter støbningen; og det er ofte dem, der er blevet offer for tidens tand og faldet af. Mange vestjyske og adskillige sønderjyske kors har både påstøbte bogstaver og pånaglede. Det almindeligt forekommende »Hier ruht« i Sønderjylland sad allerede på modellen, medens resten af indskriften består af senere pånaglede bogstaver. Det er nemlig umuligt at

Fig.281. Blistrup sogn, Thisted amt.

Fig.282. Lødderup sogn, Thisted amt.

påstøbe bogstaverne på et allerede færdigt stykke støbegods.

Litteraturen om de yngre skrifttyper, der er repræsenteret på jernkorsene, er sparsom. Bæksted nøjes med at skrive: »De fleste af de moderne indskrifter er naturligvis udført med en af de bogstavtyper, som er den pågældende periodes sædvanlige, andre griber tilbage mod ældre tiders typer ...«. ⁹³

Der findes groft sagt fire forskellige skrifttyper repræsenteret på støbejernskorsene: 1. Versalen (»store bogstaver«), 2. Fracturen (»gotisk skrift«), 3. Kursiven (herunder både »skrå trykskrift« og den sammenhængende »skriveskrift«) og 4. Antiqua'en (»trykskrift«). De forekommer dog ikke lige stærkt i alle amter.

Frederiksborg amt: Den dominerende skrifttype er versaler, som findes på 30 kors. 2 har fractur og kursiv, og 2 rent kursiv. I tre tilfælde består kursiven af den smukkeste sammenhængende skriveskrift.

Københavns amt: Også her er versaler i overtal. 7 kors har denne skrifttype, 2 har fractur, og 2 har både versal (navnet) og kursiv (årstal).

Holbæk amt: Igen finder vi næsten udelukkende versaler, som er påsat 18 kors, hvorimod blot 2 kors har fået fractur. 8 kors har ikke fået noteret deres skrifttype.

Maribo amt (Lolland): 20 indskrifter har fractur, dog med navnet i versaler. 2 har ren fractur, 15 har ren versal og 1 har kursiv.

Svendborg amt: 32 kors har versaler, 6 har fractur og 2 har antiqua. Desuden har 5 både fractur og versal (navnet), 4 har fractur og kursiv (navnet) og 1 kursiv og antiqua.

Aalborg amt: Langt de fleste af amtets gravminder har versalindskrifter, og de dækker hele perioden. De øvrige bogstavtyper optræder ret sparsomt, nemlig versal og fractur (navnet) med 4 stk., fractur og kursiv (navn og titel) med 1 stk. og antiqua og versal (navn og titel) med 2 og ren antiqua med 1 stk.

Skanderborg amt: I dette amt er kombinationen af versal (navnet) og antiqua den langt hyppigste indskriftstype. I alt 49 kors har en sådan kombination, medens 26

Fig.283. Harboør sogn, Ringkøbing amt.

Fig.284. Venø sogn, Ringkøbing amt.

kors har ren versal, og blot 2 har ren antiqua. Kursiv er en anden hyppig skrifttype med 29 indskrifter. Desuden findes der 3 med fractur.

Ringkøbing amt: Antiqua er her den helt dominerende skrifttype i modsætning til, hvad den er i de øvrige amter. I alt 216 kors har antiqua. Versal er påsat 101 kors, kursiv på 44 kors, hvoraf de fleste er skriveskrift, medens blot 3 har fractur. Desuden findes der 14 indskrifter med antiqua og versal (navnet) og 1 med kursiverede versaler.

Tønder amt: Kursiven er i dette amt den hyppigst forekommende bogstavtype, og den optræder på 32 gravminder. Kursiv og fractur (navnet) findes i 5 tilfælde, kursiv og versaler (navnet) i et enkelt, fractur i 6, versaler i 8 og antiqua i 3 tilfælde.

Aabenraa amt: Som i Tønder amt er kursiven den almindeligste skrifttype med 15 eks., versalen med 4, versal (navnet) og fractur med 1, fractur med 2 og antiquaen med 1 eks.

Sønderborg amt: Atter dominerer kursiven. 24 gravminder har kursivindskrifter, 22 har versaler, 1 har versal (navnet) og fractur, 3 har versal (navnet) og kursiv, 14 har fractur og 2 har antiqua.

Ser vi på de undersøgte områder under et, fremgår det af tabel X, at den almindeligst forekommende bogstavtype er versalen. Den findes enten som ren versal eller sammen med en af de andre bogstavtyper. Man har nemlig ofte ønsket at fremhæve navnet, og det er da sket med en anden skriftart. Bæksted skriver, at »versaler er brugt på adskillige af de velkendte gravminder af støbejern, der ellers foretrækker fracturen«. ⁹⁴ Det viser sig imidlertid, at fracturen er fåtallig i forhold til alle andre skrifttyper. Mest almindelig er den i de sydlige dele af landet, hvor den specielt forekommer på Lolland, Sydfyn og Sønderjylland. Antiquaen forekommer næsten udelukkende som ren indskriftstype i Vestjylland, hvor den er meget almindelig, eller hyppigt sammen med versaler i Østjylland. Kursiven er også temmelig udbredt, men det er navnlig i Østjylland (»skrå trykskrift«), Vestjylland (»skriveskrift«) og Sønderjylland (»skrå trykskrift«), at den er

Tabel X

	1790- 99	1800- 09	1810- 19	1820- 29	1930- 39	1840- 49	1850- 59	1860- 69	1870- 79	1880- 89	1890- 99	1900- 09	1910- 19	1920- 29	1930- 39	1940- 49
Versaler	1			4	29	42	51	87	56	41	17	9	3	2		1
Fraktur			1	1	(1)3	(3)2	8	(13)1		(2)	(2)					
Ver.+frac.		1			3	(1)7	11	6	(1)							
Kursiv			1	1	7	8	30	72	12	4	5					
Kur.+frac.					5	5		1		1						
Antiqua					1	6	17	51	83	41	8	3	1			
Ant.+kur.					1	5	7	16	14	3	2					
Ant.+ver.					1		1	4	4	4	1	1				

talrig. I de sønderjyske amter er det den hyppigst forekommende bogstavtype.

Tabel X viser den tidlige spredning af de enkelte skrifttyper. Heraf tegner sig visse mønstre. Versaler var tilsyneladende lige populære igennem hele perioden. Fracturen var stærkt på retur allerede i 1850'erne og forsvandt helt fra Kongeriget i det efterfølgende årti. Den holdt sig noget længere i Nordslesvig (tallene i parenteserne). Kursiven begyndte først rigtigt at vise sig i 1850'erne som »skrå trykskrift«. Det stemmer fint overens med antiquaens fremkomst i 1860'erne. For selv om en del indskrifter åbenbart blev skrevet med antiqua i fyrreerne og halvtredserne, så ved vi også, at mange er på kors, der først er blevet støbt ti eller tyve

år senere, fordi støberiet ikke fandtes før. Samtidig fortæller det os, at de nye skrifttyper snarere blev introduceret af nye støberier, end de erstattede gamle skrifttyper på de lidt ældre støberier. I øvrigt synes antiquaen at blive udskiftet med versalen i slutningen af 1880'erne på korsene fra samme støberi, Holstebro Jernstøberi.

De regionale forskelle i brugen af skrifttyperne afspejler næppe regionale smagsforskelle, men kan kun forstås, hvis vi antager, at de fleste støberier blot havde få eller ingen skrifttyper at vælge imellem. Derimod kan vi vel med en vis rimelighed tolke de tidlige forskelle som udtryk for en skiftende smag.

Indskriftens indhold

Efter deres indhold kan de støbte gravmindes indskrifter deles i fire hovedgrupper:

- I. Indskrifter med navn og data
- II. Indskrifter over militære personer
- III. Indskrifter med navn, data samt et bibelsted
- IV. Indskrifter med navn, data, og hvad man kunne kalde en personlig indskrift, da den siger noget om den begravede og de efterladte

Det kan være vanskeligt at kommentere disse indskrifter, da vi ikke har nogen oplysninger om, hvad der har bevæget folk til at forfatte eller bestille dem. Men som vi skal se, så findes der alligevel visse overordnede tendenser landsdelene imellem.

I. *Navn og data* optræder med cirka 70 pCt. af de 1.180 gravminder, der indgår i denne del af undersøgelsen. Personalialia kan her være kortere eller længere, men

Fig.285. Ryde sogn, Ringkøbing amt.

Fig.287. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.286. Ketting sogn, Sønderborg amt.

Fig.288. Ærøskøbing, Svendborg amt.

hovedindholdet er personens navn og fødsels- og dødsår samt eventuelle stilling. Hyppigt står der et »Herunder hviler«, »Herunder hviler Støvet af«, »Minde over«, »Minde om«, og lign. over navnet og til afslutning et »Hvil i Fred«, »Du mindes i Kærlighed«, »Kjært være dit Minde«, »Fred med dit Støv«, »Altid savnet, aldrig glemt« eller »Sov sødt i Herren«. Der er ikke lagt noget personligt ind i den type indskrifter. De fordeler sig jævnt over hele perioden, hvor de støbte gravminder er blevet opstillet på vore kirkegårde. Til denne gruppe er også henført gravminder med den lakoniske indskrift: »E. Petersens Familiebegravelse«.

II. *Militære gravminder.* Langt de fleste af de sønderjyske krigerbegravelser har navn og dødsåret samt et, når det drejer sig om tyske kors, »gewidnet von den Offizieren und Kameraden der Compagnie« og »sanft ruhe seine Asche«. Men 14 har en længere indskrift end blot navn og data og eventuelt hvem, der har rejst mindesmærket. På nogle roses den faldne for sin tapthed og troskab mod fædrelandet som disse: »Han offrede livet i Kampen for Fædrelandet. Savnet og begrædt af hans efterladte Kone og Børn«, og »Her hviler Støvet af en brav og ærlig Kammerat, der faldt for Danmarks Ret og Ære. På Dybbøl Skanse var han sat. I Minde frisk hans Navn vil stedse være. Giv du ham frem, oh Gud med alle dem du her har kaldet til dit Hjem. Minde rejst af Compagnikommandøren og nogle af hans Kammerater«.

På andre er familiens sorg det væsentligste: »Du savnes og begrædes af din moder og søskende. Fred med dig«, »Savnet og begrædt af hans dybt sørgende moder og søskende, der kunne finde trøst i håbet om gensyn hisset. Fred være med dit støv«.

Atter andre er trøstende og håbgivende som »Den tanke lindre skal vor smerte, de gode slumre sødt i fred« og »Ruhe sanft, du ruhest in deutscher Erde für die, du selber kämpfend bist gefallen«.

Endelig er der en indskrift fra Augustenborg 1851, der vel udtrykker noget af det samme som de ovennævnte, men gør det mere poetisk og i en temmelig lang indskrift:

Oh rolige Grav i din Skygge
bier Fred.
Din tavse Indvaaner
af Sorgen ej ved.
Vi ses igen
gentager Lægen stille,
og Hjertets Ekko svarer:
ses igen.
Og med dette Haab ville
vi trøste hverandre.

Bagsiden af korset

Kampens blodige
Anstrengelse for
Fædrelandets Værn og Felt.
Livets Besværligheder har
forkortet dine Dage, ak saa
tidlig maatte du blegne og
endnu i Ynglingsaarene bukke
under for Livets Størme. Din
tidligere Bortgang har dybt saa-
ret din efterladte Familie,
der nu sørger og derfor med
vemodige Følelser har
rejst dette Minde
på din Grav.

III. *Navn og data samt et bibelsted* udgør cirka 13 pCt. af indskrifterne. Der kan enten refereres til et sted i biblen, eller teksten er skrevet helt ud. De blot refererede er slået op i Ewalds bibelkonkordans. En opdeling af disse fromme indskrifter gav ikke noget resultat, da de alle er vidt forskellige, og det eneste fælles for dem er, at de tydeligvis giver udtryk for opstandeshåbet. Jeg overlod på et tidspunkt materialet med bibelstederne til en teolog i håb om en fyldigere kommentar, men han mente ikke, at det var muligt at sige noget om folk ud fra deres valg af bibelsted. Og højst sandsynligt ville der blot fremkomme endnu flere forskellige tekststeder ved at inddrage materiale fra andre områder i landet.

Det er ikke umiddelbart til at sige, hvor den fromme indskrift stammer fra. Muligvis kan den være fra den afdødes konfirmation og har på den måde fulgt personen. Det har været og er mange steder skik, at man af præsten får et skriftsted med på vejen, skrevet ned i salmebogen eller biblen efter selve konfirmationshandlingen. Antages må også, at præsten eller degnen har stillet forslag til skriftsted, når den døde skulle begraves, og at det kan være indgået i præstens ligprædiken.

Gamle Testamente er repræsenteret med 32 og Nye Testamente med 90 indskrifter. Nogle bibelsteder er imidlertid betydeligt mere populære end andre. På en sådan »Hitliste« optræder Johannes Aabenbaring kapitel 14, vers 13, »Salige er de døde, som dør i Herren fra nu af. De skal hvile efter deres møje, thi deres gerninger følger dem«, på en klar førsteplads. Denne indskrift findes hele 15 gange. Andenpladsen indtages af Markus Evangeliets 10. kapitel, vers 14, hvori Jesus siger: »Lad de små børn komme til mig; dem må I ikke hindre; thi Guds rige hører sådanne til«. Ni personer, der alle er børn, har fået denne sidste hilsen. Som nummer tre kommer Jobs bog kapitel 1, vers 21: »Herren gav og Herren tog, Herrens navn være lovet! »Jeg er opstandelsen og livet. Den, som tror på mig, skal

Fig.289. Thorup sogn, Aalborg amt.

Fig.290. Lind sogn, Thisted amt.

Fig.291. Gravlev sogn, Aalborg amt.

leve, om end han dør«. De er anvendt henholdsvis 7 og 5 gange. Lige efter med fire gange kommer så Matthæus Evangeliets 5. kapitel, 9. vers: »Salige er de, som stifter fred, thi de skal kaldes Guds børn«. Derefter følger der henved 75 andre skriftsteder.

Strengt i sit indhold er Hebræerbrevets 10. kapitel, vers 30-39 fra et kors i Aalborg amt 1906. Teksten lyder: »Thi vi kender den, som har sagt: »Mig hører hævn til, og jeg vil betale, siger Herren««. Fremdeles: »Herren skal dømme sit folk«, og »Det er frygtelig at falde i den levendes Guds hænder ...« ect. Indskriften afspejler et over for ikke-frelste fordømmende synspunkt og må vel sættes i forbindelse med Indre Missions stærke tag i befolkningen på disse kanter. Indskriften er af en type, der normalt ikke træffes som gravskrift, men ved angivelse af skriftstedet har de frelste straks forstået meningen.

En ganske anden livsholdning kommer tydeligvis frem på et gravmonument i Svendborg amt, hvor grundvigianismen og frimenighederne havde den bedste grobund. Monumentet, der forestiller en opslået bog, er udateret og bærer følgende indskrift: »I Guds Haand er alle Sjæle. Gud er Kærlighed, den som bliver i Kærlighed bliver i Gud og Gud i ham«. Den sidste sætning stammer fra Johannes første Brev kapitel 4, vers 6. Den første er det ikke lykkedes at identi-

cere. Samtidig udtrykker disse to skriftsteder et kristendomssyn, der står for tilgivelse og tolerance.

En oversigt over skriftsteder på gravminderne, hvoraf ét tilsyneladende er fejlanslaget, ser sådan ud:

- Første Mosesbog: 3,19 og 48,21
- Josvas bog: 1,5
- Jobs bog: 1,21 (7 gange)
- Første Krønikebog: 30,15 (Denne henvisning findes ikke i Første Krønikebog)
- Salmernes Bog: 11,7. 16,6. 31,6 (3 gange). 37,37. 57,2. 73,28. 104,23. 112,4. 113,1 (2 gange). 121,7
- Ordsprogenes Bog: 10,7 (2 gange)
- Esajas' Bog: 40,1
- Mikas Bog: 6,8
- Visdommens Bog: 4,14
- Jesu Siraks Bog: 7,37. 26,1
- Profeten Malakias: 2,6 (2 gange)
- Matthæus Evangeliet: 5,3. 5,4-9. 5,8. 5,9 (4 gange). 11,28 (2 gange) 13. 18,3. 23,23
- Markus Evangeliet: 7,67. 10,14 (9 gange)
- Lukas Evangeliet: 2,14. 2,20. 10,42. 12,37. 18,16. 22,42
- Johannes Evangeliet: 1,7 (2 gange). 3,18. 4,23-24. 6,63. 10,14. 11,25 (5 gange) 16,22, 20,4

Fig.292. Kaastrup sogn, Thisted amt.

Jacobs brev: 1,12
 Paulus Brev til Romerne: 5,20. 6,8. 6,18. 6,22. 6,23.
 8,18 (2 gange) 11,25
 Paulus første Brev til Korintherne: 13,5. 15,42.
 15,51. 15,44
 Paulus andet Brev til Korintherne: 5,7-8. 12,9 (2
 gange)
 Paulus Brev til Efeserne: 2,14
 Paulus Brev til Filipperne: 1,6. 1,8. 1,21 (3 gange).
 1,23
 Paulus første Brev til Thessalonikierne: 4,13-14
 Paulus første Brev til Thimotheus: 2,13
 Paulus andet Brev til Thimotheus: 2,11. 2,19. 4,7.
 4,7-8. 4,18
 Brevet til Hebræerne: 13,7. 13,8. 10,30-39
 Peters første Brev: 1,3-4
 Johannes første Brev: 2,28. 4,16
 Johannes Aabenbaring: 14,3 (15 gange)

Salmernes Bog, Matthæus, Lukas og Johannes Evan-
 gelierne samt Paulus' Brev til Romerne er åbenbart de
 bøger, som har afgivet de fleste skriftsteder til at vi-
 deregive håbet om frelse.

Men det er ikke altid biblen, der bliver henvist til.
 Med inskriptionen Bror: PS: 262.1 på et lille kors på
 Bølling kirkegård i Vestjylland over en toårig pige tæ-

Fig.293. Espe sogn, Svendborg amt.

kes der på Brorsons samling af salmer: *Troens rare kle-*
nodie nr. 262 første strofe, som lyder:

Syndre! hvad er Klokken slagen?
 Tænker du ey snart herfra?
 Det alt sildig er på Dagen
 See dig for paa Golgatha
 Og udi Gethsemane,
 Begge Stæder kand du see:
 Om din korte Tiid sig rimer
 Med Guds pines lange Timer.

Fra en salme af J. Schørring, sognepræst i Ørslev ved
 Skelskør, er de to første og sidste linier gengivet på et
 kors i Vestjylland.

»Herrens venner ingen sinde
 mødes skal for sidste gang!«
 Når til afsked tårer rinde,
 dette ord har liflig klang.

Ses vi aldrig mer hernede
 under dette stjernetag,
 i den store helgenkæde
 mødes vi på Herrens dag.

Må vi end med smerte bringe
kære venner vort farvel,
hisset skal der atter klinge
et goddag til liv og sjæl.

Når til afsked tårer rinde,
syng det ud med liflig klang:
»Herrens venner ingen sinde
mødes skal for sidste gang!«

For mange gengav denne salme sikkert bedre end noget andet den blanding af sorg og glæde ved et evigt liv, som de efterladte følte ved tabet af en mor, en far, et barn, en kone eller en mand.

IV. *Navn og data samt personlig indskrift.* Denne sidste hovedgruppe, der udgør ca. 17 pCt., er den interessanteste, da man her har mulighed for at få nogle oplysninger om den døde. Der er i højere grad end ved de øvrige indskrifter sat et virkelig personligt præg på indskriften. Der er ikke overleveret noget om, hvem der har forfattet disse kønne og ofte meget rørende indskrifter. Men det kan være degnen, en skolelærer eller de efterladte selv. Muligvis kan den personlige indskrift på gravmindet stamme fra det mindevers, der ofte forfattedes efter et dødsfald. Men disse utallige vers, der i stort tal er bevaret på vore museer, er endnu ikke gjort til genstand for nogen undersøgelse. Efter at indskriften er blevet affattet, er den derpå overladt støberiet ved bestillingen af gravmindet. De fleste af indskrifterne er formuleret som prosa, men mere rimede findes skam også, som f.eks.: »O, hvil i Fred du ædle Kvinde. O, helligt altid er dit Minde« eller »Livets lange Prøvetid brugte du så trolig. Nyd nu Lønnen for din Flid hist i Fredens Bolig«. Omkring en snes af indskrifterne i denne gruppe har foruden personlig tekst også en bibelhenvisning eller -tekst.

Indskrifterne er opdelt i syv undergrupper. Disse er: personkarakteristik – meddelelse om døds måde – glæde ved døden – salighedshåbet – stoicisme – oplysninger om gravmælets stifter – og de efterlades følelser for den afdøde. Da samme indskrift godt kan give udtryk for flere forskellige ting, er den medtaget i flere af grupperne, uden at der er gjort speciel notits derom. Desuden er der en undergruppe, som blot er kaldt: Andre. Heri er opført de tekster, som ikke umiddelbart har kunnet klassificeres under en af de øvrige betegnelser.

Ved den efterfølgende gennemgang af indskrifterne er amterne betegnet ved romertal:

Frederiksborg amt I,
Maribo amt (Lolland) II,
Aalborg amt III,
Tønder amt IV,
Aabenraa amt V,

Sønderborg amt VI,
Skanderborg amt VII,
Ringkøbing amt VIII,
Svendborg amt IX,
Holbæk amt X,
Københavns amt XI,
Aarhus amt XII.

Personkarakteristik

I 1844. Den ufortrødne virkelystne Kone, syv Sønners ømme trofaste Moder.

I 1846. Hun efterlader sig 3 Sønner, nemlig Jens, Ole og Peder hvilke tillige med Faderen dybt føle Savnet af en kiærlig Moder og ægte Mage. – Fred med dit Støv.

II 1831 og 1863. Om end denne Grav dit Legeme gemmer,/Din ædle Færd vi dog aldrig glemmer.

II 1842. Hun var en trofast huld og virksom Ægtefælle, en øm og kjærlig Moder til 7 Børn. Velsignet være dit Minde. Hisset gjenforenes du med os, hvor Livet er og Sorgen ei er meer (samt skriftsted).

II 1843. Som Menneske elskelig, som Embedsmand nidkær, som Ægtemand og Fader trofast og kærlig, er han savnet og begrædt af mange (samt skriftsted).

II 1847. Hun gik flittig til sin Gerning, tro i sin Tjeneste, kærlig som Ægtefælle og Moder indtil den sidste Aften. Derfor er hendes Ihukommelse til Velsignelse.

II 1857. Hendes efterladte Ægtefælle beklager Tabet af en trofast Hustru.

II 1859. I din Gjerning virked du saa glad og rolig./Mellem Børn og Hustru var din bedste Bolig./Oprigtighed og Sandhed var din Lyst./I en kær Erindring dine Børn og Mage,/Hver en Ven som du lod her tilbage/Vil mindes dig i takbevæget Bryst.

II 1857. Mand og Sønner savner dybt den tro Hustru og ømme Moder.

II 1864. Han var en trofast Ægtemand, en kjærlig Fader og duelig Agerdyrker. En taknemmelig Søn satte ham dette Minde.

III 1824. Børnene fem som hun havde kær, i Livet ej glemmer hendes mødrene Kjærlighed.

III 1831. Velsignet være skal dit Minde/Af og for dine Børn du ædle Kvinde.

Fig.294. Sønderborg, Sønderborg amt.

Fig.296. Sønderborg, Sønderborg amt.

Fig.295. Øster Hæsinge sogn, Svendborg amt.

Fig.297. Skarrild sogn, Ringkøbing amt.

Fig.298. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.299. Assistens kirkegård, København.

III 1848. O hvil i Fred du ædle Kvinde,/O helligt altid er dit Minde.

III 1860. I Livet rastløs og velsignet var din Færden/
Gud lønne dig med Fryd i Aandens Verden (samt Skriftsted).

III 1861. Som dit Liv var stille og Gud hengivent, saa var din Død rolig og blid.

III 1862. Velsignet være stedse dit Minde/Af dine Børn og af os du ædle Kvinde.

III 1864. Velsignedes med to Børn, der med Faderen begræde Tabet af deres kære Hedengangne.

III 1865. Farvel kære Fader. Hvil sødt. Fred med dit Støv.

III 1873. Din ædle Færd din Virksomhed,/Den mindes vil i Kærlighed.

IV 1847. Mørk var ofte hendes Vej, bøjet tit hendes Hjerte, men ædelt og blidt altid hendes Sind.

IV 1848. Blidt var hans Hjerte, stille hans Færd, ædel hans Daad, hans Minde bliver i Velsignelse.

IV 1850. Trofast og kærlig i Medgang og Modgangs Dage.

IV 1870. Livets lange Prøvetid/Brugte du saa trolig./
Nyd nu Lønnen for din Flid/Hist i Fredens Bolig.

VI 1858. Dette Minde sattes for den elskede Ven, den nidkære Præst og tro Sjælesørger af hans taknemmelige Menighed.

VII 1834. Her hviler en elskelig Hustru, en kierlig Moder, Mette Kerstine Secher, født Farre 1804, levede et lykkeligt Ægteskab 9 Aar med J. J. Winther i Tolstrup og døde 26 Dec. 1834.

VII 1835. Her hviler Støvet af den Hederlige og Agtbare Kone Kirsten Christiansdatter.

VII 1836. Fader til 3 Sønner og 1 Datter.

VII 1837. Moder til 1 Søn og 1 Datter.

Fig.300. Ovsted sogn, Skanderborg amt.

VII 1843. I Livets Prøvestund du stred med Troe og Haab og Kjerlighed.

VII 1844. Herunder hviler Støvet af velaget Gaardmand Jens Andersen.

VII 1844. For hvad du virked her på Jorden,/I Himlen er du Engel vorden. Fred med dit Støv.

VII 1847. Efterlader sig 2 Sønner og 2 Døtre.

VII 1847. Her hviler Støvet af agtbare Mand Peder Høy til Bolund.

VII 1851. En Søn modtager ham hisset, og en efterlat Hustru og Datter savner her en høit elsket og kierlig Ægtemage og Fader, vor Trøst er at samles Hisset.

VII. 1853. Hun blev gift 1816 med Jens Iensen og 1827 med Hans Nielsen, og blev i første Ægteskab Moder til 4 og i det andet til 2 Børn.

VII 1854. Hun var en trofast Ægtefælle og sine Børn en kjerlig Moder.

Fig.301. Ørridslev sogn, Skanderborg amt.

VII 1854. Her hviler Inger Magrete Eriksdatter, født i Eistrup Sogn 11 maj 1824, gift 1854 med Laurs. Nielsen af Adit, død i Vrads Sogn 11 jan 1856, efterladende sig en Søn.

VII 1854. Her nedlagdes Støvet af den virksomme og gudhengivne Mand Hans Pedersen Winther, født i Ørridslev 5 Febr. 1776, død i Grumstrup 25 Nov. 1854 efterladende sig en sørgende Enke og 3 Børn. 2 ere gangne forud og knæle nu med ham for Herrens Throne, Fred med dit Støv.

VII 1855. Tro i det Mindste som i det Største var al hendes Tillid Guds Naade (samt to skriftsteder).

VII 1856. Fader til 7 Børn.

VII 1857. Som til ligemed et lille Barn føler savnet af en Tro og kjerlig Moder og Ægtefælle.

VII 1857. Han blev Fader til 1 Søn og 2 Døtre, hvoraf 1 Datter modtog ham Hisset. Af hans 7 Stedbørn var kun 2 Enkens egne.

VII 1857. I 41 Aar Sognepræst Kabells trofaste Hustru.

VII 1857. Her under hviler vor salige Medchristen Simon Madsen.

VII 1859. Her hviler Støvet af Sisel Marie Jensen, født i Taaning den 8 August 1821, død på Frydensfred den 19 Juni 1859, blev gift den 7 november 1845, blev Moder til 9 Børn. Velsignet være hendes Minde.

VII 1861. Her under hviler vor hedengangne Medchristen Jens Madsen.

VII 1864. 5 Sønner og 1 Datter begræder Savnet af en kærlig Fader.

VII 1865. Minde over Maren Jensdatter, født i Taaning d. 2 sept. 1810, gift d. 11 decbr. 1829 med Gaardejer Niels Laursen i Taaning, blev moder til 9 Børn og døde Sammesteds d. 15 Jan. 1865 efter 35 Aars Ægteskab. Fred være med dit Støv.

VII 1867. Gift først med Gaardm. Peder Steffensen af Vingum og blev Moder til 2 Børn. I andet Ægteskab med Jens Nielsen af Nedenskov blev hun Moder til 1 Søn og 2 Døtre af hvilke en Datter er død.

VII 1867. Sov, kjære Moder, sødt i Fred, og Tak for al din Kjærlighed.

VII 1870. Hun var en trofast og kærlig Moder for 11 Børn.

VII 1876. Her hviler Støvet af den i Livet elskede Hustru Ane Kristensen.

VII 1876. Guds Huus var bleven ham kjær og Hans Ord lyttede han gerne til.

VIII 1824? Her hviler Støvet af den i Livet hæderlige nu hos Gud salige Mand Christen Andersen.

VIII 1851 Her hviler Støvet af min elskelige mand Niels Pedersen af Munklunde.

VIII 1853. Tak Ane for den Kjerlighed./Du viste Os i Livets Tid./Tak store Gud i Evighed/Du gjorde Enden kort og blid.

VIII 1858. Minde om den i Livet virksom nu hos Gud i Haabet salige Sal: Ole Nielsen.

VIII 1859. Du var kun Forældres Fryd/Nu Lykken har din Frelsers Pryd.

VIII 1859. Kiære Børn. See her et Minde over Eders salige Moder, Maren Miltersdatter, som døde i Øe

1859, og hviler her ved siden af hendes 4 Børn, og deres Fader. Hendes Minde vil være Eder og mig til velsignelsesrig Ihukommelse. – Hvil sødt min Ægtemage/Som var mig hued og tro/I dine Levedage./Gud giv dig evig Ro. – Opført af din efterladte Mand Anders Madsen Øe.

VIII 1860. Her under hviler de jordiske Deel af den sparsommelige og gavmilde Kone Mette Jepes Datter.

VIII 1860. En begavet livlig Aand/Overgaar i Guds Haand.

VIII 1862. Her hviler Støvet af den i Livet hæderlige nu hos Guds salige Kone Karen Nielsdatter.

VIII 1863. Minde om den trofaste Mand og oprigtige Ven Jens Brøde.

VIII 1864. Minde om den i Livet dyrebare Dannermand og Fader Hans Jessen.

VIII 1866. De indgik i Ægteskab den 16 Januar 1807 og levede et lykkeligt Samliv i 59 Aar og blevede velsignede med 5 Børn, 2 Sønner og 3 Døtre hvoraf een Datter modtog dem Hisset. Vor Herres Jesu Christi Naade Guds Kjerlighed og den hellige Aands Samfund være med os Hisset. – Amen. – Fred være med dit Støv.

VIII 1869. Minde om den i Livet gudhengivne og nu i Herren hensovende Mand Ole Nielsen.

VIII 1869. Hun efterlod sig en elsket Mage og 3 Børn.

VIII 1871. Han var en øm og kærlig Fader imod sine Børn. Han førte et stille og gudhengiven Levnet. Velsignet være hans Minde.

VIII 1873. Gift 31 october 1851 m Ane Christensen og havde med hende 6 Børn, hvoraf 5 modtage ham i Evighed. Saglige ere de Fredsommelige.

VIII u årstal. Du var en Hyrde god. Tro vogtede din Hjord. Fred med dit Støv.

IX 1842. Seminarieførstander Dr. Peter August Wedel, Ridder af Dannebr: og Dbrmd: fød d: 26 Jan 1768, død d: 23 Maj 1842. Ordets sande Forkynder, Oplysningens ivrige Befordrer. Den nidkære Lærer helliges dette Minde. Hans taknemmelige Disciple (samt 3 skriftsteder).

IX 1843. Minde over Borger og Menneskevennen

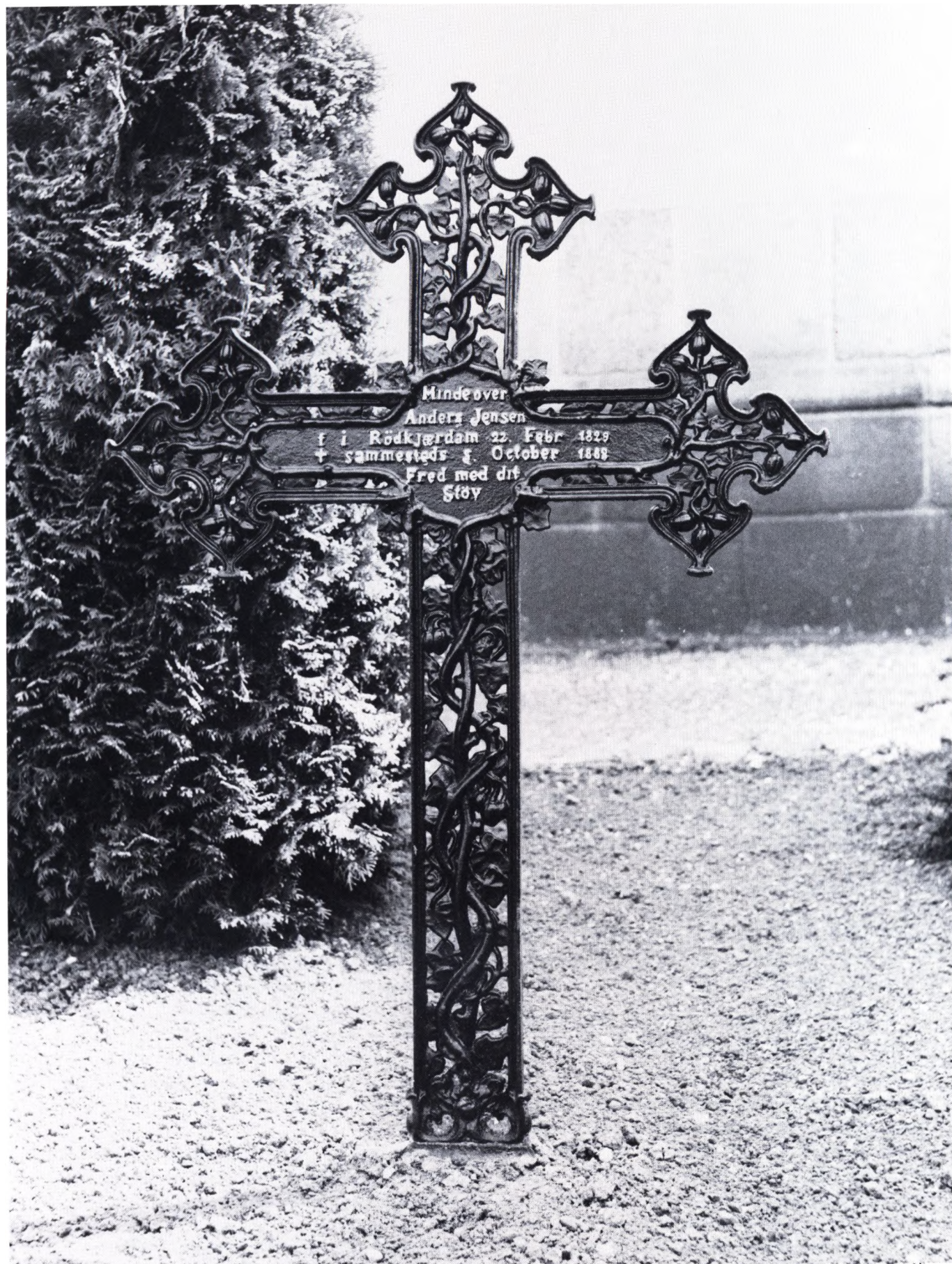

Fig.302. Avlum sogn, Ringkøbing amt.

Fig. 303. Ribe, Ribe amt.

Fig. 304. Vesterborg sogn, Maribo amt.

Klokker Herløv Trolle Heye, født paa Tallerupgaard i Tommerup Sogn 1760, død her i Byen d. 20 Septbr. 1843. Til Ære og Tak for hans udmærkede Velgiørenhed mod Kirken, Skolen, Hospitalet og Fattigvæsenet, samt trængende her i Faaborg (samt skriftsted).

IX 1847. Fred med dit Støv, du ædle Yngling.

IX 1848. Dybsørgende Forældre og Bedsteforældre savne og begræde dette englefromme Barns tidlige Bortgang. Uforglemmeligt er dit Minde.

IX 1848. Her hviler Støvet af min uforglemmelige Kone mine Børns kjerlige Moder Johanne C. Lund fød. Skødt.

IX 1851. Her hviler Støvet af Anne Johansdatter fød d. 6 Juni 1774, gift i 47½ Aar med Dannebrogsmænd Rasmus Larsen, Død d. 19 November 1851. Hun har skænket 2500 Rdr. til et Legat for fattige Børn. – Spar-som og nøisom, virksom som faa/Satte hun sig selv et Minde/Varigt det stande, naar Secler forgaae/Det Plads i Hjerterne finde,/Thi de trængendes Børn hun be-tænkte saa/At kommende Slægter det gavne maae. – Fred over hendes Gravhøi.

IX 1852. I 22 Aars Ægteskab med Hustru Mette Marie Andersdatter blev han Fader til 8 Børn, af hvilke 1 Søn har forudgaaet til Evigheden – Jeg kommer ei tilbage/Til efterladte Børn og Viv,/Ievighedens Dage,/De samles i et bedre Liv./Den Samling o! den bliver/I engelig Stand,/Os samlede Gud giver/Da alt som Glæde kan.

XI 1860. Herunder hviler Støvet af Dannebrogsmænd Rasmus Hansen fød d. 24 April 1781, død d. 16. Juli 1860. – Han har i Forening med sin forudgangne Hustru Ane Johansdatter skjænket 2.560 Rdlr. til et Legat for vanføre og trængende Børn i Ringe og Søllinge Sogne.

IX 1861. Her under hviler vores kiære uforglemmelige Fader Sømand Lars Peder Lund.

IX 1869. Vi have stor Glæde og Trøst af den Kjerlighed efterdi de helliges Hjerter ere blevne vederkvægede ved dig Broder.

IX u. årstal. Sov sødt i Gravens stille Bolig/For Legems Smerte er du fri/Alt længe bad du Bønner trolig/At Gud han vilde tage dig/Du hustru Børn her efterla-

Fig.305. Kullerup sogn, Svendborg amt.

Fig.306. Sæby sogn, Holbæk amt.

der/De savne nu en Fader kjær/Thi du var jo en kjærlig
Fader/Du stedste virket for dem her/Farvel vi trøstes
ved/Vi samles skal i Evighed.

X 1848. Her hviler Støvet af den retskafne Sognepæst
til Havrebjerg og Gudme Menig. H. H. Kielberg.

X 1854. (Korset): Græder saa sagtelig over den Døde.
(Soklen): Herunder hviler de jordiske Levninger af
den kjerlige Ægtefælle og Fader, den duelige Lærer,
den oprigtige og trofaste Ven, Kirkesanger og Skole-
lærer Holger Nielsen, fød d: 4 November 1781, død d:
30. November 1854. I 44 Aar rygtede han sit Embede
med Lyst og Iver til gavn for sin Menighed, der var
ham saa hengiven, og til Glæde for sig selv. Velsignet
være hans Minde.

XII 1848. Han var fredsommelig og venlig i omgang
som mennesketroende og gudsfrygtig som Christen,
troe mod Konge og Fædreland som Borger, og god
Ægtefælle og Fader, velgørende mod fattige Deelta-
gende mod lidende oplyst og vindskibelig som Bonde.
Dette er det Vidnestbyrd Efterslægten aflægger ved
hans Grav. (Bagsiden): Han havde derfor Ret til at sige

For Død og Grav jeg ikke bæver/Mig skrække ei For-
krænkelsen./Jeg veed at Jesus Christus lever/Han skal
opvække mig igen/Som han opstod skal jeg opstaae/Og
til Guds Herlighed indgaae. – Fred med dit Støv.

XII 1848. Hun var en god og trofast Ægtefælle som
hun udviste i sin Mands langvarige og smertefulde
Sygdom. Hun var en flittig og vindskibelig Huusmo-
der, en troende og from Christinde og efterlod sig
derfor et godt Omdømme hos alle der kjendte hende.
(Bagsiden): Hun kunde derfor trøstig forlade dette
Liv og med Haab og Tro holde sig til Psalmens Ord. –
Og Gud jeg gerne følger dig/Naar du mig herfra kal-
der./Jeg veed du har så viselig/bestemt min Levealder/
Naar Døden løsner Støvet Baand/Jeg i din fadrelige
Haand/Med fuld Fortrøstning falder. – Fred med dit
Støv.

XII 1856. Her hviler Støvet af en virksom Ægtefælle og
Fader, Gaardmand Niels Andersen fra Battrup. I 10
Aar levede han et lykkeligt Samliv med sin efterle-
vende Enke Mette Pedersdatter som med 4 smaae
Børn beklager hans tidlige Bortgang. – Gud sine eder

alle/Der var min Vandringslyst./Lad Sorgen ikke falde/
Saa tungt paa deres Bryst.

XII 1864. Her hviler Støvet af en virksom og trofast
Ægtefælle, Gmd Niels Sørensen fra Battrup. I 6 Aar
levede han et lykkeligt Samliv med sin efterlevende
Enke Mette Pedersdatter. Deres Ægteskab velsignedes
med en Datter. – Saa farvel min Livsledsager,/God du
var mod Børn og mig./Naadig er du modtaget i det
glade Himmerig.

Meddelelse om døds måde

III 1833. Ej mandens Suk, ej Børnenes Graad/Kunne
her mod Døden bringe Raad (samt skriftsted).

III 1861. Som dit Liv var stille og Gud hengivent saa var
din Død rolig og blid.

III 1864. Som dit Liv var stille og Gud hengivent saa
var din Død rolig og blid. Fred med dit Støv.

VII 1852. Her hviler i Herren Støvet af salig henso-
vende Gaardmand Jens Thomsen af Tvingstrup.

VIII 1853. Tak Ane for den Kjerlighed,/Du viste os i
Livets Tid,/Tak store Gud i Evighed/Du gjorde Enden
kort og blid.

VIII 1860. Som Lillien knækket i sit Straae,/Du segned
uden Brøde.

VIII 1861. Minde over sal: hensovende kone Ane Han-
sen.

VIII 1868. Sacred to the Memory of 1800 Englishmen,
drowned at Fiand 24 Dec. 1811. 60 lie buried here.
Erected May 1868.

IX 1872. Her hviler en lille ukendt Pige 6 el. 7 Aar.
Ilanddreven ved Boetofte Strand under Stormfloden
13 Nov. 1872.

Glæde ved døden

IV 1861. Jeg var træt, jeg længtes efter Hvile. Det fandt
jeg først i Gravens tavse Skød.

IV 1882: Jeg havde lyst til at vandre herfra og at være
hos Jesus, hvilket og er meget bedre.

IX 1839. I Graven er Fred.

IX 1854. Hendes liv var Christus, og Døden var hende
en Vinding.

IX u. årstal. Sov sødt i Gravens stille Bolig/For Legems
Smerte er du fri/Alt længe bad du Bønner trolig/At
Gud han vilde tage dig/Du hustru Børn her efterla-
der/De savned nu en Fader kjær/Thi du var jo en kjær-
lig Fader/Du stedse virket for dem her/Farvel vi trøstes
ved/Vi samles skal i Evighed.

Salighedshåbet

I 1854. Fra Verden, Herren kaldte brat, vort Barn til sit
himmelske Rige. Han savnes af Fader og Moder, og
Slægtingen fjern og nær. Dog ved vi alle det klarlig, vi
hannem igien skal see iblandt Guds Hvidklædeskare,
som for Guds Ansigt staae, og glædes alle tillige i uop-
hørlig Fryd. Vi stunde io alle tillige med Troen og Haa-
bet derop, for i Himmelens Rige at være i Beskuelsens
Trop. (Bagsiden af korset): Min Tid var her kun stak-
ket,/Mit Liv saa snart var endt./Før var jeg eders
Glæde,/Nu sørge I og græde,/Da ieg er vel forvart./
Naar I det ret betragter/Og hvad Gud gjør højtagter./
Skal eders Taarer tørres snart/Naar I skal se mig træde
for Gud i Brudeklæder, med Livets Krone paa,/ Med
Seirens skønne Palmer,/Med Himmelens Frydepsal-
mer/For Lammet yndefuldt at staa,/Da skal I eder
fryde/Og begge to fortryde,/At I for mig har grædt.
Vel den! som i Guds ville sig overgive stille i hans Hi-
erte vist vil blive let.

I 1870. Suk ej Fader græd ej Moder/Hun nu nyder
Himmelens Goder./Graven er ej evig Død.

I 1883. Nu har I overvundet/Og udstridt Livets Strid,/
Dit Legem fundet/Din hvile sød og blid./Fra Livets
Sorg og Møie/Og Sygdom og Besvær/Jer Aand nu i det
høie/Er hos Gud Fader kjær.

II 1842. Hun var en trofast huld og virksom Ægtefælle,
en øm og kjærlig Moder til 7 Bøen. Velsignet være dit
Minde. Hisset gjenforenes du med os, hvor Livet er, og
Sorgen ei er meer (samt skriftsted).

III 1847. Trofast var du som Fader som Mage,/Alle vi
dybt vil føle dit Savn./Gid vi engang efter Jordelivets
Dage,/Lande maa hos dig i Saligheds Havn.

III 1854. Hvil sødt du elskede Søn. Vi ses igen.

III 1860. Dine efterladte her velsigne dit Minde og
trøstes ved Haabet dig Hisset at finde.

Fig.307. Harboør sogn, Ringkøbing amt.

Fig.308. Linnerup sogn, Skanderborg amt.

Fig.309. Skaarup sogn, Svendborg amt.

III 1862. Kærligt og tilfreds var Samlivet her,/Glæden stor til Evigheden der.

III 1863. Fred med dit afsjælede Legeme, Fred med din frie og frelste Aand i Gud.

III 1869. Fred med dit Støv, farvel til vi ses igen.

III 1875. Lev sødt i Fred kjære Fader.

III 1879. Gud samler os Hisset.

IV 1845. Hans Minde vil leve i taknemmelige Hjerter og den Sæd han saaede bære Frugt for Evigheden.

IV 1848. Herrens Fred omsvøbe ogsaa dette Støv, Herrens Naade velsigne den blide venlige Sjæl som have boet deri.

IV 1857. Her adskilles med Sorg, hisset samles med Glæde.

IV 1868. Im Grabe ruht mein Staub und im Himmel mein Geist mit selger Engelschar.

IV 1870. Den nøjsomme ydmyge og sagtmodige. Som du var paa Jorden var du saa elskelig iblandt os, og nu finder du visselig Herrens Naade i Himmelen.

IV 1884. Efter fuldendte Møje ventes et evigt Liv.

VI 1864. I Hjemmet hist hvor der godt at være, samles vi vist og skilles aldrig mere.

VII 1832. Ved Støvet af en elsket Fader./Saamangen Vemodstaarer randt,/Men Haabet aldrig os forlader./ Han Løn hos Gud i Himlen fandt/Og efter Prøvenstid for vist/Til evig Fryd vi samles hist.

VIII 1834. Hendes Aand indgik til de saliges Fred. Hendes Minde bevares i Kierlighed.

VII 1838. De trætte Been har Hvile her, hos Gud i Himlen Aanden er.

VII 1845. Her hviler du i Ro og Fred, Din Sjæl er i det Høie,/Der indgik den til Salighed/Fra Iordens Sorg og Møje. Fred med dit Støv.

Fig.310. Assistens kirkegård, København.

Fig.311. Horsens, Skanderborg.

VII 1847. Du søgte tidlig din Frelser, og du fandt ham.

VII 1848. Vel den som er i Herrens Haand/Vel den som
fri fra Støvets Baand,/Til Fredens Hiem er kommen.

VII 1851. Han havde her intet blivende Sted/Hos Gud
han fandt den evige Fred.

VII 1852. Fra elsket Kreds du tidlige maatte drage/Dog
vel beredt til Kronen at modtage/Thi Troen var dit Lys
i Dødens Nat.

VII 1852. Det Haab os giver Styrke,/Det er en stakket
Frist,/Da svinder dette Mørke,/Da skal vi mødes hist.

VII 1854. Fred i Jesu Christi Navn/Med dit Støv i Gra-
vens Favn.

VII 1856. Dit trætte Støv fandt Gravens Fred/Din Aand
er evig Salighed.

VII 1857. Han blev Fader til 1 Søn og 2 Døtre, hvoraf 1
Datter modtog ham hisset. Af hans 7 Stedbørn vare
kun 2 Enkens egne.

VII 1857. Smilende skue du til os ned,/Fra Guds Him-
mel hvor du har Hjemme,/Nyd der din Løn for din
Giernings Sved,/Vi din Kiærlighed aldrig glemme.

VII 1857. Mens hisset tvende Børn dig favne,/Ni af
dine på Jord dig savne.

VII 1858. Du bar stor Sorrig her på Iord,/Nu lønnes du
i Engle Chor. Fred med dit Støv.

VII 1862. Hos Gud blev atter samlet du med din her
elskede Kone,/Ved Jesu Forbøn har han nu dig skjæn-
ket dig Himlens Krone.

VIII 1836. Herren Vidne at dit Minde/Aldrig os skal
gaa af Sinde/Nei det svinder aldrig hen/For vi Hjem til
Gud os vende/Og naar Livet her sig ende.

VIII 1839. De gik hen i Grav at hvile/Ved din elskede
Moders Side,/Der er Fred stille Roe/Fader Søster vi vil
komme,/Naar vor jordiske Liv er omme/Hjem til dig
og Moder kjær.

VIII 1843. Ja Herren naar Tiden er omme/Da kalder du flux dine fromme/Fra Striden i Verden til Freden/Fra Hvilen i Graven til Glæden.

VIII 1850. Jeg ærer dit Minde og ønsker at samles med dig hisset i Evigheden. E. Egeriis.

VIII 1853. Din Enke dit Barn her savner/Men de vil dig finde i Glæden hist.

VIII 1857 og 1857. Minde helliget den nu hos Gud salige Sal: Søren Orgelvig Sørensen.

VIII 1858. Hvil sødt i Fred vi ses igjen/Og samles i et bedre Hjem.

VIII 1858. Gud glæde din Sjæl i Paradis/Yndige Egne/?? vi kjærlig ville være.

VIII 1858. Minde om den i Livet virksom nu hos Gud i Haabet salige Sal: Ole Nielsen.

VIII 1859. En sjæl i den Støvhytte boede/En sjæl som på Frelseren troede/Og længtes med Haab mod det Høie/Med Gud og hans Glæde for øie.

VIII 1859. Du var kun Forældres Fryd/Nu Lykken har din Frelseres Pryd.

VIII 1860. Farvel farvel I Kjære./Den Sorg I nu maa bære/Skal endes med Guds Priis/Gud eder selv ledsage!/Snart skal vi uden Klage/Hverandre see i Paradis.

VIII 1861. Lad Tider svinde Tider komme/Ikjærligt Hjærte skal dit Minde staae/Din Sjæl er hist iblandt Guds Engle fromme/O lad os engang med dig Guds Rige faae.

VIII 1862. Hvil du kjære for alle Sorger/Tryg og rolig i din Frelseres Favn/Kort var kun blandt os en jordisk Borger/Hist hos Gud hun fandt den sikre Havn.

VIII 1863. Farvel og tak i Jesu Navn/Gud giv vi maa mødes i Frelserens Favn.

VIII 1864. Sov sødt i Gravens mørke Gjemme/Du kjære som er draget hen/ Dit Minde vi fast aldrig glemme/Til vi giensees i Himmelen.

VIII 1864. Saa faer nu vel i Jesus Navn,/Vi unde dig det bedte,/Vi haabe du i Himlens Havn./Har fundet sikkert Fæste.

VIII 1864. Fred med din Aand hos Gud/Fred med dit Støv i Graven.

VIII 1866. Det Broderpar gik Arm i Arm/Uskyldig bort fra Verdens Larm/ I Himlen vil vi dem finde/Hvor ingen Taare rinde.

VIII 1866. De indgik i Ægteskab den 16 Januar 1807 og levede et lykkeligt Samliv i 59 Aar og blevede velsignede med 5 Børn, 2 Sønner og 3 Døttre hvoraf een Datter modtog dem Hisset. Vor Herre Jesu Christi Naade Guds Kjerlighed og Den Hellige Aands Samfund være med os Hisset. – Amen. – Fred være med dit Støv.

VIII 1866. Vi har tabt men du har vundet/Du din Frelseres Favn har fundet.

VIII 1868. Dit Liv var lykkelig men kort/Du savnes da du ilte bort/I Evighedens lyse Hjem/Vi samles atter Ven med Ven.

VIII 1870. Æret dit Minde. Gak ind til Herrens Glæde/Haabet er at vi salige ses.

VIII 1871. Du har Striden overvundet/Du har naaet det bedste Hjem/Seirens Krone har du fundet/Hist hos Gud i Himmelen.

VIII 1871. Gud give vi frelst samles hisset/Dit Minde æret og fredet af en taknemmelig Familie.

VIII 1873. Gift 31 October 1851 m Ane Christensen og havde med hende 6 Børn, hvoraf 5 modtage ham i Evighed. Salige ere de fredsommelige.

VIII 1878. Farvel og hav tak i Jesu Navn/Gud giv vi maa mødes i Frelserens Favn.

VIII 1878. Korset er en Himmelstige/Graven Porten til Guds Rige.

VIII 1892. Tak for al din Kjærlighed/Hist vi ses i Evighed.

VIII u. årstal. O Venner see et Minde,/Opreist af Fader kier,/Mit Legem det herinde,/I Gravens Gemme er./O Moder du ei gr(æ)de,/For m(i)en saa thildige Død,/Min (Sjæ)l i evig Glede/Er hos min Frelser sød. – Posat af Anders Masen Øe.

IX 1847. Herunder hviler det jordiske af Gaardmand Sognefoged og Lægdsmand Ole Nielsen født på Langeland d. 8 Juli 1788 og død i Bovense d. 31 August 1847 til dyb Sorg for hans efterlevende Enke og tvende

Fig.312. Skaarup sogn, Svendborg amt.

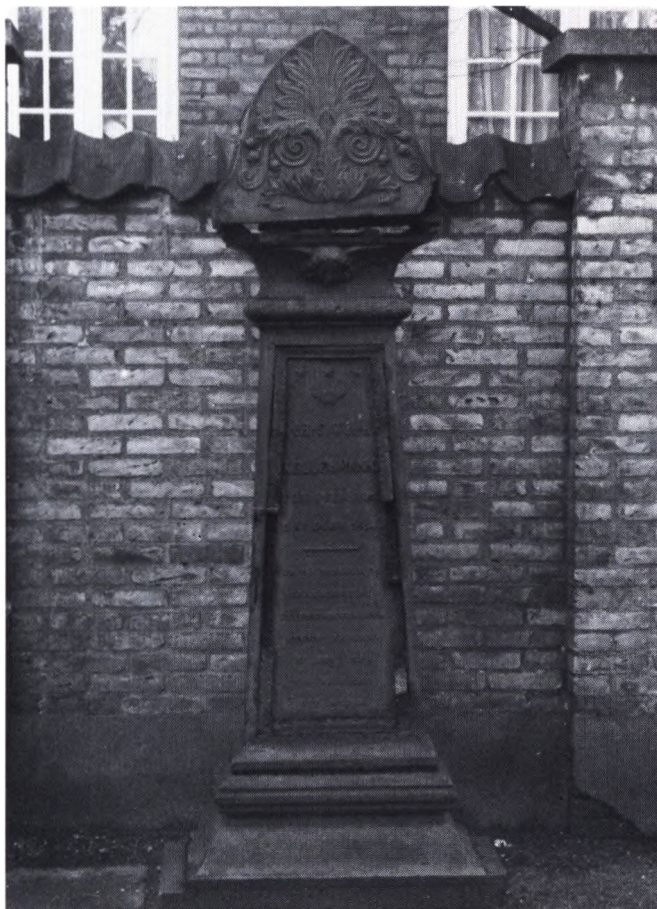

Fig. 313. Frederiksberg kirkegård, København.

Fig. 314. Assistens kirkegård, København.

Sønner der tilligemed deres Venner ledsagede ham d 6. September til dette Hvilested. (Bagsiden): Du ufor-glemte, ak du maatte segne/Da nu din Vandringsstav fra dig faldt ned/Men Sjælen hævdede sig til de Egne/Hvor den Omstraaling af Herlighed/Med virksomhed saa har du gjennebanet/Den hele Vei med Dydens Lyst i Sind/Derved et Paradis du her har dannet/Som Sorgens Klæde nu har hyllet ind.

IX 1852. I 22 Aars Ægteskab med Hustru Mette Marie Andersdatter blev han Fader til 8 Børn, af hvilke 1 Søn har forudgaaet til Evigheden. – Jeg kommer ei tilbage/Til efterladede Børn og Viv,/I Evighedens Dage,/De samles i et bedre Liv./Den Samling o! den bliver/I engelige Stand./Os samlede Gud giver/Da alt som glæde kan.

IX u. årstal. Sov sødt i Gravens stille Bolig/For Legems Smerte er du fri/Alt længe bad du Bønner trolig/At Gud han vilde tage dig/Du Hustru Børn her efter-lader/De savne nu en Fader kjær/Thi du var jo en kjær-lig Fader/Du stedse virket for dem her/Farvel vi trøstes ved/Vi samles skal i Evighed.

X 1826. Lyset slugtes i dit blide Øie/Og Guds Engel tog dig i sin Favn/Aanden svævet til den evig Høie/Men i vore Hjerter staae dit Navn./Welsignet være eders Minde. H. H. Nielsen.

X 1864. Du er ei tabt men gaaet forud.

XI 1853. Farvel saa længe. Vi ses igen. Fred med dit Støv.

XI 1847. Ei tabt men gaaet forud.

XII 1840. Ei tabt men gaaet forud.

XII 1848. Han havde derfor ret til at sige/For Død og Grav jeg ikke bæver/Mig skrække ei Forkrænkelsen./Jeg veed at Jesus Christus lever/Han skal opvække mig igen/Som han opstod skal jeg opstaae/Og til Guds Her-lighed indgaae. – Fred med dit Støv.

XII 1848. Hun kunde derfor trøstigt forlade dette Liv og med Haab og Tro holde sig til Psalmens Ord. – og Gud jeg gerne følger dig/Naar du mig herfra kalder./Jeg veed du har saa viselig/bestemt min Levealder/

Fig.315. Assistens kirkegård, København.

Fig.316. Assistens kirkegård, København.

Naar Døden løsner Støvet Baand/Jeg i din faderlige Haand/Med fuld Fortrøstning falder. – Fred med dit Støv.

XII 1864. Saa farvel min Livsledsager./God du var mod Børn og mig./Naadig er du modtaget i det glade Himmerig.

Stoicisme

I 1848. Vore Aars Dage er halvfjerdsindstyve Aar og om det kommer højt firssindstyve Aar, og naar det har været kosteligt med dem, da var det Møje og Besvær, thi de afskæres snart og vi flyve herfra. Dersom du i dag høre Herrens Røst, da forhært ikke dit Hjerte.

III 1868. Du gode hvil sødt udi din kolde Grav,/Gud dertil frejdigt Mod dig gav. Hædret og velsignet være dit Minde.

VII 1839. Ved Jesu Christi troe/Du fandt i Afskedstimen Trøst og Roe.

VIII 1928. Vort Kors er uden Jammer/Vor Død er uden Brod/Vor Grav et Sovekammer/Vor Herres Liv vort Lod.

Oplysninger om gravmælets stifter

II 1864. Han var en trofast Ægtemand, en kjærlig Fader og duelig Agerdyrker. En taknemmelig Søn satte ham dette Minde.

III u. årstal. De ligge alle begravede her ved hendes Side.

III u. årstal. Dette Minde sattes dem af efterlevende Enke Inger Marie Poulsdatter. Fred med deres Støv.

III 1847. Dette Minde satte ham af hans efterlevende Enke Marens Jørgensdatter.

III 1866. Minde fra Venner.

VI 1858. Dette Minde sattes for din elskede Ven, den nidkære Præst og tro Sjælesørger af hans taknemmelige Menighed.

VII 1864. Sat af hans Vaabenbrødre af 6te Batterie.

VII 1868. Elsket og savnet. Hans sørgende Enke satte ham dette Minde.

VIII 1860. Hendes efterladte Mand satte dette Minde.

VIII 1864. Sattes af efterladte Broder.

VIII 1872. Det Minde vil stedse leve i dit Datters Hjerte af hvem dette Minde er reist.

VIII u. årstal. O Venner see et Minde,/Opreist af Fader kier,/Mit Legem det herinde,/I gravens Gemme er./O Mode du ei gr(æ)de,/For m(i)en saa thildige Død,/Min (Sjæ)l i evig Glede/er hos min Frelser sød. – Posat af Anders Masen Øe.

IX 1842. Seminarieforstander Dr. Peter August Wedel, Ridder af Dannebr: og Dbrmd: fød d: 26 Jan. 1768, død d: 23. Maj 1842. Ordets sande Forkynder, Oplysningens ivrige Befordrer. Den nidkærer Lærer helliges dette Minde. Hans taknemmelige Disciple (samt 3 skriftsteder).

IX 1851. Her hviler 22 Soldater, som i Aarene 1948, 49, 50, og 51 ere døde paa Valdemarslots Lazareth. Taknemmelige Medborgere have sat dem dette Minde.

X 1844. Velsignet være deres Ihukommelse! Dette Minde satte dem, af efterlevende erkjentlige Børn og Søskende 1844.

XI 1831. Af Vaabenbrødre og Venner.

XII 1848. Minde over Gaardmand Niels Dideriksen reist af hans Enke Kjersten Ovesdatter.

XII 1848. Minde over Niels Dideriksens Enke Kjersten Ovesdatter sat af en taknemmelig Efterslægt.

De efterladtes følelser for den afdøde

I 1878. Efterladende en sørgende Enke der tungt føler Tabet af en god og kærlig Ægtefælle. – Fred omsvæve dit Hvilested. (Bagsiden af epitafiet): Taus og sorrigfuld jeg træder til dit stille Hvilested, thi for mig svandt

Livets Glæder, da du gik til Herrens Fred. Men at jeg maa Sorgen bære for min Ven er ikke mere, og jeg beder til vor Herre, at han naadig til mig seer.

II 1831 og 1863. Som Menneske elskelig, som Embedsmand nidkær, som Ægteemand og Fader trofast og kærlig, er han savnet og begravet af mange (samt skriftsted).

II 1847. Hun gik flittig til sin Gerning, tro i sin Tjeneste, kærlig som Ægtefælle og Moder indtil den sidste Aften. Derfor er hendes Ihukommelse til Velsignelse.

II 1857. Hendes efterladte Ægtefælle beklager Tabet af en trofast Hustru.

II 1857. Mand og Sønner savner dybt den tro Hustru og ømme Moder.

II 1859. I din Gjerning virkede du saa glad og rolig./Mellem Børn og Hustru var din bedste Bolig./Oprigtighed og Sandhed var din Lyst./I en kær Erindring dine Børn og Mage./Hver en Ven som du lod her tilbage/ Vil mindes dig i takbevæget Bryst.

II 1864. Han var en trofast Ægteemand, en kærlig Fader og duelig Agerdyrker. En taknemmelig Søn satte ham dette Minde.

III 1824. Børnene fem som hun havde kjær, i Livet ej glemmer hendes Kærlighed.

III 1833. Ej mandens Suk, ej Børnenes Graad/Kunne her mod Døden bringe Raad.

III 1863. Hans efterladte Hustru Ane Christensdatter og to efterlevende Børn hade stadig hans Minde i kær Erindring.

III 1864. Velsignedes med to Børn, der med Faderen begræde tabet af deres kære Hedengangne.

III 1868. Jeg elsker dig.

III 1874. Dit Minde velsignes af dine Børn og din efterlevende Ægtefælle.

VII 1827. Her hvor en kierlig Moder hviler/I Gravens fredelige Hjem/Erindringsblomster venlig smiler/Igennem Taarer, altid frem./Men Dødens Engel hvidsker glad/Hist skal vi aldrig skilles ad.

VII 1851. En Søn modtager ham hisset, og en efterlat Hustru og Datter savner her en høit elsket og kierlig Ægtemage og Fader, vor trøst er at samles hisset.

Fig. 317. Christianskirken, København.

Fig. 318. Assistens kirkegård, København.

Fig. 319. Roskilde domkirke, Københavns amt.

VII 1852. Dybt savnet og begravet af sin efterladte Enke og Datter.

VII 1854. Dybt savnet af Forældre og Søskende.

VII 1854. Her nedlagdes Støvet af den virksomme og gudhengivne Mand Hans Pedersen Winther, født i Ørriidslev 5 Febr. 1776, død i Grumstrup 25 Nov. 1854 efterladende sig en sørgende Enke og 3 Børn. 2 ere gangne forud og knæle nu med ham for Herrens Throne (skriftsted). Fred med dit Støv.

VII 1857. Mens hisset tvende Børn dig favne, ni af dine på Jord dig savne.

VII 1857. Som til ligemed et lille Barn føler Savnet af en tro og kiærlig Moder og Ægtefælle.

VII 1858. Taarer rinde ved jert Minde.

VII 1864. 5 Sønner og 1 Datter begravet savnet af en kiærlig Fader.

VII 1868. Elsket og savnet. Hans sørgende Enke satte ham dette Minde.

VIII 1836. Til uforglemmeligt Minde om vor elskede afdøde salig Ane Jensen.

VIII 1836. Herren vidne at dit Minde/Aldrig os skal gaa af Sinde/Nei det svinder aldrig hen/For vi Hjem til Gud os vende/ Og naar Livet her sig ende.

VIII 1839. Til Erindring over vor elskede salig Maren Madsen.

VIII 1850. Hendes Mand og Børn staae med Sorg ved hendes Grav.

VIII 1851. Elsket og savnet af Hustru og efterladte Børn.

VIII 1853. Din Enke dit Barn her savner/Men de vil dig finde i Glæden hist.

VIII 1859. Kiære Børn. See her et Minde over eders salige Moder, Maren Miltersdatter, som døde i Ø 1859, og hviler her ved siden af hendes 4 Børn og deres Fader. Hendes Minde vil være eder og mig til velsignelsesrig Ihukommelse. – Hvil sødt min Ægtemage/Som var mig hued og tro/I dine Levedage/Gud

Fig.320. Tiset sogn, Aarhus amt.

giv dig evig Ro. – Opført af din efterladte Mand Anders Madsen Øe.

VIII 1863. Sov sødt i Gravens mørke Gjemme/Du kjære som er draget hen/Dit Minde vi fast aldrig glemme/Til vi giensees i Himmelen.

VIII 1867. Elsket i Livet savnet i Døden. Fred med dit Støv.

VIII 1867. Elsket, begrædt og savnet.

VIII 1868. Efterladende en dybt sørgende Enke og tre Børn. Fred med dit Støv.

VIII 1871. Du var Forældre Sødskend kjær/Din tidlige Bortgang gik dem nær.

VIII 1871. Gud giv vi frelst samles hisset/Dit Minde æret og fredet af en taknemmelig Familie.

VIII 1871. Dit Minde i hjertelig Erindring.

VIII 1877. Fred være med hans Støv og velsignet være hans Minde.

Fig.321. Assistens kirkegård, København.

VIII 1886. See Herren gav og Herren tog./Det være skal vor Trøst og Haab/Ved Tabet af de kjære.

VIII 1900. Elsket og savnet.

IX 1847. Herunder hviler det jordiske af Gaardmand Sognefoged og Lægdsmand Ole Nielsen født på Langeland d. 8 Juli 1788 og død i Bovense d. 31 August 1847 til dyb Sorg for hans efterlevende Enke og tvende Sønner der tilligemed deres Venner ledsagede ham d. 6. september til dette hvilested. (Bagsiden): Du uforglemte, ak du maatte segne/Da nu din Vandringsstav fra dig faldt ned/Men Sjælen hævdede sig til de Egne/Hvor den Omstraaling af Herlighed/Med Virksomhed saa har du gjennembanet/Den hele Vei med Dydens Lyst i Sind/Derved et Paradis du her har dannet/Som Sorgens Klæde nu har hyllet ind.

IX 1848. Dybsørgende Forældre og Bedsteforældre savne og begræde dette englefromme Barns tidlige Bortgang. Uforglemmelig er dit minde.

IX 1848. Her hviler Støvet af min uforglemmelige Kone mine Børns kjerlige Moder Johanne C. Lund fød. Skødt.

Fig.322. Broager sogn, Sønderborg amt.

Fig.324. Horsens, Skanderborg amt.

Fig.323. Tullebølle sogn, Svendborg amt.

Fig.325. Sottrup sogn, Sønderborg amt.

Fig.326. Nybøl sogn, Sønderborg amt.

Fig.328. Augustenborg, Sønderborg amt.

Fig.327. Ulkebøl sogn, Sønderborg amt.

Fig.329. Veng sogn, Skanderborg amt.

IX 1861. Her under hviler vores kiære uforglemmelige Fader Sømand Lars Peder Lund.

X 1839. Elsket, savnet og velsignet.

X 1849. Hans Minde som Mand, Fader og Lærer lever i velsignet Erindring.

Andre

I 1835. Zum Staube wird was Staub ist nur versenkt Des Himmeles Funke kerht zum Himmel Wieder.

II 1819. Süßes Leben, schöne freundliche Gewohnheit des Wirkens und Daseins, von dir soll ich scheiden. – Meer end jordisk, Hjertets Glans/Straaled af dit fromme Øie./Tidlig vinked Himlens Krans/Dig fra Jorden til det Høie./Moden kunne du fremtræde for din Frelsers Dommersæde;/Men vor ømme Taare, faldet på din Baare/Længe skal dit Gravsted væde.

II 1854. Var Tro og Retsind trygge for Dødes Overmagt,/Var aldrig disse Skygge til Gravens mørke bragt.

VIII 1863? Du gik saa hastigt fra os bort/Din Vandring her var saare kort.

VIII 1863. Halleluia for Ærens Krands/For Hvilen efter Vaanden/For Glæden i sin Glans.

VIII 1869. Han siger Konen sit Farvel/Og Børnene allesammen/Og ønsker Dem til Liv og Sjæl/Til evig Glæde Amen.

VIII 1878. Se Træets Løv, hvor det nedfalder/Og visker paa Naturens Bud/Saa er vort Liv naar Herren kalder/Vi vandre maa af Verden ud. – Amen. – Fred være med dit Støv.

IX u. årstal. I Christo Jesu den korsfæstede men igien opstandne have vi frimodighed og adgang til Gud.

X 1859. Eet er fornødent. Hun udvalgte den gode Deel, som ikke skal borttages hende.

En undersøgelse af de forskellige typer indskrifter giver ikke umiddelbart nogen linie, såsom at de personlige og dermed længste indskrifter skulle være de ældste og således følge tidligere tiders tradition som omtalt i indledningen til skrifttyperne. Alle syv grupper, dog lige bortset fra de militære fra krigene i midten af århundredet, fordeler sig jævnt over hele den periode, hvorfra de støbte gravminder findes. Men der viser sig en anden interessant iagttagelse: Hvis vi blot ser på de indskrifter, som udtrykker saligheds-

håbet og personkarakteristikken, så opdager vi, at forholdet mellem disse to grupper i fire udvalgte amter varierer meget.

I Ringkøbing amt omhandler 65 pCt., af indskrifterne salighedshåbet, medens det kun er 35 pCt., der angår den dødes person. De tilsvarende tal for Aalborg amt er 47 pCt. og 53 pCt., for Skanderborg amt 36 pCt. og 64 pCt., og for Svendborg amt 21 pCt. og 79 pCt. Det svarer meget godt til den forestilling, vi har af befolkningen i Vestjylland den dag i dag: De er sindige, nøjsomme og ydmyge. For dem er den personlige omtale og livets trængsler blevet langt overskygget af visheden om mødet med Herren i Paradiset. Ligeså svarer tallene for Svendborg amt til vor opfattelse af folk på Øerne. Selvfølelsen hos bonde og borger har her været udtalt, og de religiøse følelser har ikke fået lov at dominere alle livets sider. Det personlige eftermæle har af samme grund været nok så vigtigt.

Det stemmer også med, at grundtvigianismen fik langt bedre tag i fynboerne og østjyderne end i nord- og vestjyderne, hvorimod Indre Missionen vandt indpas blandt nordjyderne og i særdeleshed blandt vestjyderne. Indskrifterne udviser imidlertid også en tidsmæssig variation, således forstået, at de i Svendborg amt gennemgående er ældst, efterfulgt af dem i Skanderborg og Aalborg amter, samt dem i Ringkøbing amt, der for det meste er yngst. Denne variation skyldes næppe skift i moden, men må snarere ses som et sammenfald med forskellige kirkelige strømninger, der hver især begyndte at slå rod i de enkelte landsdele samtidig med, at gravkorsene kommer på mode. Således begyndte grundtvigske tanker at få indpas i Svendborg amt omkring 1850 med Vilh. Birkedal som præst i Ryslinge, ligesom man snart efter begyndte at opføre grundtvigske fri- og højskoler flere steder i amtet. Derimod vandt Indre Mission, der blev oprettet i 1861, aldrig større tilslutning. I Skanderborg amt fik grundtvigianismen også en stærk bastion i den østlige del af amtet fra midten af halvtredserne, medens Indre Mission lidt senere vandt stærkt frem i den vestlige del. I Aalborg amt fik Indre Mission stærkt fodfæste i løbet af 1860'erne. Derved isoleredes de samtidige grundtvigske bevægelser fra at vinde indpas, og de kom til at ligge som lokale frimenigheder spredt omkring i amtet. Tilsvarende grundtvigske frimenigheder oprettedes i 1870'erne og 80'erne i Ringkøbing amt, som især blev præget af Indre Mission, efter at præsterne Johs. Clausen og Vilh. Beck i 1865 havde besøgt amtet på deres store jyske missionsrejse. Blandt bevægelsens ivrigste fortalere var præsten i Harboør mellem 1877 og 1885 Carl Moe. Den tidlige variation i indskrifterne falder således på en gang sammen med korsenes udbredelse, landets demografiske fordeling og udbredelsen af de religiøse bevægelser i anden halvdel af 1800-tallet.

Fig. 330. Horsens, Skanderborg amt.

Proveniensen

Når vi vil henføre det enkelte gravkors til det støberi, som har fremstillet det, står vi over for problemet med at afgøre, om det stammer fra et af de lokale støberier i amtet, eller om det er ført ind i amtet udefra. For vi kan ikke nøjes med at formode, at alle kors, der er sat over personer, der er døde før oprettelsen af et lokalt støberi, må være hentet til kirkegården langvejsfra. Der er bevis for, at mange af disse støbte gravminder først blev opsat et eller flere år efter, at begravelsen fandt sted. Vanskeligheden lader sig ikke løse blot ved at finde ud af, om de pågældende type gravkors senere har været lavet på det lokale støberi – i de sjældne tilfælde det lader sig gøre – idet samme model kan være brugt af flere støberier. Der findes imidlertid tre måder at konstatere et kors' proveniens på:

1. Støberiets navn kan være påstøbt gravkorset.
2. Salgs- og varekataloger fra et støberi viser de modeller, man har haft til salg.
3. En bestemt geografisk og tidsmæssig fordeling af en bestemt type støbejernskors falder sammen med grundlæggelsen af et støberi.

Hvor det drejer sig om en vidt udbredt type, kan det være nødvendigt at kombinere måderne 2 og 3 for at finde ud af, om korset kommer fra det lokale støberi eller fra et i de omliggende amter.

Det er naturligvis ikke alle støberier, der har slået sig på støbning af gravmindesmærker. Men da moden med et jernkors var på sit højeste, har efterspørgslen utvivlsomt været stor, og da støbningen af dem har været temmelig ukompliceret, må jernstøberen nemt have kunnet gøre en god forretning ved at levere gravkors. Enhver jernstøber må derfor have været fristet til at sætte støbningen af dem på programmet.

København

Det er blot muligt at henføre fire af de støbte gravminder i København til støberierne, der har gjort dem. For de tre gælder det, at de er sat over driftige jernstøbere og deres slægt. Ovenstående katalogs nr. 1 er et imponerende senempire epitafium opsat over Henrik Meldahl på Frederiksberg kirkegård. Da hans virksomhed videreførtes af enken og siden af en af søn-

erne, må det være støbt her. Nr. 2 er et epitafium over Thomas Weiss og hustru på Assistens kirkegård i ren klassicisme. Det er utvivlsomt et af de tidligst støbte gravminder i Danmark. Skønt Weiss' kone først døde i 1831, må det være støbt mellem 1819 og 1829, da sønnen opgav støberiet på Christianshavn og flyttede til Horsens. Det tredje gravminde over en jernstøber er nr. 12 i kataloget, opsat på Assistens kirkegård over Søren Henrik Ludvigsen og hans familie. Han drev et støberi i kompagniskab med Hermann på Nørrebro, og på gelænderet rundt om gravstedet står firmanavnet: »Ludvigsen & Hermann Nørrebro No 20«. Firmaet findes såmænd den dag i dag.

Endnu et støbejernsgravminde, hvis proveniens kan bestemmes, findes på Assistens kirkegård. Det ejendommelige er, at korset, katalog nr. 137, kom hertil helt fra Odense. Navnet, som er påstøbt bag på korset fra 1850, er vanskeligt at læse, men tilsyneladende står der »Støbt hos Jernstøber/C. G. L. Jørgensen/Odense«. Navnet kendes også fra et kors på Ærø. Omkring 1850 findes der, som vi skal se om lidt, to støberier i Odense, men ingen med præcist dette navn.

Derudover står der opstillet et stort kors, nr. 332, over skibskaptajn Claus Hinrichsen Tøndering og hustru, Marie Tøndering, fra omkring 1840 ved Christianskirken. Højest tænkeligt er det fremstillet hos A. H. Tøndering, der meget nemt kan være navnet på en søn.

Sjælland

Bag domkirken i Roskilde står et støbejernscippus over domprovst Jacob Hansen Bang, død 28. februar 1841. En lille plade på bagsiden af monumentet fortæller, at det er »udført hos Bock Kjøbenhavn«. Otto Martin Bocks støberi blev grundlagt i 1832, oplyser fabrikslisterne.

I Frederiksborg amt var der som nævnt meget tidligt anlagt et jernstøberi i Frederiksværk, men der er intet, der tyder på, at det har lavet støbte gravminder før længe efter. Støberiet blev grundlagt i 1769 af Johan Frederik Classen for at kunne støbe nye jernkanoner af gamle kasserede. Denne produktion måtte dog hurtigt opgives for en rum tid, da det viste sig umuligt at udbore de massivt støbte kanoner. Værket fortsatte

derefter med at støbe kugler, bomber og granater samt kakkelovne og gryder.

Efter Classens død kom jernstøberiet først på kronens hænder i mange år og siden på statens. Staten stillede værkerne i Frederiksværk til auktion i 1857, og Anker Heegaard i København købte støberi og maskinfabrik for 118.000 rdl. Denne nette sum gav ham rådighed over en komplet fabrik ved siden af den, han havde i hovedstaden.

Hvornår man begyndte at støbe gravminder i Frederiksværk vides ikke med sikkerhed, men det skete antagelig ikke før i slutningen af tyverne. Den gruppe af 20 støbte gravminder, der samler sig omkring Frederiksværk, må alle antages at stamme herfra. De fordeles sig på fire sogne: Torup 1, Melby 8, Vinderød 10 og Vejlbj 1. Inden Frederiksværk fik egen kirke i 1911 var alle begravelser foregået på Vinderød kirkegård. Blandt de bevarede støbte gravminder fra Frederiksværk er epitafierne med nr. 33-34, 36-40, 48 og 51 i ovenstående katalog. Med et antal på tretten er disse i overtal, og ingen andre steder i landet findes der vel så mange støbte epitafier i forhold til gravkorsene. Flere af disse plader bærer årstal, fra før Anker Heegaard overtog støberiet. Den tidligste daterer sig fra 1830. Ovalen er sat over Maria Tscherning (1767-1830) f. Lützwow, gift med Eilert Peter Tscherning (1767-1832), der var inspektør fra 1794 til 1830 ved kanonstøberiet og de andre etableringer i Frederiksværk. Desuden var hun moder til den kendte politiker, krigsminister Anton Frederik Tscherning (1795-1874). Pladen må være opsat samtidig, og det passer godt med, at støberiet netop på denne tid begyndte at producere sådanne ovale gravplader. Og da Anker Heegaard overtog fabrikken, har man fortsat med fremstillingen til omkring 1890.

Fra Anker Heegaard er vi så heldige at have bevaret dele af en priskurant, trykt ca. 1895. (Fig. 331). Heri genfinder vi nr. 102, som i dag findes i Københavns amt på Fløng og Gentofte kirkegårde, og som er nr. 111 i nærværende katalog. Nr. 313 på Høje Tåstrup kirkegård er anført som nr. 90, og nr. 207, der også findes i Københavns amt på Glim kirkegård, hvor der står tre stykker i et gravsted, har nr. 82. Så vi kan vel tillade os at antage, at også alle disse kors stammer fra Heegaards støberi.

Det næste støberi, der blev opført i Frederiksborg amt, var i Helsingør, hvor også den anden gruppe af kors i amtet står opstillet. Helsingør Jernstøberi grundlagdes af jernstøber Laurits Theodor Kierulff, der fik kgl. bevilling til at drive et jern- og metalstøberi den 1. april 1845.⁹⁵ Men der skulle gå mere end et år, før støbningen kom i gang. For at skaffe penge havde Kierulff måttet indgå kompagniskab med C. W. Møller, som dog hurtigt blev købt ud, så Kierulff blev eneindehaver. Da han døde i 1905 overtog sønnen

J. K. L. Kierulff helt firmaet, som han i mange år havde været med til at lede. I 1918 solgte sønnen det til Ohlsen & Ahlmann.

Det vides, at Kierulff støbte gravkors, men det er kun få af de ti på Helsingør kirkegård, der hører til blandt dem. De støbejernsepitafier, som findes på kirkegården, er mellem to og femten år ældre end støberiet, og stilmæssigt peger de også tilbage på tiden for senempiren. De er uden tvivl støbt i København. Tilsvarende må kors nr. 179 og nr. 202 også komme fra København, da de samme kors findes på Gentofte kirkegård og Assistens kirkegård i København. Tidsmæssigt falder de ligeledes i 1830'erne. Derimod kan man med rimelighed antage, at Kierulff har støbt nr. 206 med årstallene 1847 og 1848, medens nr. 221, som også findes på Vinderød kirkegård, antagelig er støbt i Frederiksværk sammen med nr. 255.

Støberierne i København har naturligt nok leveret mange af de tidligste kors rundt om på Sjælland. Senere har mere lokale støberier kunnet forsyne folk. Et af dem var H. Rasmussen i Slagelse. Støberiet blev grundlagt i 1843 af Henrik Rasmussen (1805-1891) og udvidedes i 1851 til også at omfatte en maskinfabrik.⁹⁶ Henrik Rasmussen overdrog ledelsen af virksomheden til sine sønner R. P. F. Rasmussen og H. E. Rasmussen i 1875; og de drev det under navnet H. Rasmussens Sønner indtil 1892, hvor sidstnævnte udtrådte af firmaet. Sønesønnen Einer H. Rasmussen overtog virksomheden i 1909; bortforpagtede maskinfabrikken efter få år, men drev jernstøberiet frem til 1928, da det lukkede. To forskellige kors, nr. 315 på Gimlinge kirkegård i Sorø amt og nr. 303 på Snoldelev kirkegård i Københavns amt, har påstøbt Slagelse-virksomhedens navn. Begge typer finder vi andre steder i landet, hvor de er gjort på andre støberier. Derimod findes nr. 165, 198, 199, 200 og 211 kun i Sorø amt; så måske er de også støbt hos H. Rasmussen? Andre muligheder er Lunges støberi i Næsby ved Glumsø, som grundlagdes den 1. maj 1854.⁹⁷ Siden flyttede det til Sorø, hvor det bar navnet H. C. Lunge & Søn.⁹⁸ Korset i Snoldelev er nok så bemærkelsesværdigt ved at være placeret tæt på de mange støberier i København.

Et andet, meget tidligt støberi på Sjælland, er støberiet i Ruds Vedby, Løve hrd., Holbæk amt. Det blev oprettet omkring 1838 af Ole Pedersen.⁹⁹ Om han har støbt gravkors vides ikke med bestemthed, men det er nærliggende at tro, at de fem ens kors, nr. 335, der står på Sæby kirkegård, er af lokal fabrikation. Det tidlige tidspunkt for flere af dem og det, at de ikke er fundet andre steder, taler for den antagelse. De to øvrige kors, nr. 97 og nr. 197 på denne kirkegård er heller ikke fundet andre steder på Sjælland. Så de er nok også støbt hos Ole Pedersen.

Andre jernstøberier som O. Hansen i Holbæk, grdl. 1851, Hans Chr. Hansen i Køge, grdl. 1840, Christo-

pher Pedersen i Præstø, grdl. 1848, og Johan August Hermansen i Næstved, grdl. den 17. maj 1848, har ganske givet også været med til at forsyne området med støbejernskors.

Lolland-Falster

På Lolland er det første støberi beliggende i Bandholm. Det blev oprettet omkring 1841 som led i daværende lensgreve Fr. M. Knuths bestræbelser på at skabe et erhvervsliv omkring Bandholm havn. I 1846 overdrog greven det til smedemester Lars Poulsen, som samtidig optog sønnen Mads Poulsen i virksomheden, og støberiet hed fra da af Poulsen & Søn. Faderen fratrådte to år før sin død i 1860, og den anden søn, Christian Poulsen, og Rudolf Hallager indtrådte derefter i ledelsen. Christian Poulsen blev i virksomheden til 1880, hvor det videreførtes under ledelse af Andreas Lund, indtil det blev nedlagt i 1916. Flere af de påtrufne støbejernsgravminder kan således henføres hertil. De forskellige epitafier på øen med nr. 19 og nr. 47 er støbt i Bandholm.¹⁰⁰ Mange af korsene er nok også gjort på dette støberi, selv om støberiet i Nakskov var begyndt at blande sig fra 1847. På det tidspunkt havde Nykøbing Falster også fået sit første støberi.

Imidlertid findes på Radsted kirkegård et stort gravsted med tre støbejernskors, nr. 107, nr. 361 og nr. 362, som er sat over henholdsvis F. C. G. Holck, død 1817, Jeanette grevinde Hardenberg-Reventlow, død 1819, og Chr. H. A. greve Hardenberg-Reventlow, død 1840. Omkring dette store gravsted er opstillet et gelænder, som er mærket: »Støbt hos J. B. Bruun F. M. Bandholm«. Gelænderet er udformet i ren ny-klassisistisk stil og er antagelig ikke opstillet meget senere end 1840. Og de to tidligt daterede kors er sandsynligvis ikke opstillet ret meget før. Hvem er denne J. B. Bruun? Har han været jernstøber i Bandholm forud for Lars Poulsen eller måske for grev Knuth? Og er han identisk med J. Bruun i Nykøbing Falster, som grundlagde et støberi i byen omkring 1841?¹⁰¹

Et andet interessant monument står i Vesterborg over biskop, sognepræst og seminarieførstander Peter Outzen Boisen, som døde i 1833. Monumentet, nr. 333, består af et stort syvtakket kors, som for foden har stående en stor bog, og foran den liggende en bispestav og en laurbladskrans. (Fig. 345). Selve korset svarer nøje til det, som er opsat over storkøbmand Andreas Christiansen sen. på Flensborg kirkegård som del af et stort nygotisk støbejernsmonument, der foruden korset består af et stort støbejernstabernakel.¹⁰² Dette monument, opstillet 1829, blev støbt på »Der Königlich-schönenbergischen Eisengießerei Zu Berlin« efter et forlæg af arkitekt Karl Friedrich v. Schinkel. Oprindeligt var det

blevet tegnet på bestilling i 1816 af prinsesse Wilhelm af Preussen til hendes broder, prins Leopold Victor Friedrich von Hessen-Homburg, der var faldet i slaget ved Gross-Görschen. Da bispekorset er det eneste af sin type her i landet, må vi formode, at det er støbt i Berlin, og bragt hertil på bestilling af stiftets præster og skolelærere.

I 1847 fik Nakskov som sagt sit første støberi. Det blev grundlagt af Carl P. Lange.¹⁰³ Navnet Lange finder vi i Svendborg, hvor L. Lange cirka tre år senere opretter et støberi. Antagelig er de brødre eller far og søn. I hvert fald finder vi samme typer kors, nr. 147, 181 og 288 både på Vestlolland og Sydfyn. Alt tyder derfor på, at de på grund af slægtskab har lånt hinandens modeller.

Fyn

Lolland og Sydfyn har altid haft tæt kontakt, og det ses også af gravkorsene. Det tredobbelte liljekors findes således begge steder, skønt de, som vi lige har set, ikke nødvendigvis er støbt på samme støberi. Det første støberi på Fyn var M. P. Allerup i Odense. Mathias Peter Allerup blev den 11. juni 1836 meddelt kongeligt privilegium som jern- og metalstøber i Odense. Han var oprindeligt uddannet snedker. Siden kom han til Henrik Meldahls jernstøberi på Vesterbro i København, hvor han hurtigt blev leder af modelværkstedet. Han var derfor godt rustet, da han slog sig ned midt på Fyn. Firmaet beskæftigede sig med landbrugsredskaber og alt støbegods, såsom kakkellovne, komfurer og kirkeklokker. M. P. Allerup døde den 17. november 1858, og tre sønner, Harald, Emanuel og Emil, overtog virksomheden, som de drev frem til 1894, da de solgte den til Theodor Hansen og B. V. Breinholt.¹⁰⁴ Mærket »M. P. Allerup/Odense« finder vi netop på et tredobbelte liljekors i Ærøskøbing, nr. 149 i nærværende katalog. Nr. 303 findes også med samme påstøbte mærke stående på Øster Hæsingø kirkegård.

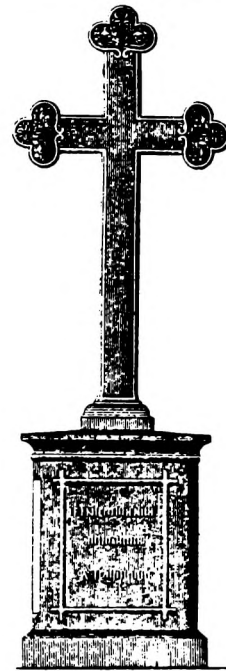
Imidlertid er det ikke blot Allerup, der har forsynet Fyn med støbejernskors. I Rise på Ærø findes nr. 271, dateret 1848, med mærket: »Støbt hos jernstøber/C. G. L. Jørgensen/Odense«. Ifølge fabrikslisterne fra 1855 var der et støberi i Odense ved navn N. Jørgensen, som blev oprettet omkring 1849. Dette passer dog ikke helt med, at det skulle være det ene af de to støberier, som allerede ifølge Rawert fandtes i Odense i 1847, ligesom forbogstaverne heller ikke passer med hinanden.

Foruden de to omtalte støberier havde Odense yderligere to støberier i 1855, nemlig Rasmussens & Larsens fra 1852 og W. Petersens, oprettet 1. juni 1854. To år efter, den 13. maj 1856, fik Odense sit femte jernstø-

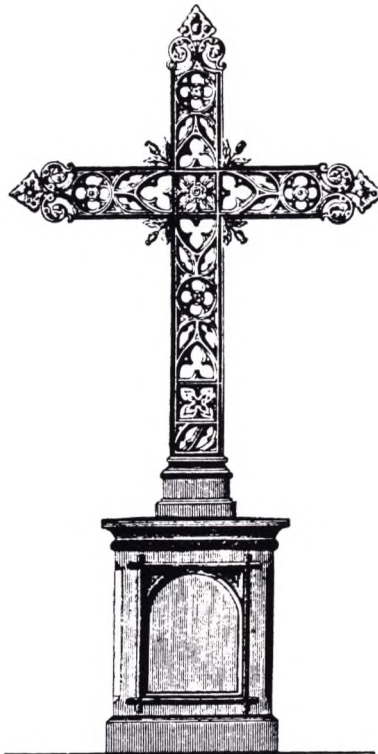
**Gravkors,
malede,
uden Piedestal og med Piedestal.**

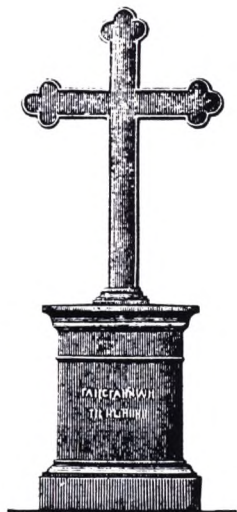
Nr. 81.

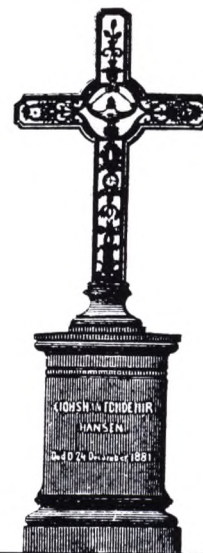
Nr. 82.

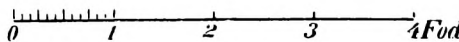
Nr. 90.

Nr. 84.

Nr. 88.

Nr.	81	82	84	88	90
Pris uden Piedestal	8,00	10,00	7,00	9,00	16,00
Pris med Piedestal	25,00	38,00	32,00	35,00	44,00

For **Inskription** betales særskilt pr. Bogstav:

i Farvebronce 0,12

forgylt 0,15

Fig. 331. Katalogside, slutningen af 1800-tallet. Anker Heegaards Jernstøberi i Frederiksværk.

beri, det senere så kendte H. Rasmussens & Co.¹⁰⁵ Disse støberier, samt A. H. Prom i Nyborg, der allerede blev grundlagt omkring 1843, har tilsyneladende ikke efterladt sig spor med hensyn til støbte gravkors. Men der kan næppe være tvivl om, at de også har haft deres del af produktionen.

På Sydfyn huserede som sagt L. Lange & Co. i Svendborg fra cirka 1850. Med stor sandsynlighed har de støbt korsene i Svendborg amt med nr. 140, 181 og 288 i nærværende katalog. Langes støberi var dog ikke det eneste støberi i byen. Allerede fem år før havde J. P. Axelsen opretter sit eget støberi, selv om L. Lange & Co. hurtigt blev det førende.

I Faaborg blev det første støberi oprettet i 1851 af Erik Jensen tilsyneladende sammen med en bror.¹⁰⁶ Det var også to brødre, der grundlagde det næste, da brødrene Lars og Peter Jensen i 1855 startede en maskinfabrik og det følgende år fik bevilling til at drive et jernstøberi.¹⁰⁷ Dette blev Faaborg Jernstøberi og Maskinfabrik. Omkring 1870 overhalede det konkurrenten, som bukkede under i 1883. Det blev da egnens eneste jernstøberi, og det blomstrede så godt, at man oprettede jernstøberier både i Vejle og Rudkøbing. Faaborg Jernstøberi og Maskinfabrik eksisterer den dag i dag, men støberiet er forlængst nedlagt. Et af disse to jernstøberier kunne godt tænkes at have lavet epitafierne nr. 22 og 23, samt kors nr. 192.

Da Faaborg Jernstøberi og Maskinfabrik oprettede en filial i Rudkøbing på Langeland, havde byen allerede haft flere jernstøberier i mange år. Allerede i 1842 oprettede jernstøber Ole Knudsen et jernstøberi i ejendommen Ahlefeldtsgade 6-10. Det fungerede indtil 1906, hvor det blev omdannet til motorfabrikken »Danmark«, som specialiserede sig i råoliemotorer til fiskeri og søfart. Det næste så dagens lys i 1853, da Mathias Jørgensen og Olsen startede et jernstøberi i Sidsel Bagersgade nr. 6. To år senere flyttede firmaet til Nørrebro nr. 25. Olsen trak sig på det tidspunkt ud, og urmager Schnor indtrådte i stedet. I den nyopførte bygning vedblev der med at være jernstøberi indtil 1918, hvor der oprettedes et automobilværksted.¹⁰⁸ Blandt de kors, som kunne stamme fra et af disse støberier, er det lille barnekors på Tranekær kirkegård, nr. 193, og de to kors på Magleby kirkegård, nr. 191.

Østjylland

I Skanderborg amt optræder støbejernskorsene koncentreret mellem 1835 og 1875. Det første er dateret 1833 og det sidste 1888. Kulminationsåret er 1858. Det første jernstøberi i amtet blev oprettet i Horsens af C. F. Weiss i slutningen af 1830, idet han havde måttet opgive det af sin far grundlagte jernstøberi på Christi-

anshavn. Den første støbning foregik på Frederik VI's fødselsdag den 28. januar 1831, og en måned efter, den 26. februar 1831, fik Weiss kongeligt privilegium.¹⁰⁹ Det gik imidlertid ikke særligt godt, for mindre end ti år efter, i 1840, måtte Weiss lukke hele butikken, sælge løsøret, og flytte sin virksomhed til Aarhus. Støberiet med løsøre blev købt af guldsmed Ulrik Stallknecht, der modtog kongelig bevilling den 5. september 1840. Omkring 1860 udvidedes firmaet med maskinproduktion. Fabrikken fortsatte sin støberivirksomhed indtil engang mellem 1916 og 1926, da den blev delt og gled ud af familiens hænder.¹¹⁰

Samtidig eller ganske kort tid efter, at Weiss var påbegyndt sin støberivirksomhed, startede Niels Jochumsen også jernstøbning i Horsens, om end af mere beskeden omfang. Han fik først bevilling den 1. juni 1843.¹¹¹ Broderen S. J. V. Jochumsen var da allerede blevet optaget som kompagnon, og ved Niels Jochumsens død i 1857 ophævedes firmaet Brødrene Jochumsen. Men snart efter var S. J. V. Jochumsen igen beskæftiget med jernstøbning, idet han i 1858 gik i kompagniskab med købmand J. Møller, og de dannede firmaet Møller & Jochumsen. Firmaet eksisterer den dag i dag som aktieselskab.

Kaster vi blikket nordover til Silkeborg, finder vi et andet støberi, som vi ved har lavet gravkors. Denne gang var det guldsmed Ulrik Stallknechts søn, Jørgen Stallknecht, der i en skrivelse af 23. juli 1853 bad kongen om tilladelse til at oprette et jern- og metalstøberi med udsalg i Silkeborg. Den 22. august 1853 fik han sin bevilling. Året efter overtalte han arkitekt Hans Chr. Zeltner til at flytte til Silkeborg for at blive daglig leder af Stallknechts Jernstøberi, som i foråret 1857 fik navnet Stallknechts & Zeltners Jernstøberi, efter at Zeltner den 17. april 1857 havde giftet sig med kompagnonens yngre søster Marie. Deres fader, jernstøber Ulrik Stallknecht, døde allerede den 3. september 1858, hvorved sønnen helt overtog støberiet i Horsens, og tyve dage efter, den 23. september, solgte han så sin del af støberiet i Silkeborg til sin svoger. Fra da af bar støberiet navnet Zeltners Jernstøberi.¹¹² Foruden at lede støberiet virkede Zeltner også som arkitekt i byen, hvor han blandt andet har tegnet byens gamle rådhus. Med tiden udviklede støberiet sig til en glimrende forretning, som den 12. april 1892 skiftede navn til Silkeborg Jernstøberi og Maskinfabrik, idet H. Dons Blædel og H. A. Schneekloth købte det af arvingerne efter Zeltner, der var død to år før, den 8. december 1889. På hans grav opsattes et nu forlængst forsvundet støbejernskors.

Da Weiss grundlagde sit nye støberi, begyndte han også at støbe jernkors, og han fik den ide, at han ville mærke sine kors: »Støbt i Horsens« og med efterfølgende angivelse af støbeåret. Stallknecht fortsatte med at gøre det samme, da han overtog støberiet, men æn-

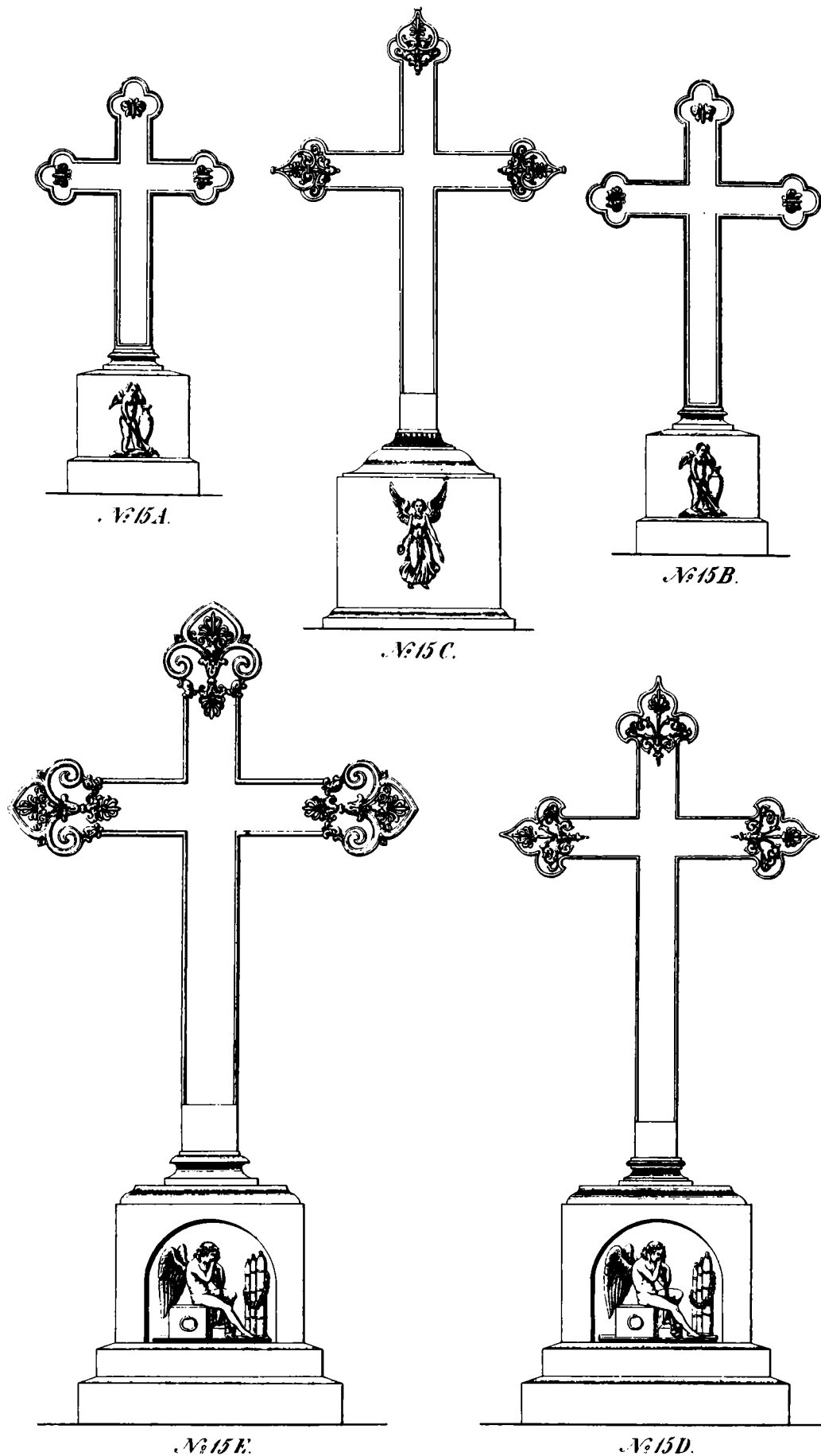

Fig. 332. Katalogside, ca. 1850. Chr. Christensens Metal og Jernstøberie i Aarhus.

drede omkring 1842/43 mærket til »Stallknecht/Horsens«. På grundlag af disse mærkninger kan vi sige, at Weiss har støbt kors som nr. 64, 282 og 298, medens Stallknecht har støbt kors som nr. 104, 105, 175, 195, 196, 273, 299, 300 og 328, samt monument nr. 341, som er sat over støberiets grundlægger. Åbenbart er Stallknecht ikke fortsat med at støbe den samme type kors som Weiss. Deres kors finder vi ikke alene i Skanderborg amt, men også i Vejle og Aarhus amter.

Brødrene Jochumsen mærkede skam også deres gravkors. Således bærer nogle kors med nr. 98 og 174 mærket »Jochumsen/Horsens«; og da firmaet blev til Møller & Jochumsen blev det udskiftet med »M & J«. Nogle gange brugte firmaet at skrive navnet fuldt ud. Ud over nr. 98 og 174 støbte virksomheden også korsene nr. 119, 327 og 329, og disse blev ligeledes spredt til Aarhus og Vejle amter. Desuden har de fremstillet nr. 352, som er opstillet over Niels Jochumsen, samt antagelig nr. 355 på Horsens gamle klosterkirkegård. Vi ser her, at flere af de kors, som Jochumsen & Møller støbte, var identiske eller næsten identiske med dem, konkurrenten Stallknecht støbte. Hvem har mon lånt fra hvem? Det har sikkert givet anledning til bitter strid, ligesom når et firma i dag beskyldes for at have kopieret et andet firmas design.

Zeltner udbød ligeledes mærkede kors, der fik påstøbt »Zeltner/Silkeborg«. Vi kender i dag fire forskellige typer med en sådan reklame: nr. 104, 113, 177 og 272. De fleste befinder sig inden for grænserne af Skanderborg amt, men nogle har fundet vej til Ringkøbing amt, og ét, nr. 272, er nået så langt som til Kværndrup i Svendborg amt. Forklaringen på dette er nok, at det er sat over Anders Petersen, som var født i Skovsbo pr. Viborg den 12. marts 1841 og død på Trunderup Lazareth 12. november 1864. Så i stedet for at få liget af den stakkels soldat transporteret tilbage til Viborg, har man hjemme sørget for at få et kors sendt ned til hans gravsted på Sydfyn.

Når først flere i et område begynder at mærke deres kors, så følger andre med. Små lokale støberier har selvfølgelig ikke villet stå tilbage for de store. Fire andre forskellige støberimærker er fundet i Skanderborg amt, hvoraf det kun er et eller to, der har kunnet identificeres igennem fabrikslisterne. Tre kors, nr. 176, med mærket »Skaarup« på Stilling kirkegård må hentyde til Jens Rasmussens støberi i Skaarup i Fruering sogn, som siges at være oprettet i 1853/54.¹¹³ Det var et enmandsforetagende med Jens Rasmussen selv og en dreng, men når der skulle støbes, blev der desuden anvendt fire daglejere. Åbenbart er støberiet igen nedlagt før 1872 ifølge industritællingen, der som tidligere omtalt blev foretaget dette år.

Et andet mærke »VS« på et kors fra 1842 af typen nr. 273 på Ovsted kirkegård henviser måske til støberiet »Skellerup« i Silkeborg.¹¹⁴ Det blev dog først op-

rettet i 1854, så det er lige så sandsynligt, at mærket henviser til et andet firma. Desuden findes mærket »BP.Broe« (BR.Broe?) på et kors fra 1845 i Horsens af typen med nr. 327, som Møller & Jochumsen i øvrigt også lavede, og mærket »ST« på tre kors på Tamdrup kirkegård, typen nr. 106. Det sidste kunne være en forkortelse af Stallknecht, men da det ikke er fundet andre steder, er det ikke særlig sandsynligt.

En enkelt type kors i Skanderborg amt kan med sikkerhed føres tilbage til et støberi i Aarhus. Det drejer sig om nr. 156, et muslingekors, som er afbildet som nr. 15F i en priskurant fra Chr. Christensens Metal- og Jernstøberi, antagelig fra midten af 1850'erne. Støberiet blev oprettet i 1848 som byens andet. Det første var etableret af Meuhlengracht og Bøeg i 1841, og det tredje blev grundlagt af Frich i 1854. Priskuranten (fig. 332 og 333) indeholder endvidere en afbildning af et støbejernsmonument, nr. 81A, som vi genfinder på Tiset kirkegård i Aarhus amt, hvor der står hele to. I nærværende katalog har det fået nr. 350. Ligeledes har firmaet støbt nr. 230-231, afbildet som nr. 15A og 15B, som står på flere kirkegårde i Aarhus amt.

Købmand Christen Christensen grundlagde sit jernstøberi i umiddelbar tilknytning til sin købmandsgård i Frederiksgade 4-6. Han optog i 1850 to medinteressenter, købmand Søren Jensen og købmand Christian Jensen, Randers, som igen udtrådte af firmaet i 1860. I denne periode var det byens største jernstøberi med omkring 40 arbejdere. Virksomheden overgik efter Christensens død til enken Franzine, som drev den under navnet Christensens Enke, indtil sønnen, cand. polyt. J. J. M. Christensen, blev optaget i firmaet i 1890.¹¹⁵

Hvordan støbejernskorsene så ud fra de to øvrige støberier, ved vi ikke noget om, men at de har støbt dem, kan der næppe herske tvivl om. Søren Frich (1827-1901) var uddannet, dels på Den Polytekniske Lærestanstalt og på støberiet i Frederiksværk, dels igennem studierejser i Belgien og England, og han opførte et støberi i Søndergade 53 og 72.¹¹⁶ Hans virksomhed voksede hurtigt til at blive det største jernstøberi i Aarhus i 1860'erne. I efteråret 1885 solgtes det til Frichs søstersøn, cand. polyt. Hilmar Vestesen og dennes studiekammeret, cand. polyt. John Wied, for en samlet salgssum på 258.000 kr., og de videreførte firmaet under navnet Frichs Efterfølgere. På det tidspunkt var arbejdsstyrken vokset fra 26 mand i begyndelsen til 160 mand.

Det første jernstøberi i Aarhus blev grundlagt i 1841 af købmand Jens Meuhlengracht og mekanikus Frederik K. Bøeg. Sidstnævnte udtrådte igen i 1848. Virksomheden lå i Grønnegade 747-48 og Klostergade 837.¹¹⁷ Den blev i 1873 købt af cand. polyt. H. A. Caroc og cand. polyt. A. O. V. Leth. Førstnævnte døde i 1886, hvorefter værkfører Christian Krogh overtog hans andel i firmaet.

Sokler til Gravkors under N^o79

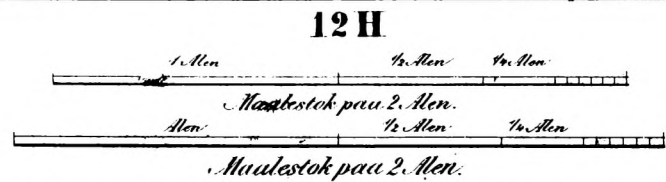
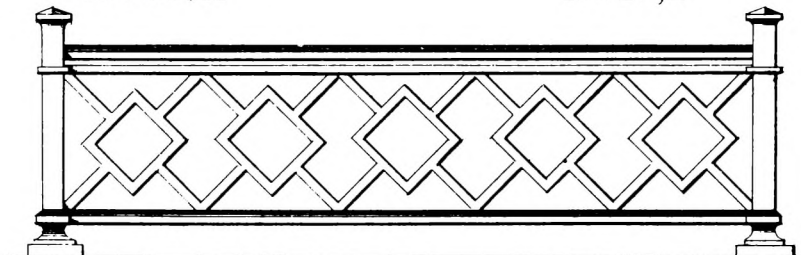
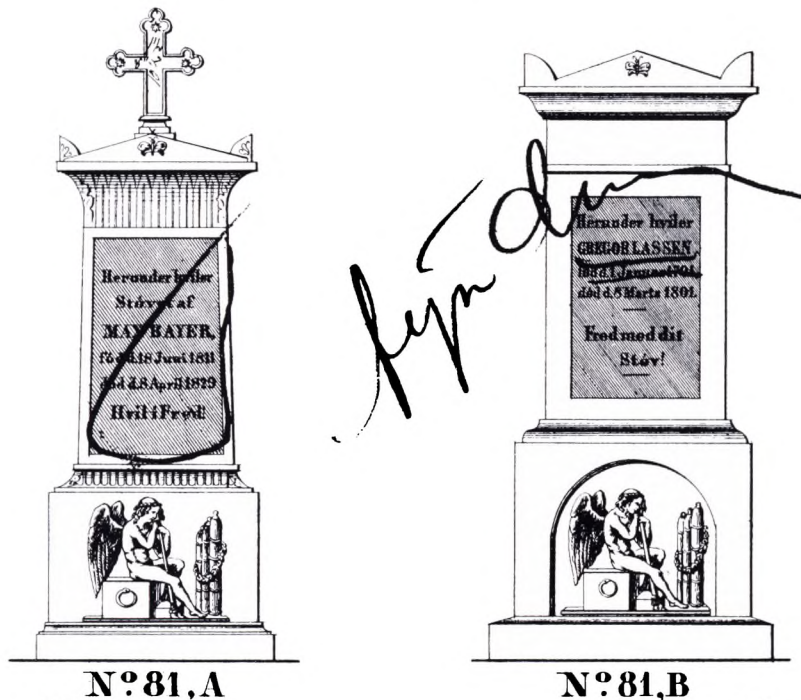
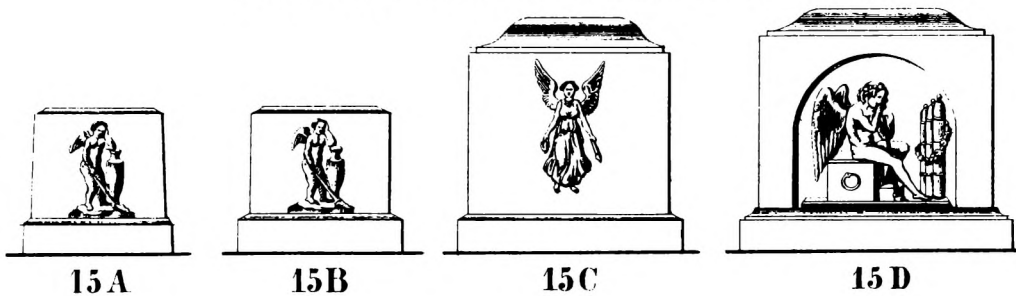

Fig. 333. Katalogside, ca. 1850. Chr. Christensens Metal og Jernstøberie i Aarhus.

Et sidste støberi, som vides i 1869 at have averteret med bl.a. salg af gravkors i *Vejviser for Århus købstad*, er C. Jensen & Co., som var blevet grundlagt af smedemester Christen Jensen og cand.jur. M. A. Basse i Vestergade 21 året før, på et tidspunkt hvor gravkorsene var stærkt på retur i amtet. Seks år senere blev Basse købt ud af firmaet af Christen Jensen.

Nørrejylland

Medens mange kors er mærket i Skanderborg amt, er ingen mærket i Aalborg amt. Vi må derfor støtte vor søgning efter korsenes ophav på et udbredelseskort. (Fig. 334). På det ser vi, at korsene med nr. 243, 248 og 249 både befinder sig nordenfjords og søndenfjords, men således at de koncentrerer sig i de herreder, der ligger tættest på Aalborg købstad. De hører også i almindelighed til de tidligste kors i amtet. Hele fire af disse kors daterer sig fra 1834.

Netop 1834 grundlægges det første støberi i amtet. Den 16. januar 1834 udstedte Commercekollegiet i København et kongeligt privilegium for guldsmed Henning Smith til at drive jern- og metalstøberi i Aalborg.¹¹⁸ Dette blev grundstenen til det nuværende aktieselskab, De Smithske Jernstøberier og Maskinværksteder. En annonce indrykket i Aalborg Stiftstidende for mandag 9. juni 1834 markerer virksomhedens officielle åbning. Der reklameres med alle slags varer: kakkellovne, komfurer, gryder, plove, ambolte m.m., men desværre nævner annoncen ikke gravkors. I løbet af 1840'erne optog virksomheden maskinfremstilling, og omkring 1848 havde Henning Smiths fabrik 47 arbejdere. Da Smith døde den 29. januar 1856, overgik firmaet til enken, som samme år solgte det til et interessentskab, der førte støberi og maskinfabrik videre under navnet: Det Smithske Jernstøberi og Maskinværksted indtil 1875, da det blev omdannet til et aktieselskab.

Korsene må derfor være gjort af Henning Smiths støberi. Imidlertid fandtes der også et støberi lige på den anden side af fjorden, i Sundby i Kær herred. Det blev oprettet af købmand Julius Galster i 1852 eller 1853 og blev udvidet med maskinfabrikation et år senere.¹¹⁹ Om det ligeledes har støbt gravkors, vides ikke, men de skjoldformede epitafier, nr. 49, som kun findes på Biersted kirkegård i Kær herred, kunne meget vel stamme herfra. Alle fire er opsat efter 1860.

Ser vi på den sydlige del af amtet, finder vi en tydelig koncentration af kors af typen nr. 210 og 251-252. Det peger på, at disse kors kommer fra et sted i det tilstødende Randers amt. Lige på den anden side af amtsgrænsen ligger Hobro. I 1851 havde Hobro sit eget støberi, og kun et af korsene er fra før dette år,

nemlig fra 1849. I nævnte år indtrådte Johannes Lange Jørgensen (1825-1884) i Hobro Jernstøberi, som under navnet Jørgensen & Co. var grundlagt af mekanikus P. Jørgensen og snedkermester Laurits Bolt Jørgensen, og han blev straks udnævnt til bestyrer.¹²⁰ Da snedkermesteren trak sig tilbage, blev Johannes Lange først medejer og fra 1872 enejer af støberiet, idet mekanikeren i september måned afstod sin trediepart.

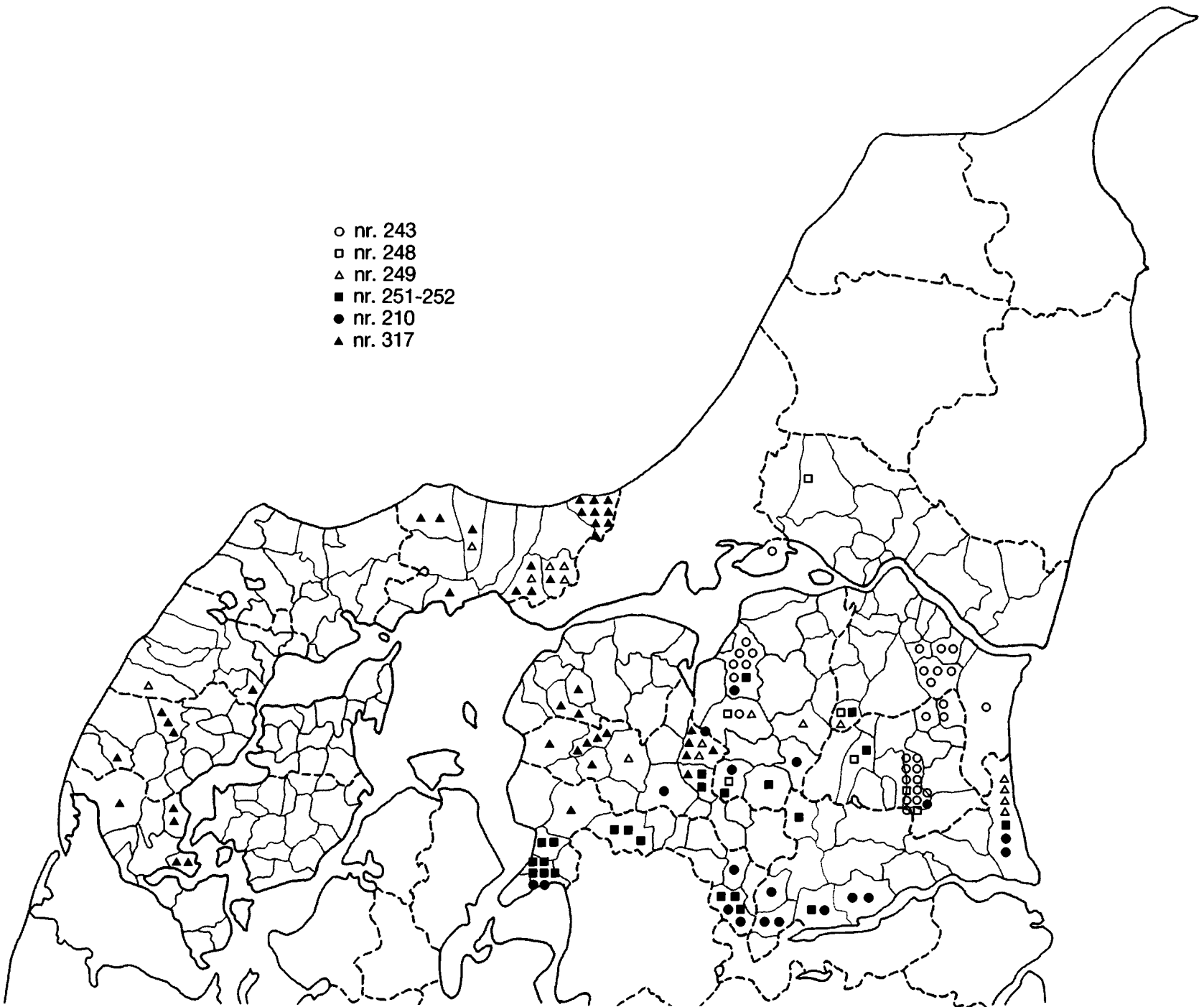
En tredje markant koncentration af kors med nr. 317 findes i den vestlige del af amtet. Disse kors findes også lige på den anden side af Limfjorden i Thy og Han herred. Bemærk, at forholdsvis mange af sognene, i hvilke de står tilbage, er sogne, som enten ligger ud til Limfjordskysten, eller er sogne, som ligger tæt på Aalborg amt. Det tyder på, at de er blevet fragtet til Thy ad vandvejen fra Vesthimmerland. Løgstør ligger her ud til fjorden på kanten til Thy og Han herred; så dets beliggenhed peger på, at jernstøberiet i byen, som blev oprettet i 1867, har lagt navn til denne type.

Løgstør Jernstøberi grundlagdes af smed og jernstøber Chr. Christensen på hjørnet af Jernbanegade og Raadhusgade og beskæftigede omkring en snes mand. I oktober 1872 overtog tømmerhandler Søren Mosbech virksomheden, og han drev den frem til 1896, da den overgik til et aktieselskab. Men 1908 solgtes firmaet til jernstøber H. C. Hansen, der ejede det indtil dets nedlæggelse i 1928.¹²¹

Der er kun få undersøgte sogne i Hjørring amt, men blandt de registrerede kors hører en del til gruppen af de store hammerkors. Disse kors er endvidere fundet i Aalborg amt og Ringkøbing amt. Dem i Aalborg amt er nok af lokal herkomst, men vi ved fra en priskurant fra Frederikshavns Jernstøberi & Maskinfabrik (Brødr. Houmøller), at denne type også har været fremstillet deroppe.

To sogne i Aalborg amt, Sebber og Skivum, huser kors, der kommer fra Thisted amt. I dette amt fandtes to betydelige støberier. Ballin var den første, der oprettede et støberi på disse kanter i Thisted by i 1844, og omkring ti år senere fulgte støberiet i Nykøbing Mors. Den 28. april 1853 grundlagde Vilhelm Bonne og N. A. Christensen Morsø Jernstøberi. Bonne overtog imidlertid efter et års forløb Ballins Jernstøberi i Thisted og overlod jernstøberiet på Morsø til sin kompagnon.¹²² Skønt N. A. Christensen først døde den 22. november 1914, omdannedes firmaet til et aktieselskab i 1897, og det eksisterer den dag i dag.

Vi er så heldige, at mange af gravkorsene fra Thisted Jernstøberi er mærket »W Bonne« og siden hen »Thy«. Derimod har Morsø Jernstøberi ikke mærket sine kors, men til gengæld findes der et fyldigt udvalg af priskuranter fra denne virksomhed. Mærket »W Bonne« eller »Thy« forekommer på fire typer kors, nr. 120, 125, 290 og 320. Desuden stammer nr. 82 også

- nr. 243
- nr. 248
- △ nr. 249
- nr. 251-252
- nr. 210
- ▲ nr. 317

Fig. 334. Kort over udbredelsen af forskellige typer gravkors i Aalborg og Thisted amter.

fra Thisted. To priskuranter fra Morsø Jernstøberi i 1888 og 1893 gengiver tilsammen otte forskellige kors (Fig. 335 og 337), som alle er fundet i Thisted eller Ringkøbing amter. Vi kan se, at de afbildede kors svarer til nr. 311, 307, 306, 310, 312, 276, 143-144 og 303. Fire af disse kors er direkte lånt fra Carlshütte. I dets katalog fra 1887 genfinder vi således korsene med numrene 1, 2, 3 og 5, som nr. 87, 88, 83 og 84. Af priskuranterne fra Morsø får vi også at vide, hvor meget de forskellige kors kostede. Prisen var 4 kr. og 25 øre for det billigste, som var nr. 6, medens de dyreste, nr. 8 og 5, kostede henholdsvis 10 kr. og 10 kr. og 50 øre. Bogstaver kostede malede 6 øre pr. stk, men kunne også leveres forgyldte til 10 øre pr. stk.

Fra sine undersøgelser over gravkorsene i Thisted amt har lektor Jens Ole Petersen fremdraget tre liljeformede kors af en type, der ikke er set andre steder, et i Haring og to i Boddum, hvoraf det ene er mærket »J. P. Jensen Nessund«. Om dette støberi vides tilsyneladende ikke andet, end at det ifølge en annonce i Thisted Amts Avis, den 20. februar 1875, bliver ledigt til 1. maj samme år. Støberiet synes imidlertid at være et af de to, der figurerer i industristællingen i 1871-72 under Hassing og Refs herreder, Thisted amt. Det andet støberi kan vel tænkes at være det, der vides senere at have eksisteret i Ginderup-Hurup. Om disse to støberier oplyser industristællingen blot, at et er grundlagt i 1853 og udvidet 1857 og det andet er etableret i 1866 og udvidet 1869. (Det er værd at bemærke sig, at det tidligste af dem ikke er registreret i fabrikslisterne for 1855). I 1872 beskæftigede disse to støberier henholdsvis 10 og 6 arbejdere og 14 og 10 løsarbejdere. Desværre får vi ikke at vide, hvad støberierne hed, og hvor de præcis lå.

Vestjylland

Støberierne i Thisted og Nykøbing Mors har leveret flere kors til Ringkøbing amt, men langt hovedparten af de mange kors i amtet er gjort af lokale jernstøberier. Blandt dem Morsø Jernstøberi har leveret, er liljekorset med nr. 144 (det var også det, der fandt vej til Aalborg amt), som det kan ses af udbredelseskortet. (Fig. 336). Og skønt nr. 93-94 ikke optræder i priskuranterne fra Morsø, så tyder udbredelsen på, at de kommer herfra. Derimod ved vi, at korsene i Ringkøbing amt med nr. 303 er lokalt arbejde, selv om Morsø også støbte samme kors.

Det første støberi i amtet blev oprettet i Ringkøbing af J. Holbek. Han oplyser til fabrikslisterne, at det skete i 1847, og desuden fortæller han, at der støbtes 2 gange om måneden.¹²³ Ellers vides ikke noget om ham. Senere ved man, at Carl Holbek, f. 1840, fra 1873 drev

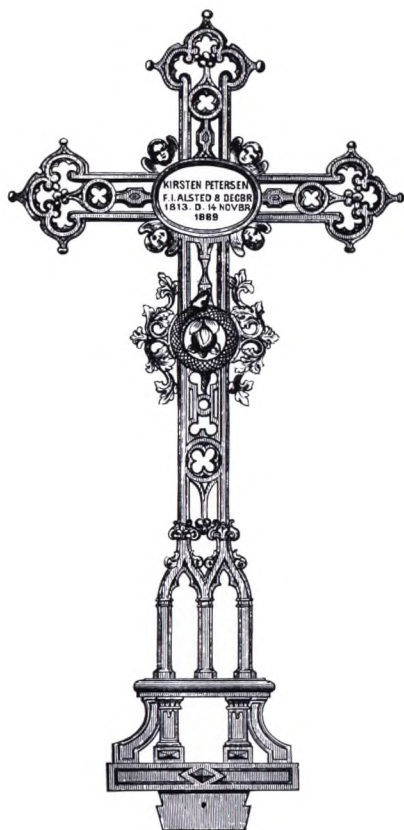
jernstøberi i byen sammen med broderen Simon Holbek, f. 1832. Denne havde forud begyndt jernstøberi i Nygade 10, men det flyttede de hen i Vestergade 15, hvor der havde været dampbageri. Normalt har det været antaget, at det var dem, der grundlagde Ringkøbing Jernstøberi. Men det må være deres far, der skabte det 25 år tidligere.

To kors synes med bestemthed at kunne henføres til dette støberi. Nr. 239 hører til de tidligste i amtet, idet de falder mellem 1842 og 1853. Det andet langt mere talrige er nr. 139-140, og det daterer sig til mellem 1848 og 1898 med en enkelt undtagelse fra 1828. Begge typer kors koncentrerer sig i den sydvestlige del af Harsyssel. Derimod forekommer tre andre typer, nr. 260-262, 303 og 308 mest udpræget i den nordlige del. Alt tyder derfor på, at disse kors skal henføres til Holstebro Jernstøberi.

Det blev grundlagt den 4. november 1862, da der oprettedes en interessentskabskontrakt mellem jernstøber Martin Heinrich Petersen og kammerråd, prokurator Repsdorph.¹²⁴ Førstnævnte var søn af jernstøber Wolfgang Petersen i Haderslev. Han havde stået i lære i faderens virksomhed, men skal også en tid have været oplært på Carlshütte. Virksomheden gik godt. Mindre end ti år efter grundlæggelsen, omkring 1870, beskæftigede støberiet mellem 20 og 30 mand, og de producerede 350.000 pund støbegods. Men allerede den 15. maj 1872 døde Martin Heinrich Petersen kun 44 år gammel, og enken solgte sammen med Repsdorph støberiet til Leonhardt Tang for 16.800 rdl. I Tangs tid voksede støberiet yderligere, og mandskabsstyrken øgedes til 30-35 mand. Den 13. januar 1890 afhændede han imidlertid støberiet, som overgik til skiftende ejere, indtil det blev aktieselskab i 1897.

At Holstebro Jernstøberi har støbt de pågældende kors, får vi bekræftet af et katalog fra 1890 og et fra 1906. (Fig. 241, 338, 339 og 340). Heri er fotografier af korsene indklæbet. Nr. 5 svarer til nr. 308, og nr. 2 og 3 til nr. 260 og 261. Desuden er nr. 173, 303, 304, 9, 301 og 314 afbildet som nr. 1, 6, 7, 8, 9 og 10. Det eneste kors, som ikke er overleveret, synes at være nr. 11, et tredobbelt tilspidset kors med en rudeformet åbning med konkavbuede sider i skæringen. (Denne type blev også fremstillet hos Brødr. Haumøller i Frederikshavn). Nr. 4 er ikke afbildet, men må ifølge prislisen være nr. 262. Denne har i håndskrift fået tilføjet både et 12., 13., 14. og 15. kors. Samtidig kan vi se, hvad hvert enkelt kors kostede. Det dyreste kors kostede med sokkel 32 kr., medens det billigste, et lille barnekors, kostede 3 kr. Til sammenligning tjente en arbejder på jernstøberiet 16-17 kr. om ugen.

Herning fik også sit eget støberi. Hvornår vides ikke, men det omtales i 1888,¹²⁵ og man ved, at jernstøber P. H. Boll ejede det i 1893.¹²⁶ Et kors af typen nr. 289 er mærket »Herning«, og vi kan også tydeligt se, at dette

Nr. 4.

Nr. 8.

Gravfors.

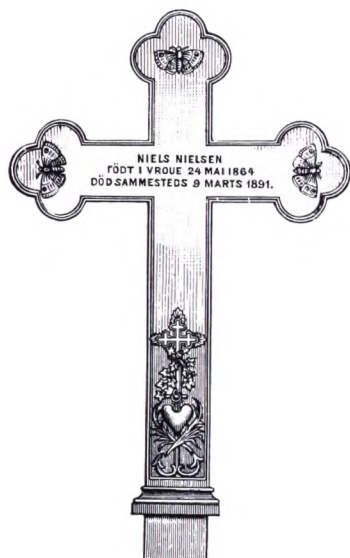
Malede.

For Inskription betales særskilt

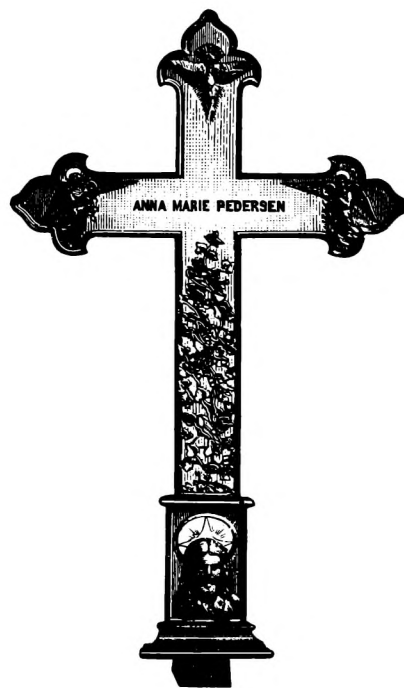
pr. Bogstav:

i Farvebronce 6 Øre,

forgylt 12 Øre.

Nr. 6.

Nr. 7.

Nr. 1.

	Nr.	4	8	6	7	1
Højde Tommer		48	44	32	41	31
Pris uden Inskription Kr.		10,00	11,00	6,50	9,00	6,50

Fig.335. Katalogside, 1888. N. A. Christensen & Co. Morsø Jernstøberi.

kors kun findes i sognene omkring Herning. De enkelte kors fordeler sig mellem 1871 og 1888 med flere omkring 1876. Det kunne måske tages som et indicium på, at støberiet blev grundlagt på det tidspunkt. Da korset også findes i Thy, og dér er støbt af Thisted Jernstøberi, har støberiet i Herning antageligt »lånt« sin model derfra.

Helt sydligt i amtet finder vi en gruppe kors med nr. 220 og en anden med nr. 285. Hvorfra kommer de? Seksten af de i alt toogtyve kors med nr. 220 er opsat i perioden 1850-70. Det drejer sig derfor om et tidligt støberi. Dette finder vi på den anden side af amtsgrænsen i Ribe amt. I »Beretning om Toldvæsenet og det vedkommende ved Varde Toldsted for Aaret 1855« angives, at der ca. 1 august 1855 er etableret et jernstøberi i Varde med 12 voksne ansatte. Det blev grundlagt af Severin Bjelke. Senere blev det fortsat af sønnen, og fra den 15. februar 1876 videreført af et interessentselskab bestående af Th. Birch, Cohn jun., Fogtmann og smedemester Lassen med Birch som jernstøber og værkerfører.¹²⁷ Da han døde, blev han begravet på Arnbjerg kirkegård i Varde. På gravstedet står to støbejernskors af typen nr. 304, som er støbt på støberiet, og af typen som også blev fremstillet i Holstebro. Ligeledes må Varde Jernstøberi være producent af korsene med nr. 220 i Ringkøbing amt.

Nr. 285 er et mere ubehjælpsomt kors, ja faktisk er det ene sideblad i det øverste trekløver tydeligt større end det andet. Det er derfor vanskeligt at forestille sig, at det skulle være gjort i Varde. Korsene daterer sig til perioden 1863-76. Formodentlig er der tale om et kors fra et meget lille støberi, der lå lige i området, hvor korsene i dag står opstillet. Måske lå det i Tarm? Skjern fik i alle fald et støberi i 1885, grundlagt af Simon Andreas Holbek,¹²⁸ som sammen med broderen Carl havde drevet støberivirksomhed i Ringkøbing. I øvrigt finder vi omkring Skjern en koncentration af flere af Morsø Jernstøberis kors.

Severin Bjelke, som grundlagde Varde Jernstøberi, havde allerede inden været med til at etablere et andet støberi: Ribe Jernstøberi. Det skete sammen med jernstøber Axelsen i 1848. Syv år senere, i 1855, drog Bjelke så til Varde og overlod støberiet i Ribe til Axelsen. I efteråret 1854 indgik firmaet nemlig en midlertidig betalingsstandsning, og den 1. maj 1855 fik apoteker Frederik Hansen von Støchen privilegium på at drive jernstøberiet videre.¹²⁹ Antagelig var det ved den lejlighed, at Bjelke rejste til Varde. Da v. Støchen overtog støberiet, var det sikkert for at redde nogle af sine penge. For han havde allerede fra begyndelsen skudt penge i foretagendet, eftersom det var ham, der den 10. april 1847 købte støberiets grund for at opføre et støberi, selv om det var Axelsen, der året efter den 18. april fik privilegium. v. Støchen døde den 14. august 1868, og halvandet år senere, den 14. fe-

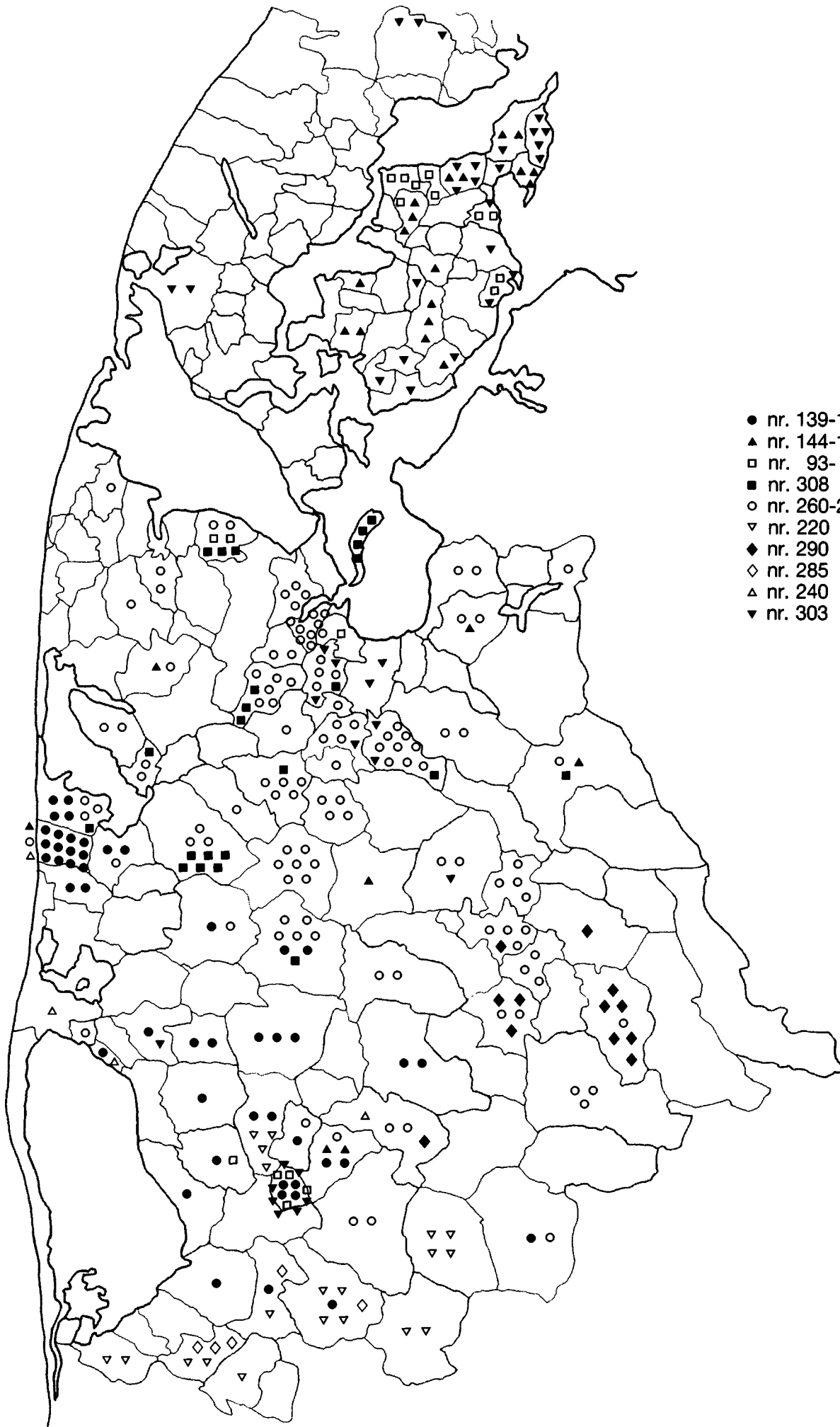
bruar 1871, solgte hans arvinger virksomheden med lager og inventar for 16.000 rdl. til guldsmed Marius Obbekjer, Ribe. Han drev det frem til august 1905, da sønnen fik støberiet overdraget; og i 1918 blev det omdannet til et aktieselskab.

Sønderjylland

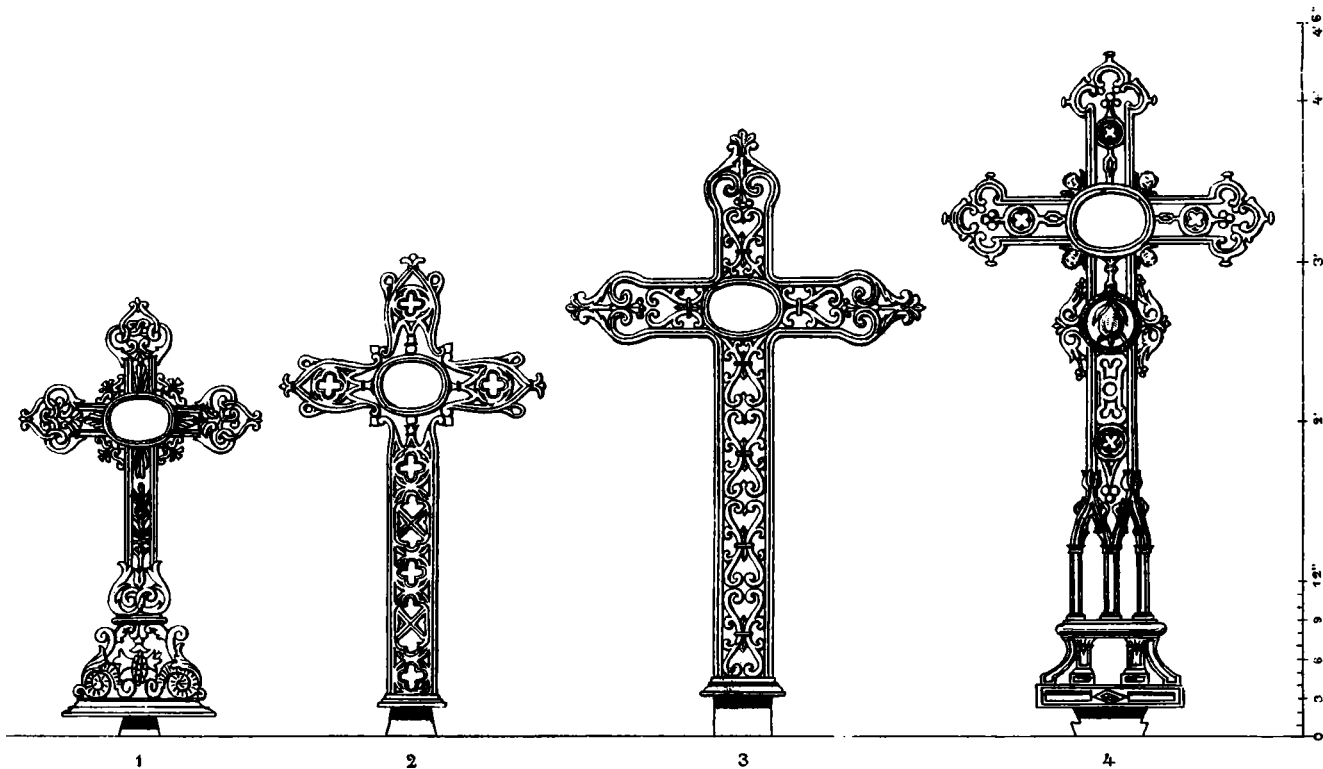
Lige syd for Ribe begynder Tønder amt, så det må kunne forventes, at nogle af korsene i den nordlige del er støbt på Ribe Jernstøberi. På kirkegården i Ribe er der fire forskellige typer af kors, hvoraf netop de tre også findes i Tønder amt. Det ene er et malteserkors, nr. 90, og de tre på Spandet kirkegård kommer sikkert fra Ribe. Det samme gælder både nr. 153 og 212. Desuden kunne det se ud til, at et kors som nr. 222 også er støbt af Ribe Jernstøberi. Nr. 153 findes i øvrigt gengivet i en priskurant fra Carlshütte fra 1887 som nr. 15.

Carlshüttes kataloger gengiver mange andre støbte gravminder, som stadig findes på de sønderjyske kirkegårde. I et tidligt fra midten af 1830'erne er afbildet nr. 46, nr. 78 med tilhørende postament, og nr. 97 som nr. 8, 4 og 24. Endvidere finder vi nr. 256, der kun er fundet ét af helt oppe i Ringkøbing amt, som nr. 11. Kataloget fra 1887 gengiver nr. 6, 95, 97, 103, 114-116, 302, 325 og 326 som henholdsvis nr. 47, 3, 24, 41, 7, 2, 57 og 63. Men selv om vi genfinder disse kors heri, så kan Carlshüttes design udmærket have dannet forlæg for andre støberier i området, ved at de direkte har kopieret korsene herfra.

Det første støberi i Slesvig efter Carlshütte var det, der grundlagdes i Haderslev af snedkermester Josua Petersen og købmand A. P. Bonnichsen i 1841. Blot seks år efter i 1847 beskæftigede støberiet 47 mand og havde en produktion på 351.000 pund støbegods. Samme år startede guldsmed Wolfgang Petersen endnu et støberi i Haderslev med 30 ansatte.¹³⁰ I maj 1855 grundlagdes så det tredje støberi i byen af et interessentselskab, der bestod af Lauritz Frydenborg, P. H. Beck og Jacob Mogensen. Fra begyndelsen var der ansat 12 faglærte og 6 ufaglærte arbejdere. Men på grund af den almindelige krise i 1857, der betød afskedigelser og et stærkt fald i produktionen, og den øgede konkurrence fra preussiske og tyske støberier, da Slesvig blev indlemmet i Preussen i januar 1867, bukkede dette støberi under allerede i 1868. Det følgende år var det så Petersens & Bonnichsens tur til at gå konkurs. Imidlertid blev boet videresolgt i 1871 til en af byens storkøbmænd, Peter Jacob Petersen, der også erhvervede Wolfgang Petersens støberi i 1880. Denne havde i 1861 optaget Johann Friedrich Rist fra Hamburg som kompagnon i støberiet, og det synes bedre end de to andre at have klaret krisen og om-

- nr. 139-140
- ▲ nr. 144-145
- nr. 93- 94
- nr. 308
- nr. 260-262
- ▼ nr. 220
- ◆ nr. 290
- ◇ nr. 285
- △ nr. 240
- ▽ nr. 303

Gravkors

hvorpaa Indskription kan anbringes paa begge Sider.

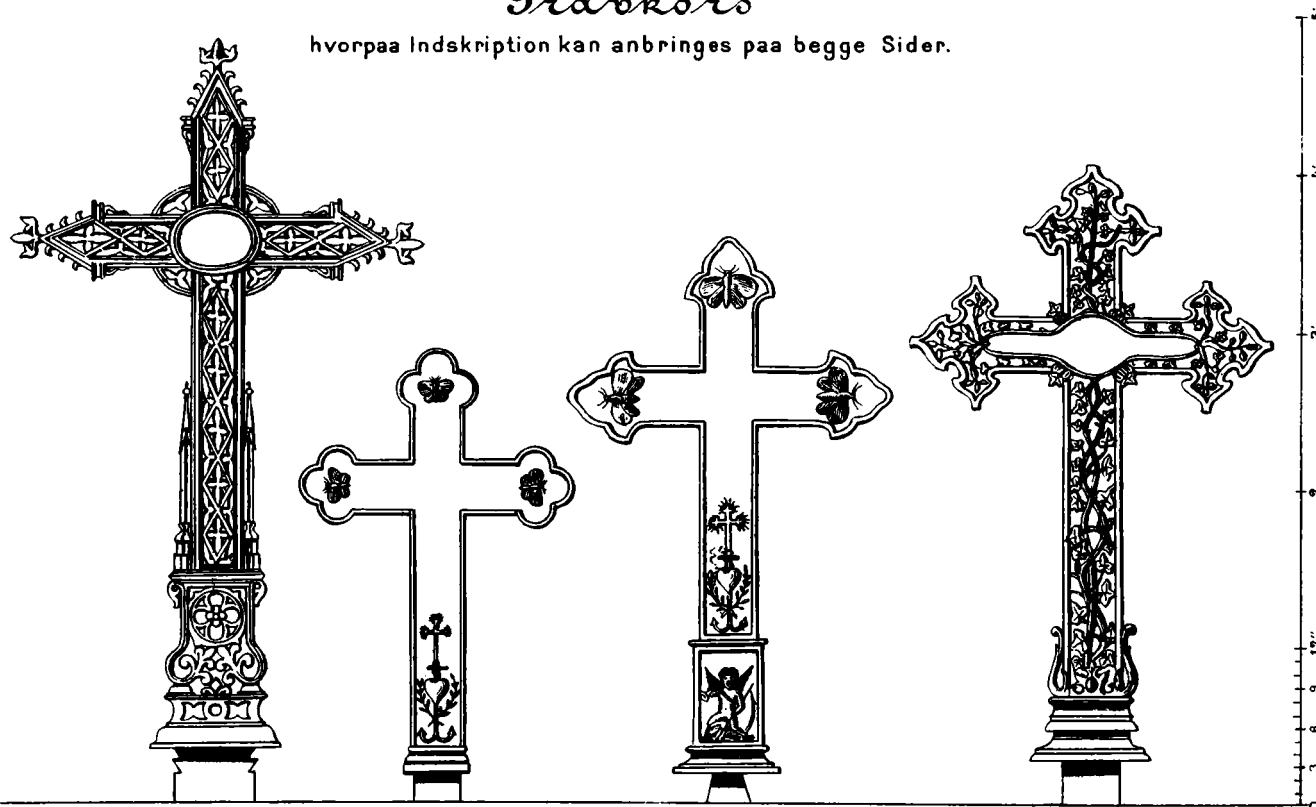

Fig. 337. Katalogside, 1893. N. A. Christensen & Co. Morsø Jernstøberi.

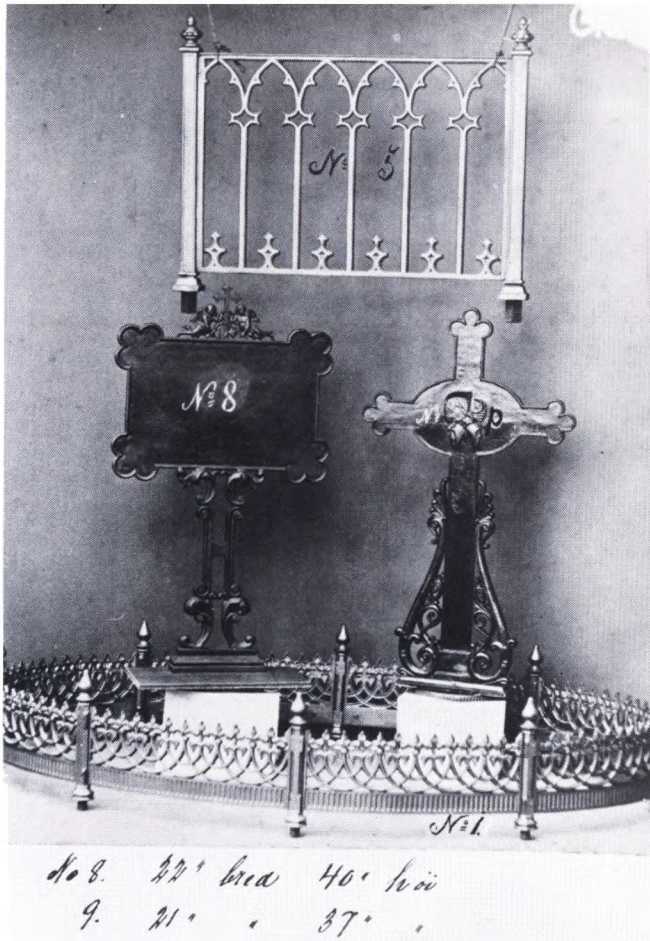

Fig. 338. Katalogside, 1906. Holstebro Jernstøberi.

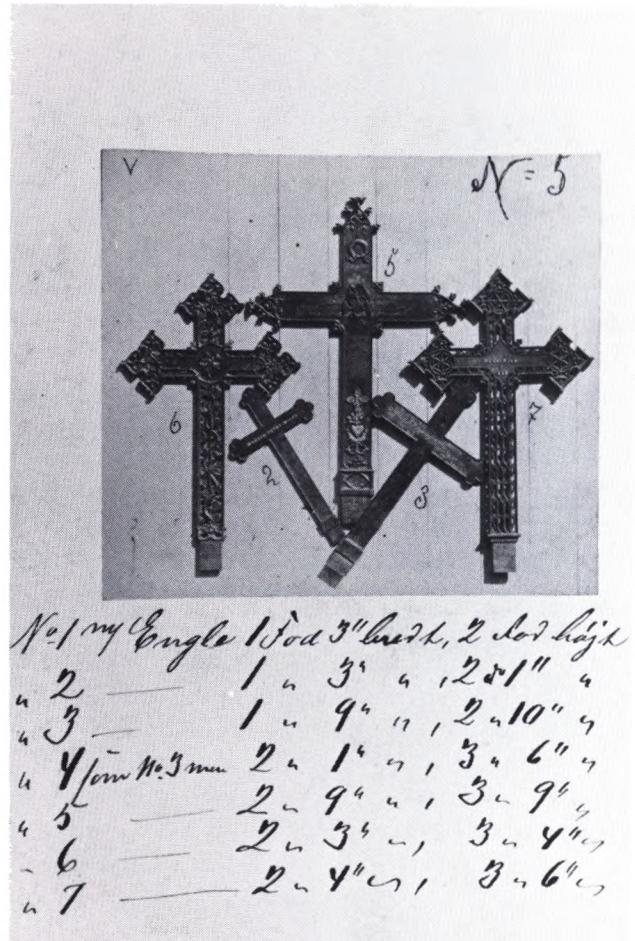

Fig. 339. Katalogside, 1906. Holstebro Jernstøberi.

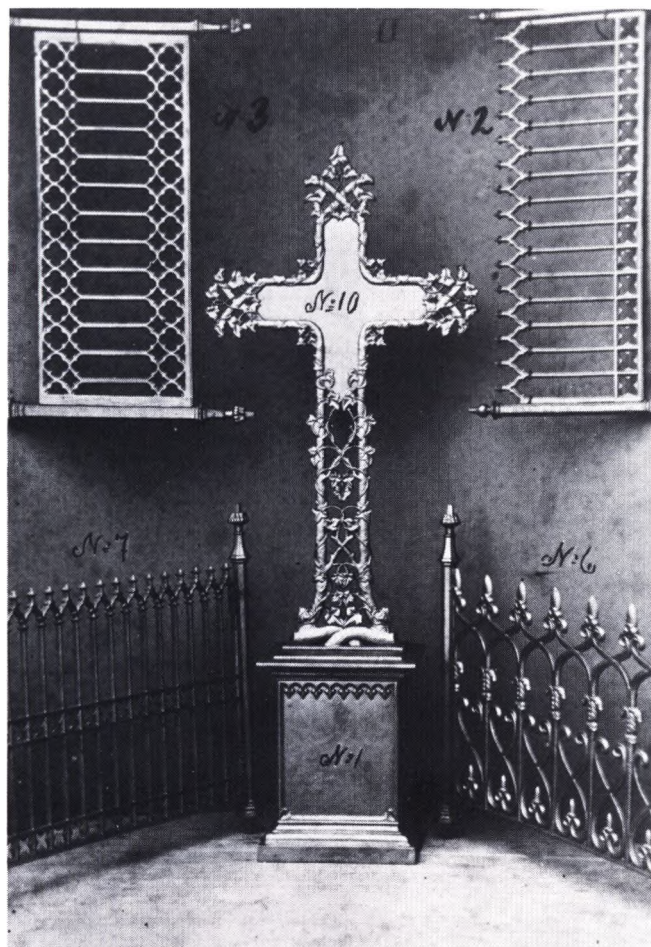

Fig. 340. Katalogside, 1906. Holstebro Jernstøberi.

stillingen fra dansk til preussisk virksomhed. P.J. Petersen døde den 17. april 1894, og hans arvinger førte firmaet videre indtil 1908, da det afhændedes for så at blive omdannet til aktieselskab. Det lukkede helt i 1924.

Wolfgang Petersens bror, guldsmed Peter Petersen, var den, der skulle grundlægge det første støberi i Sønderborg.¹³¹ Det skete den 18. september 1850. I 1857 overlod Petersen driften af fabrikken til jernstøber og maskinfabrikant Heinrich English fra Flensburg, som to år senere, i 1859, giftede sig med Petersens ældste datter Christiane. Året efter gitemålet købte han så formelt virksomheden af sin svigerfader, men allerede i 1868 tilbagekøbte Petersen fabrikken på grund af de forringede forhold efter 1864. En anden grund hertil var den øgede lokale konkurrence, da der omkring 1857 var blevet etableret endnu et støberi i Sønderborg, oprettet af tømmerhandler Jes A. Detlefsen og købmand Berthold Stein jun. Detlefsen trak sig imidlertid hurtigt ud af firmaet, og i stedet indtrådte jernstøber Carl V. Meyland fra Broager, som sammen med Stein drev fabrikken indtil Meylands død i 1877. I slutningen af 1850'erne og begyndelsen af 1860'erne beskæftigede støberiet mellem 18 og 25 mand, og havde en årlig produktion på mellem 80.000 og 160.000 pund støbegods. Petersens støberi gik konkurs i 1882 og blev købt af læge Emil Gade, hvis sønner ledede fabrikken indtil første verdenskrig. Stein og Meyland fortsatte ligeledes produktionen århundredet ud.

Aabenraa fik også sit eget jernstøberi i maj 1852.¹³² Det blev grundlagt af Andreas T. Stallknecht, som var søn af rebslager Kaj Stallknecht, Horsens, hvis bror var den navnkundige guldsmed og jernstøber Ulrik Stallknecht, grundlæggeren af Stallknechts Jernstøberi i Horsens. Deres far, Kai Stallknecht (1755-1795), var sognepræst i Jelling. Over ham står der stadig på kirkegården i Jelling et stort støbejernskors, som er støbt på sønnens støberi. A. T. Stallknecht modtog måske sin første uddannelse hos farbroderen i Horsens, og siden antagelig hos Dittmans og Jensens Jernstøberi i Flensburg. Starten på støberiet var beskedent, men langsomt og sikkert gik det fremad fra 10 mand til 20 i 1857, hvor det så faldt stærkt, men allerede i 1862 havde støberiet igen 20 beskæftiget med en produktion på omkring 180.000 pund støbegods. Stallknecht klarede tilsyneladende omstillingen efter 1864, men ved hans død i 1882 var antallet af beskæftigede igen stærkt på retur. Firmaet overgik til hans datter Anne Caroline og svigersøn kaptajn Christian Petersen Schütt, som drev det uændret videre indtil 1896/97, hvor det blev købt af Joh. Johansen Skov.

I Flensborg opstod de to første støberier allerede i 1842, året efter støberiet i Haderslev.¹³³ Den ene blev grundlagt af Georg, Philip, Heinrich Dittmann og Andreas Christiansen Jensen i Neustadt, og det andet af

Nicolaus Jepsen i Margarethenhof. Dette støberi havde fra starten 12 arbejdere og 14 daglejere og var i 1845 kommet op på en styrke på 35 arbejdere og 10 daglejere, medens Dittmann & Jensen i begyndelsen havde 48 arbejdere og 14 daglejere, tal som holdt sig igennem 40'erne. I 1860 trækker Andreas Jensen sig imidlertid ud af partnerskabet med Georg Dittmann, og denne etablerede sig så med sin svigerfar Carl Georg Brix. Firmaet hed fra da af Dittmann & Brix og var i 1883 vokset så meget, at det beskæftigede mere end 230 arbejdere. Men blot to år senere var det slut. Dittmann & Brix måtte indgive konkursbegæring.

Ude vestpå blev der ligeledes oprettet støberier, skønt placeringen her lå afsides. Højer fik et i 1852, da købmand Niels Petersen og jernstøber Johan Thomas Hansén startede op med 18 mand.¹³⁴ Virksomheden blev dog aldrig særlig stor. Fra 1856 til 1857 faldt antallet af beskæftigede således fra 12 til 8 mand og produktionen fra 110.000 til 60.000 pund støbegods.

Fem år efter at Højer havde fået sit jernstøberi, oprettede Nis P. Lorentzen i 1857 et støberi i Tønder for sin kones penge.¹³⁵ Til trods for det ugunstige tidspunkt beskæftigede virksomheden i 1861 18 arbejdere, der producerede 80.000 pund støbegods, men efter 1864 gik det her som andre steder i Nordslesvig hurtigt tilbage, og igennem 1870'erne havde fabrikken blot 8 mand i arbejde, et tal som faldt yderligere i det efterfølgende årti. Støberiet lukkede dog først omkring 1903.

En henføring af korsene i Sønderjylland til ganske bestemte af de omtalte støberier er ikke uden vanskeligheder, fordi amterne er små, støberierne mange og mange kors ligner hinanden til forveksling. Da et kors som nr. 308 kun forekommer i Sønderjylland i Sønderborg amt, og dér endog ret talrigt, må det formodes, at typen stammer fra et af de to støberier i Sønderborg. Det findes nemlig ikke blandt Carlshüttes udbud af kors. Og da det først ifølge årstallet er optillet i 1851, kan vi måske gå ud fra, at typen stammer fra Peter Petersens støberi. I den sammenhæng er det også værd at bemærke, at korset ligeledes findes i Ringkøbing amt, hvor det er lavet af Holstebro Jernstøberi, som netop blev grundlagt af en nevø til Peter Petersen, søn af broderen Wolfgang Petersen, der grundlagde et af støberierne i Haderslev.

Fra Stallknechts støberi i Aabenraa stammer tilsyneladende flere af korsene med nr. 227 om ikke dem alle. De, hvorpå der sidder et par »farvelhænder« omgivet af skyer, befinder sig alle i Aabenraa amt med en enkelt undtagelse, som står i Augustenborg. De øvrige, der er smykket med en draperet kvinde med kors og palmegren i hænderne som så mange andre kors i Sønderjylland, forekommer også i amtet og lige udenfor i Bylderup sogn, Tønder amt, samt i Augustenborg, Sønderborg amt. Næsten alle disse kors er desuden

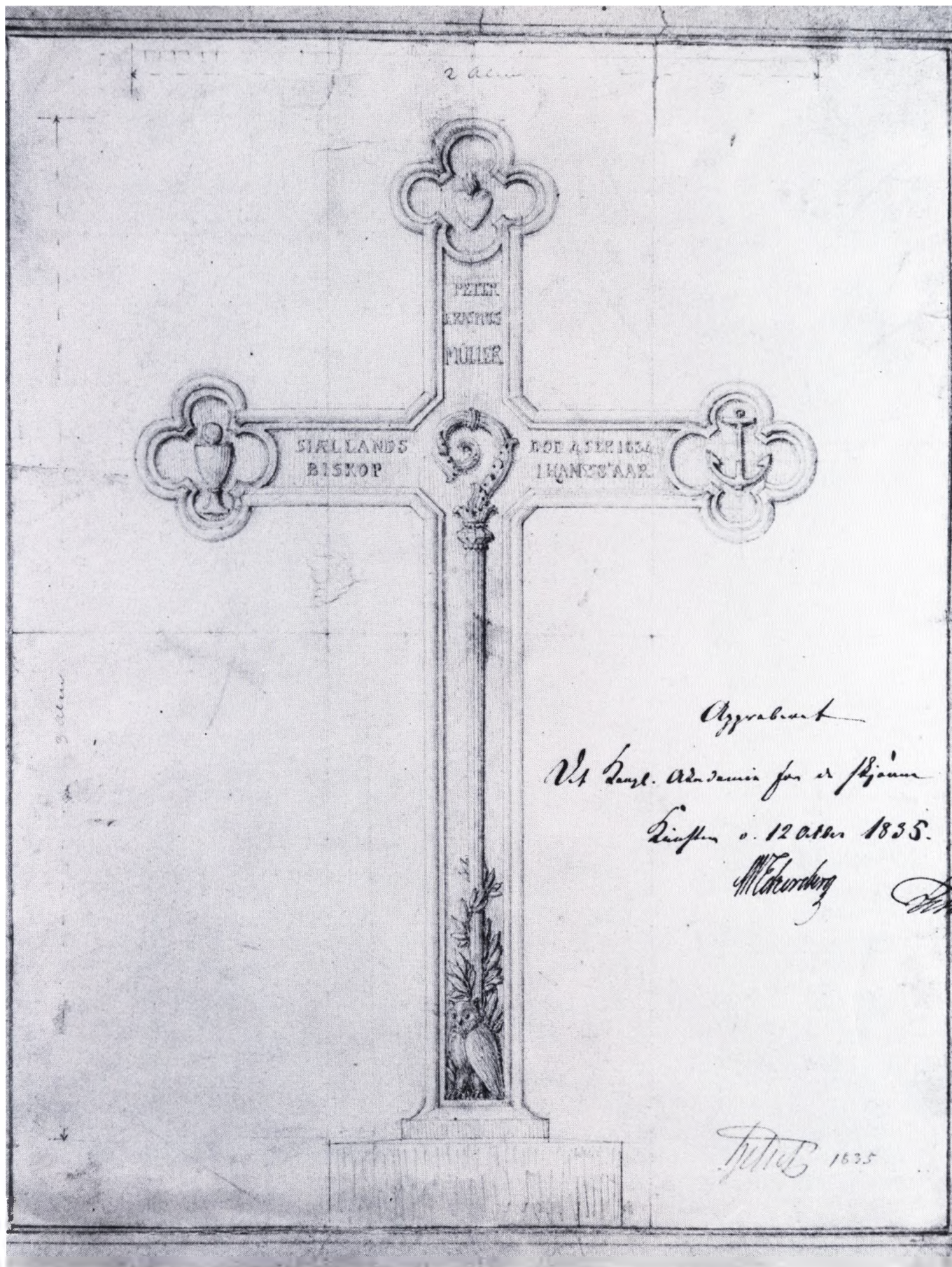

Fig. 341. Udkast til gravmæle over Sjællands biskop Peter Erasmus Müller. Tegnet af G. F. Hetsch, 1835. Kunstindustrimuseet.

stillingen fra dansk til preussisk virksomhed. P. J. Petersen døde den 17. april 1894, og hans arvinger førte firmaet videre indtil 1908, da det afhændedes for så at blive omdannet til aktieselskab. Det lukkede helt i 1924.

Wolfgang Petersens bror, guldsmed Peter Petersen, var den, der skulle grundlægge det første støberi i Sønderborg.¹³¹ Det skete den 18. september 1850. I 1857 overlod Petersen driften af fabrikken til jernstøber og maskinfabrikant Heinrich English fra Flensburg, som to år senere, i 1859, giftede sig med Petersens ældste datter Christiane. Året efter gitemålet købte han så formelt virksomheden af sin svigerfader, men allerede i 1868 tilbagekøbte Petersen fabrikken på grund af de forringede forhold efter 1864. En anden grund hertil var den øgede lokale konkurrence, da der omkring 1857 var blevet etableret endnu et støberi i Sønderborg, oprettet af tømmerhandler Jes A. Detlefsen og købmand Berthold Stein jun. Detlefsen trak sig imidlertid hurtigt ud af firmaet, og i stedet indtrådte jernstøber Carl V. Meyland fra Broager, som sammen med Stein drev fabrikken indtil Meylands død i 1877. I slutningen af 1850'erne og begyndelsen af 1860'erne beskæftigede støberiet mellem 18 og 25 mand, og havde en årlig produktion på mellem 80.000 og 160.000 pund støbegods. Petersens støberi gik konkurs i 1882 og blev købt at læge Emil Gade, hvis sønner ledede fabrikken indtil første verdenskrig. Stein og Meyland fortsatte ligeledes produktionen århundredet ud.

Aabenraa fik også sit eget jernstøberi i maj 1852.¹³² Det blev grundlagt af Andreas T. Stallknecht, som var søn af rebslager Kaj Stallknecht, Horsens, hvis bror var den navnkundige guldsmed og jernstøber Ulrik Stallknecht, grundlæggeren af Stallknechts Jernstøberi i Horsens. Deres far, Kai Stallknecht (1755-1795), var sognepræst i Jelling. Over ham står der stadig på kirkegården i Jelling et stort støbejernskors, som er støbt på sønnens støberi. A. T. Stallknecht modtog måske sin første uddannelse hos farbroderen i Horsens, og siden antagelig hos Dittmans og Jensens Jernstøberi i Flensburg. Starten på støberiet var beskeden, men langsomt og sikkert gik det fremad fra 10 mand til 20 i 1857, hvor det så faldt stærkt, men allerede i 1862 havde støberiet igen 20 beskæftiget med en produktion på omkring 180.000 pund støbegods. Stallknecht klarede tilsyneladende omstillingen efter 1864, men ved hans død i 1882 var antallet af beskæftigede igen stærkt på retur. Firmaet overgik til hans datter Anne Caroline og svigersøn kaptajn Christian Petersen Schütt, som drev det uændret videre indtil 1896/97, hvor det blev købt af Joh. Johansen Skov.

I Flensborg opstod de to første støberier allerede i 1842, året efter støberiet i Haderslev.¹³³ Den ene blev grundlagt af Georg, Philip, Heinrich Dittmann og Andreas Christiansen Jensen i Neustadt, og det andet af

Nicolaus Jepsen i Margarethenhof. Dette støberi havde fra starten 12 arbejdere og 14 daglejere og var i 1845 kommet op på en styrke på 35 arbejdere og 10 daglejere, medens Dittmann & Jensen i begyndelsen havde 48 arbejdere og 14 daglejere, tal som holdt sig igennem 40'erne. I 1860 trækker Andreas Jensen sig imidlertid ud af partnerskabet med Georg Dittmann, og denne etablerede sig så med sin svigerfar Carl Georg Brix. Firmaet hed fra da af Dittmann & Brix og var i 1883 vokset så meget, at det beskæftigede mere end 230 arbejdere. Men blot to år senere var det slut. Dittmann & Brix måtte indgive konkursbegæring.

Ude vestpå blev der ligeledes oprettet støberier, skønt placeringen her lå afsides. Højer fik et i 1852, da købmand Niels Petersen og jernstøber Johan Thomas Hansén startede op med 18 mand.¹³⁴ Virksomheden blev dog aldrig særlig stor. Fra 1856 til 1857 faldt antallet af beskæftigede således fra 12 til 8 mand og produktionen fra 110.000 til 60.000 pund støbegods.

Fem år efter at Højer havde fået sit jernstøberi, oprettede Nis P. Lorentzen i 1857 et støberi i Tønder for sin kones penge.¹³⁵ Til trods for det ugunstige tidspunkt beskæftigede virksomheden i 1861 18 arbejdere, der producerede 80.000 pund støbegods, men efter 1864 gik det her som andre steder i Nordslesvig hurtigt tilbage, og igennem 1870'erne havde fabrikken blot 8 mand i arbejde, et tal som faldt yderligere i det efterfølgende årti. Støberiet lukkede dog først omkring 1903.

En henføring af korsene i Sønderjylland til ganske bestemte af de omtalte støberier er ikke uden vanskeligheder, fordi amterne er små, støberierne mange og mange kors ligner hinanden til forveksling. Da et kors som nr. 308 kun forekommer i Sønderjylland i Sønderborg amt, og dér endog ret talrigt, må det formodes, at typen stammer fra et af de to støberier i Sønderborg. Det findes nemlig ikke blandt Carlshüttes udbud af kors. Og da det først ifølge årstallet er optillet i 1851, kan vi måske gå ud fra, at typen stammer fra Peter Petersens støberi. I den sammenhæng er det også værd at bemærke, at korset ligeledes findes i Ringkøbing amt, hvor det er lavet af Holstebro Jernstøberi, som netop blev grundlagt af en nevø til Peter Petersen, søn af broderen Wolfgang Petersen, der grundlagde et af støberierne i Haderslev.

Fra Stallknechts støberi i Aabenraa stammer tilsyneladende flere af korsene med nr. 227 om ikke dem alle. De, hvorpå der sidder et par »farvelhænder« omgivet af skyer, befinder sig alle i Aabenraa amt med en enkelt undtagelse, som står i Augustenborg. De øvrige, der er smykket med en draperet kvinde med kors og palmegren i hænderne som så mange andre kors i Sønderjylland, forekommer også i amtet og lige udenfor i Bylderup sogn, Tønder amt, samt i Augustenborg, Sønderborg amt. Næsten alle disse kors er desuden

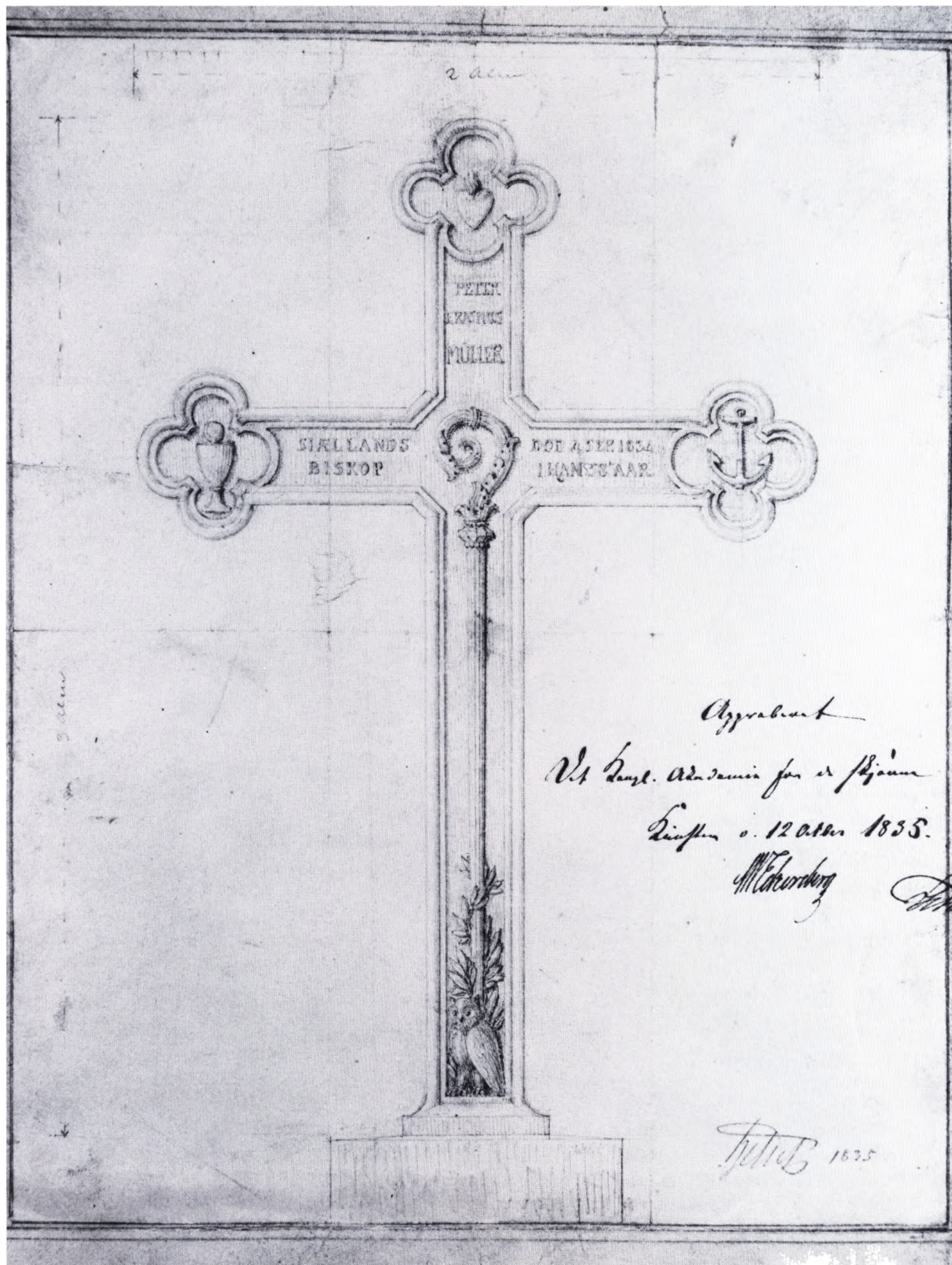

Fig. 341. Udkast til gravmæle over Sjællands biskop Peter Erasmus Müller. Tegnet af G. F. Hetsch, 1835. Kunstindustrimuseet.

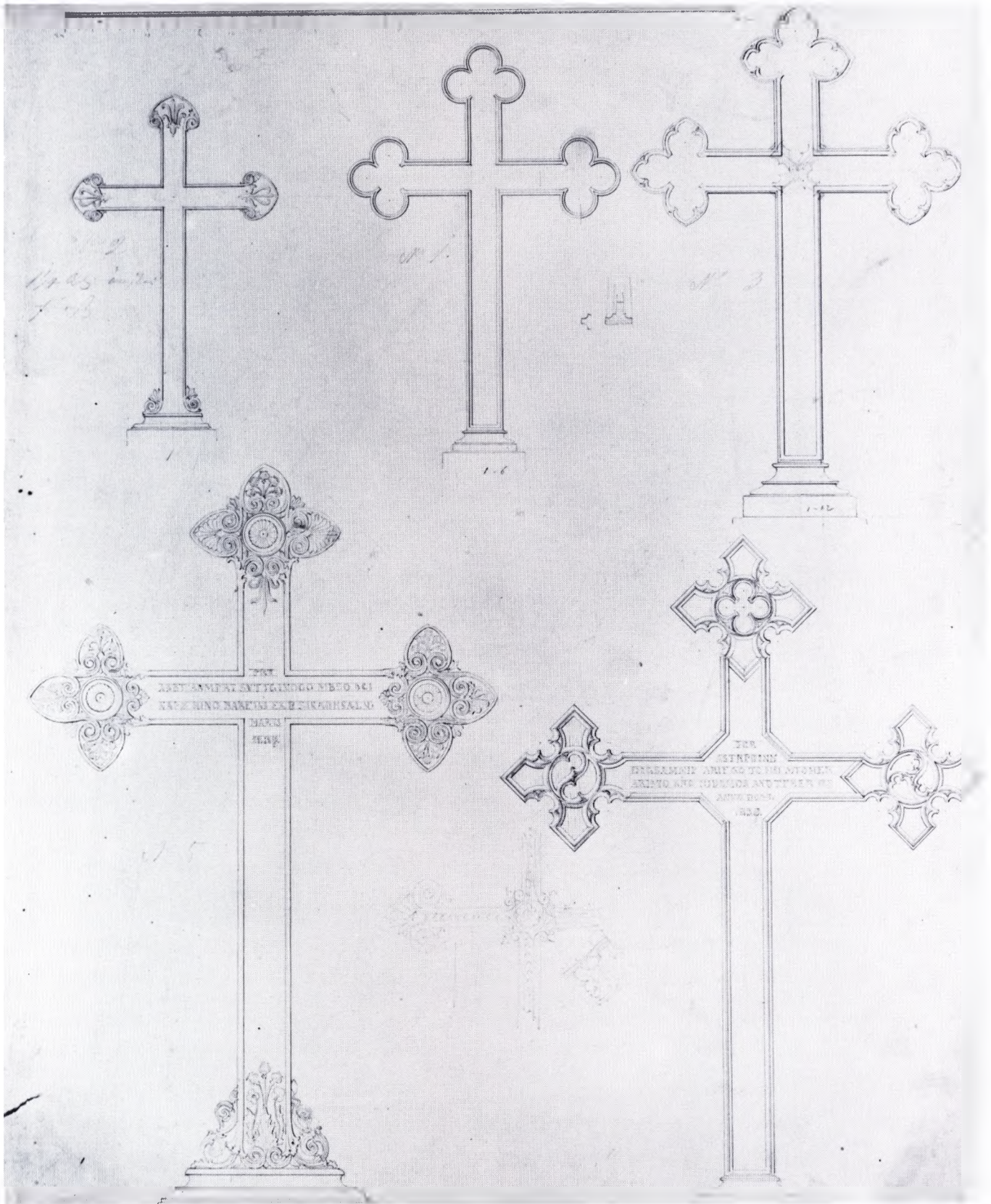

Fig. 342. Udkast til kors. Tegnet af L. A. Winstrup. Kunstakademiets bibliotek.

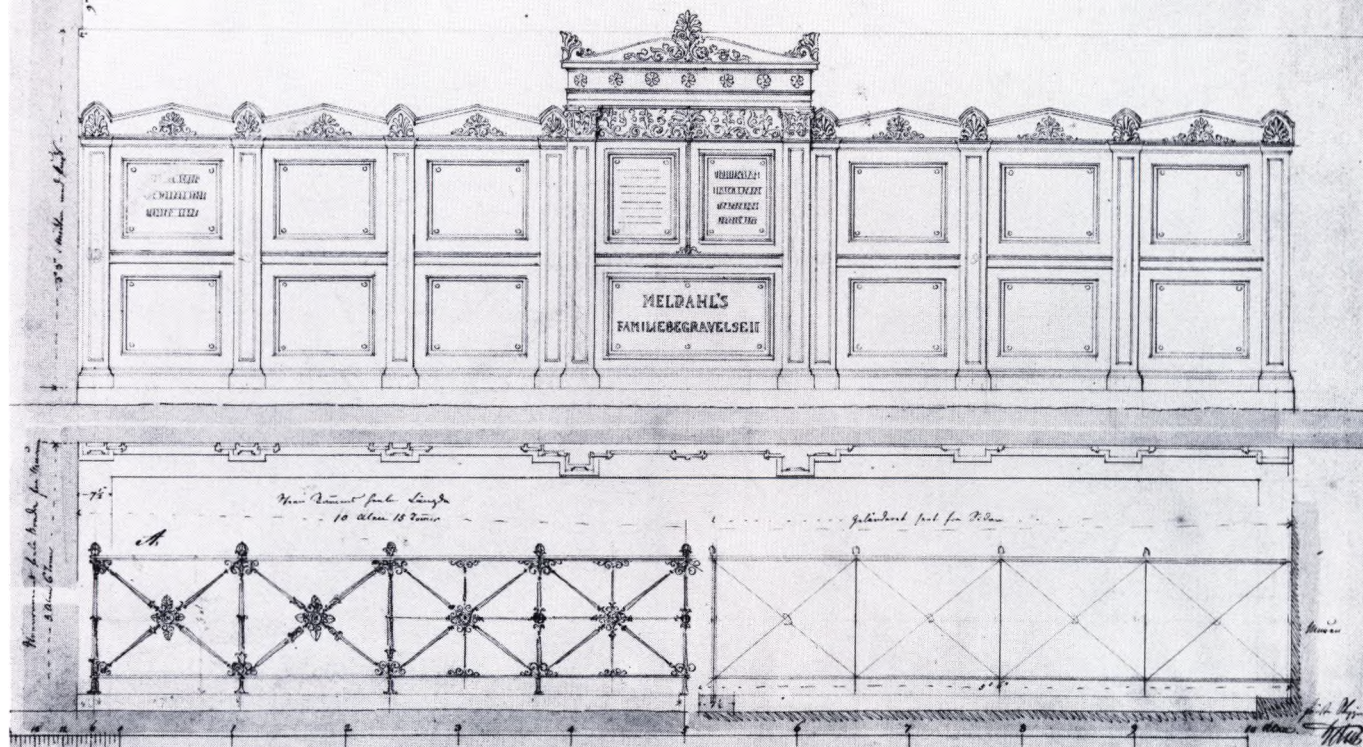

Fig. 343. Udkast til gravmæle over jernstøber Meldahl's familiegravsted. Tegnet af G. F. Hetsch, 1843. Kunstindustrimuseet.

smykket med en mandlig engel, der støtter sig til en nedadventt fakkell i modsætning til den barneengel, der ellers er så almindelig i Nordslesvig, og som ligeledes holder en nedadventt fakkell i hånden, støttende sig til en urne.

Nr. 224 optræder derimod i og omkring Højer, Tønder amt, hvilket må tilskrives støberiet her eller måske det inde i Tønder by. Et af disse kors har den karakteristiske svævende kvinde med kors og palmegren som andre i Tønder amt, et symbol som er mere almindeligt længere øst på. En forbindelse hertil havde grundlæggeren af Tønder Jernstøberi, N. P. Lorentzen, som havde fået indblik i arbejdet på et jernstøberi hos Stein og Meyland i Sønderborg, og hvis svoger, hustruens halvbror, var Jes Detlefsen, der som omtalt var medstifter af støberiet i Sønderborg.¹³⁶ Et andet kors med dette symbol på, som antagelig kan føres tilbage til støberiet i Højer eller Tønder, er nr. 238. For selv om de to kors af denne type står på Spandet kirkegård, som ligger lige sydøst for Ribe, så er de først opstillet efter grænsedragningen i 1864, nemlig 1868 og 1897. Nr. 237 hører nok også til et af disse støberier.

Blot fire kors i de sønderjyske amter er mærket med

et støberinavn. Det ene navn er »N. Jepsen/Flensburg« og er påstøbt et kors, der står på Klipleve gamle kirkegård. Korset har nr. 122 i kataloget. Tre af samme slags findes på Tingleve kirkegård og er vel sagtens støbt på samme jernstøberi. Endvidere findes navnet på ét kors med nr. 69 og på ét med nr. 218 også begge på Tingleve kirkegård. På begge kors sidder den svævende, draperede kvinde med palmegrenen og korset i hænderne. Det andet navn er »P. Petersen«, som findes på ét kors med nr. 228 på Sotterup kirkegård. Fire andre af denne type findes på kirkegårdene i Sønderborg amt.

Almindeligvis udbød hvert jernstøberi sine egne typer af gravkors. Men somme tider blev den samme type fremtillet på forskellige støberier rundt omkring i landet. Dette skete, som vi har set det, ved at den nyetablerede jernstøber »lånte« et andet støberis kors og kopierede det, ved at han fik den færdige model stillet til rådighed af en slægting, der allerede drev støberivirksomhed, eller ved at han tog et med sig, når han som udlært jernstøber ville slå sig ned for sig selv. Spredt blev de i hvert fald til glæde for de efterladte og givtigt for jernstøberen.

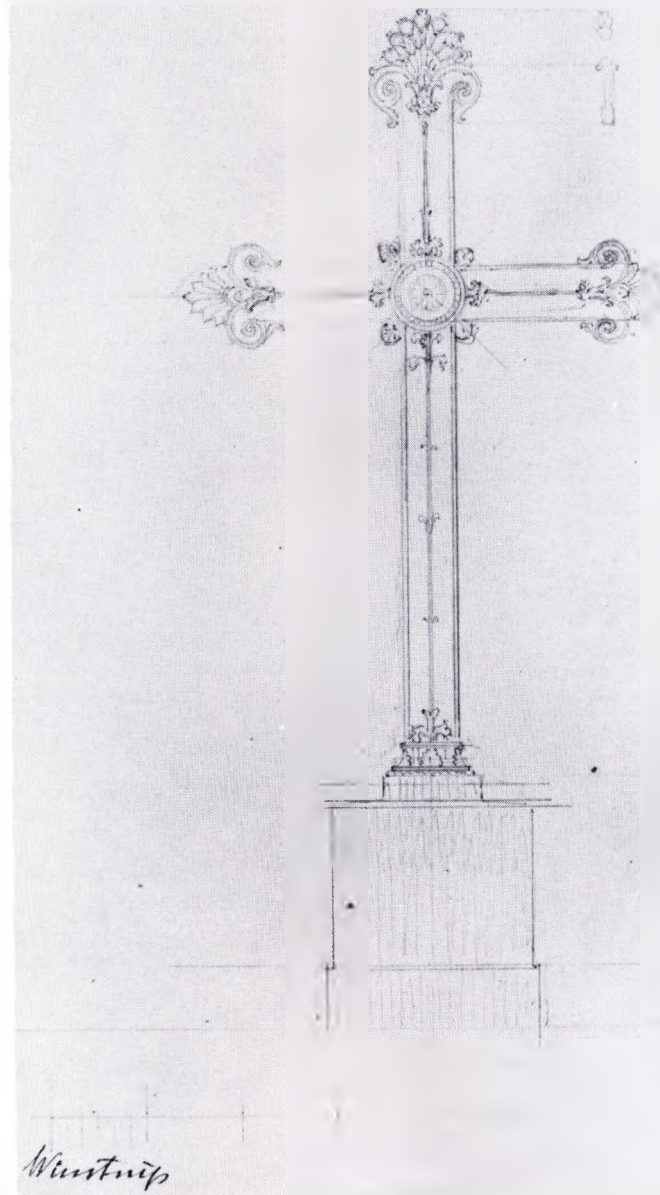

Fig.344. Udkast til kors. Tegnet af L.A. Winstrup. Kunstakademiets bibliotek.

Fig.345. Nørre Kongerslev sogn, Aalborg amt.

Fig.346. Helsingør, Frederiksborg amt.

Fig.347. Helsingør, Frederiksborg amt.

Fig. 348. Vesterborg sogn, Maribo amt.

Epilog

Karl Friedrich Schinkel stod fadder til kløverbladskorset i sin støbte udformning, støbt af det kongelige jernstøberi i Berlin. Det første støbejernskors blev opstillet omkring 1815.¹³⁷ Siden blev støbejernet mode, og korset blev det almindeligste støbte gravminde i Danmark fra omkring 1830. Allerede i slutningen af 1700-tallet var støbejernet dog taget i brug til støbning af gravmonumenter. I Danmark fik vi ret tidligt de første støbte monumenter fra Norge, som havde den nødvendige jernmalm. Og det var ikke blot det kongelige berlinske jernstøberi, der fik en arkitekt til at tegne sine gravmonumenter. Også i Norge var forskellige arkitekter tidligt indblandede. Vi ved, at C. F. F. Standley (1769-1805) tegnede til Bærum Jernværk.¹³⁸ Siden tegnede N. S. Nebelong (1806-71) gravmælet over jernværksejer Jacob B. Aalls forældre.¹³⁹ På samme måde må de danske og slesvigske støberier formodes at have fået deres design af kendte som ukendte arkitekter. Men af hvem ved vi kun lidt om i dag.

Arkitekter som Gustav Friederich Hetsch (1788-1864), og Johan Daniel Herholdt (1818-1902), Bernhard Seidelin (1820-63), Ferdinand Meldahl (1827-1908) og N. S. Nebelong, der alle var elever af Hetsch, har sikkert alle bidraget med forslag til gravminder til de københavnske støberier. Hetsch nærede stor beundring for Schinkel, som han betragtede som datidens største arkitekt. Denne beundring blev videregivet til flere generationer af danske arkitekter, som Hetsch underviste på Akademiet fra 1815. Ligesom forbilledets glæde ved brugen af støbejern formodes Hetsch at have tegnet flere ovne, som er blevet støbt i Meldahls jernstøberi, og som er opstillet på de af ham tegnede herregårde.¹⁴⁰ Om jernstøbereren selv, Henrik Meldahl, ved vi, at han tegnede støbejernsovne til Bærum Jernværk, da han var ansat deroppe.¹⁴¹ Til hans gravmæle på Frederiksberg kirkegård findes et udkast tegnet af Hetsch. Det færdige epitafium afviger en smule fra tegningen. (Fig. 343). Derudover har Hetsch også tegnet korset over Sjællands biskop P. M. Müller på Assistens kirkegård, nr. 201 i ovenstående katalog. (Fig. 341). Hetsch-eleven Ferdinand Meldahl var i øvrigt ingen anden end søn af jernstøbereren. Han begyndte at arbejde på sin fars støberi, inden han blev uddannet som murer og senere som arkitekt på Kunstakademiet. Så det er ikke utænkeligt, at han har lavet nogle af sine første tegninger af støbte gravmæler til broderen, som i mellemtiden havde overtaget støberiet.

De to andre kendte tegninger af støbejernskors er af en anden Hetsch-elev, Lauritz Albert Winstrup (1815-1889). En tegning er antagelig et direkte forlæg til et støberikatalog, da hvert enkelt kors har fået tilføjet et nummer. (Fig. 342). Flere af korsene genfinder vi rundt omkring i landet. Det drejer sig om katalogets nr. 154, 182, 185 (variant) og 212. Desuden findes en lille tegning af et enkelt kors, som er sammensat af elementer fra nr. 162, 259 og 330. (Fig. 344). Winstrup har også tegnet andre gravmæler end disse støbejernskors. Han fik således som bygningsinspektør for Slesvig til opgave at give tegninger til de større mindesmærker, som blev opstillet rundt omkring i landsdelen over de faldne i Treårskrigen.¹⁴²

Endnu en arkitekt, som med stor sandsynlighed tegnede støbte gravminder, er Hans Chr. Zeltner (1826-1889), selv ejer af et jernstøberi. Han har for eksempel tegnet både rådhuset i Horsens, opført 1855, og i Silkeborg, opført 1857. De gravkors fra Zeltners Jernstøberi, som ikke er magen til dem fra Stallknechts i Horsens, kunne udmærket stamme fra Zeltners hånd. Måske har han også teg-

net forlæg til svogeren; ligesom man let kan forestille sig ham som den, der tegnede svigerfaderens støbejernsgravmæle på klosterkirkegården i Horsens. (Fig. 311). Skønt dette monument er helt enestående i dansk kirkegårdskultur ved sin størrelse og udformning, har det alligevel fået lov at stå og forfalde, bl.a. fordi den virksomhed, han grundlagde, forlængst er ophørt. Om monumentet står til at redde, kan synes tvivlsomt.

Men hvem der end tegnede de støbte gravminder – så står de, der nu som levn fra en svunden tid – de få, der endnu er tilbage. Stilmæssigt afspejler de periodens forskellige retninger fra empiren over senempiren, nygotikken, nyrenæssancen, nybarokken og nyrokokoen til klunketiden. Mange typer findes ikke mere, men hvis vi er heldige, kan vi genfinde dem igen, blot gengiven i et af de sparsomt overleverede priskuranter. Ikke så få af de tilbageværende støbte gravminder er helt unikke, skønt de i sin tid blot var et blandt mange af slagsen. Alligevel forvinder de fortsat fra vore kirkegårde, smidt bort eller rustet op. Et moderat gæt lyder på, at mere end 10 pCt. af de i denne bog registrerede kors i dag er borte. Og det på mindre end tyve år. Den sidste rest har vi pligt til at bevare.

Den 22. maj 1986 vedtog Folketinget Lov nr. 268 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Som noget nyt kræves der, at bevaringsværdige gravminder skal registreres i samarbejde med kirkegårdenes bestyrelser og vore museer. Når en sådan registrering har fundet sted, må gravmindet ikke længere fjernes fra kirkegården. Så måske er der håb for støbejernskorsene. Men det er ikke nok med blot at sikre de støbte gravminder mod at blive fjernet. Der må også være en pligt til at vedligeholde dem. Ved Christianskirken på Christianshavn står et stort kors med gennembrudte spidser, sat over skibskaptajn Claus Hinrichsen Tøndering og hustruen Marie Tøndering. (Fig. 317). Korset består af to halvdele, der er naglet sammen. For femten år siden var det stadig helt og pænt. Nu er store stykker af hver arm faldet af, og rusten er ved at flække korset fra øverst til nederst. Skal det bevares, må det gennemgå en istandsættelse. En registrering gør det ikke alene.

Noter

1. J. O. Rawert: *Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn*, s. 6.
2. *ibid.*, s. 6.
3. *ibid.*, s. 7.
4. A. Nielsen: *Industriens Historie i Danmark III*, s. 359.
5. C. A. Clemmesen: *Anker Heegaards Fabriker gennem 100 Aar*, s. 21.
6. A. Nielsen: *Samlinger til Industriens Historie i Danmark*.
7. A. Nielsen: *Industriens Historie i Danmark*, s. 360.
8. *Frederiks-Værk. Fra Kanoner til Kedler, 1756-1956*.
9. R. Willerslev: *Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880*, s. 169.
10. A. Nielsen: *Op.cit.*, s. 362.
11. Ofte stemmer A. Niensens tal fra *Industriens Historie i Danmark* ikke overens med sammentællingerne i *Samlinger til Industriens Historie i Danmark*. Deri angives det, at der er ni støberier med 149 arbejdere.
12. I samlingerne ... findes en angivelse på tolv tøberier med 273 arbejdere og en opgørelse med tretten støberier og 239 arbejdere.
13. Igen er der forskel på de publicerede tal i *Industriens Historie i Danmark*, s. 364, og opgørelsen over fabrikslisternes støberier i samlingerne ... I den har Axel Nielsen opgjort støberierne til 30 på Øerne med 649 arbejdere og 28 i Jylland med 397 arbejdere. Sammenlagt giver det 58 støberier med 1.046 arbejdere. Denne forskel skyldes sikkert dels usikkerhed omkring, hvornår en virksomhed bør regnes som et støberi, dels usikkerhed omkring opdelingen mellem arbejdere og daglejere. For ud over de 171 arbejdere i Odense, som er anført i opgørelsen, så meddeler M. P. Allerup også, at han alene beskæftiger 230 arbejdere.
14. J. O. Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de Ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*, s. 765.
15. Rawerts opgivelser afviger her stærkt fra dem, han fremkommer med i *Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn*, hvor han for samme år anfører, at der er nitten støberier med mere end 350 arbejdere. Disse modsigende oplysninger er alle medtaget i listen over støberierne i København, på Øerne og i Jylland.
16. C. A. Clemmesen: *Op.cit.*, s. 22.
17. F. A. Krog: *Vejledning i Jernstøberi*.
18. Mens undersøgelsesarbejdet stod på, formidlede daværende antikvar Mogens Bencard i Ribe kontakt med to tidligere medarbejdere ved Ribe Jernstøberi. Det drejede sig om en ingeniør og en håndformer. Håndformeren var kommet i lære omkring århundredskiftet, ingeniøren var kommet til støberiet i 1920'erne. Via den gamle ingeniør lykkedes det at få Ribe Jernstøberi at se og gennemgået, og interessant var det her især at følge processerne i den gamle del af støberiet, der da udgjorde den mindste del af foretagendet. Støberiet lavede på det tidspunkt pladeradiatore i stor stil.
19. Pladen tilhører Herning Museum, HEM 147/1915.
20. Se Villads Christensen: *Begravelsesskikke og kirkegårdsforhold i København i ældre tid*, s. 51.
21. Knud J. Krogh: *Erik den Rødes Grønland*, s. 37-43.
22. A. Steensberg & J. L. Østergaard Christensen: *Store Valby*, s. 96.
23. Knud Jensen: 'De dødes sogn', s. 13.
24. Jfr. H. K. Kristensen: 'Om landsbykirkegårdes inddeling'
25. N. E. U. 13.484.
26. J. S. Møller: 'Død og Begravelse', s. 310.
27. N. E. U. 17.164.
28. N. E. U. 13.484.
29. Aa. Jørgensen: 'Danske Gravminder af Smedejern', s. 10.
30. S. M. Christie: 'Våre Gravminder under klassicismen', s. 61.
31. *ibid.*, s. 61.
32. *ibid.*, s. 62.
33. Jfr. Carlshütte, *Priskurant 1887*.
34. Denne oplysning stammer fra lektor Jens Ole Petersens manuskript om støbejernskorsene i Thisted amt.
35. Jfr. H. Broeck: *Danske mindesmærker og krigergrave i Sønderjylland*, s. 10.
36. Peter Hertz: *Maleren L. A. Ring*, s. 269-270.
37. Studiet er afbildet i *L. A. Ring*, katalog ved Inge Vibeke Raaschou-Nielsen og Jens Peter Munk, s. 99; og i *Cras*, XIX, 1978, s. 126 ved Poul Gammelbo i artiklen »Der står på kirkegården ...« af samme.
38. Sammenligner man placeringen af korset på Rings billede med den, det har i dag, vil man kunne se, at de er forskellige. Om allerede Ring har flyttet om på korset kan ikke med sikkerhed afgøres. Men man kunne godt tro det, eftersom korset hverken figurerer på det ovennævnte studie eller på et andet, der blot gengiver hjørnet med kirkegårdsmuren (jfr. *Cras* XIX, 1978, s. 127). I det mindste er der flyttet om på korset flere gange, siden man engang i dette århundrede flyttede kirkegårdsmuren længere mod vest. Korsets placering i dag er ikke den samme, som den var for 15 år siden.
39. Jfr. *Danmarks kirker*, Københavns amt, 3, bind I, s. 157-158.
40. Jfr. *ibid.*, s. 269 og s. 277.
41. Oplysningerne om Samsø er venligst stillet til rådighed af museumsinspektør Marie Louise Jørgensen, Danmarks Kirker, Nationalmuseet.
42. Materialet vedrørende Thisted amt bygger næsten udelukkende på oplysninger, som lektor Jens Ole Petersen har indsamlet og venligst stillet til rådighed for forfatteren.
43. Samtlige oplysninger om støbejernskorsene i Aarhus amt er dels hentet fra *Danmarks Kirker*, bind 16, Aarhus amt, dels fra oplysninger, der venligst er stillet til rådighed af museumsinspektør Vibeke Michelsen, Danmarks Kirker, Nationalmuseet.
44. Se imidlertid Jan Faye: »Støbejernsgravkors – et metodologisk lærestykke«.
45. Det samlede antal ligbrændinger er således i de første halvtreds år efter Dansk Ligbrændingsforenings stiftelse fra 1881 til 1930 kun på 15.005 personer. Heraf tegnede København sig alene for de 14.539, eller 96,9 pCt. Jfr. *Ligbrændingens historie i Danmark*. Udg. af Knud Secher, s. 393 f. I 1930 blev 12,7 pCt af de døde i København brændt, medens dette tal i dag er steget til omkring 90 pCt. På landsplan er det derimod kun 50 pCt.
46. Tallene på døde i de forskellige amter er hentet fra *Statistisk Tabelværk: Tabeller over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Danmark, 1850-1970*. Siden 1930 er disse tal ikke længere blevet opgjort amtsvis. For at fremskaffe dem har det været nødvendigt at gange middeltallet af befolkningmængden over en femårsperiode i de forskellige amter med dødelighedskvotienten for hele landet, idet udgangspunktet har været folketæl-

lingerne hvert femte år, offentliggjort i *Statistisk Tabelværk: Folketælling, 1850-1970*. Det har desuden i nogle tilfælde været nødvendig at rense tallene for perioden 1849-1930, fordi Frederiksberg, Brønshøj og Sundbyerne indtil 1900 indgik i Københavns amt. Endvidere foreligger der kun en opgørelse over dødstillene i Tønder, Aabenraa og Sønderborg amter fra årene 1920-1930, da disse amter tilhørte Tyskland mellem 1864 og 1920. Antallet af døde i disse tre amter beror derfor på en beregning, der fremkommer ved at gange dødstillene for 1920-30 med den andel, som de tilsvarende tal for de kongerigske amter gennemsnitlig udgør af det totale antal døde i disse amter.

47. Da tallet på døde i Tønder, Aabenraa og Sønderborg amter er fremkommet, som angivet i foranstående note, har det ikke været muligt at opgøre fordelingen mellem købstadsognene og landsognene på anden måde end ved at tage gennemsnittet af denne fordeling i kulminationsåret og 1965. Det vil formentlig specielt for Aabenraa og Sønderborg amter give for store tal.
48. I optællingen af landsognene i de enkelte amter er kun medtaget de sogne, der eksisterede omkring tidspunktet for opført af opstillingen af nye støbejernskors i amtet.
49. Kirkegårdsarealet er defineret som kirkens areal sammen med det omliggende areal. Arealerne på kirkegårdene er fundet ved gennemgang af hver eneste sognematrikel i Matrikelsarkivet. Desværre findes der ingen let måde at finde frem til kirkegårdsjordens størrelse, da man bl.a. i begyndelsen af halvfjerdsenerne er begyndt at give kirkegårdene deres eget matrikelnummer. Eventuelle udvidelser af kirkegårdene efter 1970 er fraregnet i opgørelsen af arealet. Derimod indgår enhver ny kirkegård, der enten er fremkommet ved senere sogneudskillelser eller ved oprettelsen af filialkirker til de gamle sognekirker, i den samlede angivelse af et amts kirkegårdsareal.
50. I det praktiske liv er der ingen empiriske observationer, som stemmer helt med de forventede observationer. Hvis de gjorde det, ville man mistænke dem for at være blevet »pølerede« til lejligheden. På den anden side skal de indsamlede data alligevel udvise en vis rimelig overensstemmelse med den opstillede hypotese for at kunne få lov at slippe igennem forskernes nåleøje. Spørgsmålet er blot, hvor grænsen skal gå mellem antagelige og uantagelige afvigelser. Som svar har man i tidens løb udviklet forskellige statistiske tests til vurdering, om en given hypotese er i god overensstemmelse med de observerede data.

Der er brugt to forskellige metoder her i bogen til at afgøre, om vor antagelse, at antallet af kirkegårde med gravkors i hvert amt er bestemt af trykret på kirkegårdene, passer med de observerede data. Den teoretiske model, som ligger til grund for denne vurdering, går ud på, at de pågældende kirkegårde antages at være binominalt fordelt. I dette tilfælde betyder det, at vi antager, at der kun findes to mulige udfald: enten har en kirkegård et gravkors A , eller også har den ikke noget $non-A$. Vi antager desuden, (1) at sandsynligheden p for at finde A er den samme for hvert besøg på en kirkegård i et amt, som har n antal kirkegårde, og (2) at muligheden for at finde A under hvert besøg på en kirkegård er uafhængig af resultatet af tidligere besøg på andre kirkegårde. Modellen siger så, at variansen $\sigma^2 = np(1-p)$, og at standardafvigelsen er kvadratroden af varianten. Da endvidere antallet af kirkegårde i hvert amt er stort, kan vi betragte binominalfordelingen som en tilnærmet normalfordeling. I et sådant tilfælde er der en tilnærmelsesvis sandsynlighed på 0.95 for, at alle tilfældige afvigelser ligger inden for intervallet to gange standardafvigelsen fra middeltallet, hvilket er det normale statistiske krav til en for vor hypotese acceptabel afvigelse. Med an-

dre ord betragtes alle afvigelser, som falder inden for intervallet to gange standardafvigelsen som fuldt tilfredsstillende for den opstillede hypotese.

Den anden metode vi har anvendt hedder χ^2 -tesen, og den fortæller os noget om, hvor godt den teoretiske model passer med vore data under hensyntagen til modellens antal af frihedsgrader. Vi ser ikke længere på hvert enkelt amt for sig, men betragter dem samlet. I undersøgelsen indgår der 14 amter, og til hvert amt hører der henholdsvis et antal observerede kirkegårde med gravkors og et antal forventede, og ligeså et antal observerede uden gravkors og et antal forventede. Disse fire tal indgår i formlen $\chi^2 = \sum \frac{(\text{obs} - \text{forv})^2}{\text{forv}} + \sum \frac{(\text{obs} - \text{forv})^2}{\text{forv}}$, idet man til sidst finder summen for alle 14 amter. Hvert amt udgør i modellen en fri variabel, da vi for hvert amt i princippet kunne have valgt den forventede værdi helt vilkårligt. Imidlertid er den forventede værdi i alle 14 tilfælde betemt af mindst to variable: begravede og kirkegårdens areal. Dette reducerer frihedsgraden til 12 i den første beregning på grundlag af tallene i tabel V. Denne beregning af χ^2 giver værdien 5,21. Sandsynligheden for at få en så fin χ^2 -værdi er som 1, til 20. Den anden beregning fra tallene i tabel VII giver en værdi på 2.8. Her er frihedsgraden blevet reduceret yderligere med en til 11, da beregningen nu også er bestemt af trykudvidelseskoefficienten. Men til trods herfor er χ^2 -værdien endnu bedre end den første, idet sandsynligheden for at opnå en sådan værdi er som 1 til 100.

51. Størrelsen af kirkegårdene kunne med besvær være fremskaffet ved en gennemgang af matriklen fra 1844, men på grund af tidsknaphed er det ikke blevet gjort.
52. Jfr. J. P. Trap: *Statistisk Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 1858, s. 58.
53. Se J. Deetz & E. Dethlefsen: 'The Doppler Effect and Archaeology: A Consideration of the Spatial Aspects of Seriation'; og de samme forfattere: 'Deaths Heads, Cherubs and Willow Trees: Experimental Archeology in Colonial Cemeteries'.
54. Jfr. Jeppe Tønsberg: 'Gravkors af støbejern', s. 94.
55. Stiftsm nr. 6473. Tidl. Bandholm kgd. Tavlen er gengivet hos R. Bertouch: 'På sporet af vort ældste jernstøberi', s. 119. De øvrige på Stiftsmuseet står angivet i R. Bertouch: *Menigmands Minde*, s. 373-74.
56. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 1722.
57. De fleste oplysninger om støbejernskorsene i Thisted amt stammer fra lektor Jens Ole Pedersens gennemgang af amtet. Disse oplysninger er suppleret med egne iagttagelser.
58. Se Jeppe Tønsberg: 'Gravkors af støbejern'.
59. Jfr. note 57.
60. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 2573, nr. 11.
61. Jfr. note 57.
62. Jfr. H. Boeck: *Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland*. s. 124-37.
63. Jfr. note 57.
64. Jfr. note 57.
65. Jfr. note 57.
66. Jfr. note 57.
67. Jfr. note 57.
68. Se Jeppe Tønsberg: 'Gravkors af støbejern'.
69. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 2572-73, nr. 8, 10 og 12.
70. Jfr. note 57.
71. Se Jeppe Tønsberg: 'Gravkors af støbejern'.
72. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 1797.
73. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 2403-4, nr. 1, 2, 3, 4 og 5.
74. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 2572, nr. 1 og 2.
75. Se *Danmarks Kirker*. Aarhus amt, s. 2572, nr. 3 og 5.
76. Jfr. note 57.
77. Jfr. note 57.
78. Jfr. note 57.

79. Jfr. note 57.
80. Jfr. note 57.
81. Mus. nr. 7842. Tidl. Egebjerg kirkegård.
82. Jfr. note 57.
83. Jfr. note 57.
84. Jfr. note 57.
85. Se Jeppe Tønsberg: 'Gravkors af støbejern'. Forfatteren har venligst stillet sit fotografi til rådighed.
86. Karin Kryger: *Allegori og Borgerdyd*, s. 226, 239 og 263.
87. Se for eksempel E. Brekke: *Symbolernes Betydning*; F. Dahlby: *De Heliga Tecknens Hemlighet*; og D. Helander: *Kristna Symboler*.
88. Jfr. Kai Uldall: »Gravtræ og Gravramme«.
89. Se *Danmarks Kirker*. København, Holmens kirke, kisteplade nr. 9, s. 171.
90. Se *Danmarks Kirker*. København, Holmens kirke, kisteplade, nr. 43 og 91, s. 174 og 179.
91. Se *Danmarks Kirker*. København, Holmens kirke, kisteplade nr. 13, s. 171.
92. Tallene er hentet fra August Baggesen: *Den danske Stat* etc. s. 134.
93. A. Bæksted: *Danske Indskrifter*, s. 105.
94. *ibid.*, s. 101.
95. Jfr. M. Ernst: *Helsingør Jernstøberi*.
96. Jfr. Dansk Erhvervsliv. *Danmarks Byer i Kort og Tekst*; og Holger Rasmussen: *Slagelsesløgten H. Rasmussen & Sønner ca. 1800-1950*.
97. Jfr. Fabrikslisterne 1855, som er undertegnet af Peder Lunge.
98. Der findes på Det kgl. Bibliotek, småtryk kat. 23, et katalog med titlen »Udstillings-Avis fra H. C. Lunge's Maskinfabrik og Jernstøberi i Sorø 1894«, hvorpå det angives, at støberiet blev grundlagt 1844. Imidlertid oplyser overbibliotekar Ellen Marie Lebahn, Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn, at Lunge først kom til Sorø i 1860'erne (i 1863, 1864 eller 1867) fra Næsby ved Glumsø.
99. Jfr. Fabrikslisterne 1855.
100. Jfr. R. Bertouch: 'På sporet af vort ældste jernstøberi'.
101. Jfr. Fabrikslisterne 1855.
102. Se Ellen Redlefsen: 'Die Kunsttätigkeit der Flensburger Kaufleute Andreas Christiansen sen. und jun. und die Spiegelgrotte', s. 33-34, 36-37.
103. Jfr. Fabrikslisterne 1855.
104. Jfr. H. St. Holbech: *M. P. Allerups Efterfølger A/S*.
105. Jfr. A. Nordahl-Petersen: *Aktieselskabet H. Rasmussen & Co*.
106. Jfr. Fabrikslisterne 1855, som er underskrevet Brødrene Jensen.
107. Se J. Burchardt: *Provins Industri*.
108. Disse oplysninger er stillet til rådighed af Rudkøbing byhistorisk Arkiv.
109. Se Ebbe Johannsen: *Dansk antikviteter af støbejern*. s. 32-33.
110. Se J. P. Clausager: *Industrialiseringsprocessen i Horsens*. s. 82.
111. *ibid.*, s. 82, og A. Randsløv: *Møller og Jochumsen A/S 1857-1932*.
112. Jfr. Niels Zeuthen: 'Fra Pasilac's barndom'.
113. Jfr. Fabrikslisterne 1855.
114. Jfr. Fabrikslisterne for Gjær og Hjelmslev herreder for 1855.
115. Se H. Holmbo Kaad & J. Nordentoft: 'Jernstøberierne i Århus 1840-1895'.
116. Se F. le Fevre: 'Søren Frich og hans fabrik'.
117. Se H. Holmbo Kaad & J. Nordentoft: 'Jernstøberierne i Århus 1840-1895'.
118. Jfr. Tyge Lassen: *Aktieselskabet De Smithske 1834-1959*.
119. Jfr. Fabrikslisterne for Kær herred 1855.
120. Jfr. *Hobro nyere historie*, 1870-1890. s. 50-51.
121. Disse oplysninger skyldes Lokalhistorisk Arkiv i Løgstør.
122. Jfr. S. Rindholdt: *Morsø Støbegods i Hundrede Aar og Aktieselskabet N. A. Christensen & Co*.
123. Jfr. Fabrikslisterne for Ringkøbing 1855. Oplysningerne om Carl og Simon Holbek findes i F. K. Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*.
124. Se Esben Graugaard: 'Holstebro Jernstøberi – grundlagt 4.11.1862'.
125. A. T. Valeur: *Herning*, s. 15.
126. Denne oplysning skyldes Herning Museum.
127. Oplysningen findes hos litteraten Ludvig Murtfeld: 'Det Varde som forsvandt'.
128. Oplysningen skyldes Skjern Museum.
129. Jfr. *Ribe Jernstøberi, 1848-1948*.
130. Se H. Fangel: 'Jernstøberier i Haderslev 1841-1923'.
131. Se L. N. Henningsen: 'Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900'.
132. *ibid.*
133. Se G. Vaagt: 'Die Maschinenwerkstatt und Eisengiesserei Dittmann und Jensen in Flensburg, gegründet 1842'.
134. Se L. N. Henningsen: 'Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900'.
135. *ibid.*
136. Jfr. J. N. Lorenzen: 'Jernstøberiet i Tønder'.
137. Jfr. *Magasin von Abbildungen der Gusswaren aus der Königlichen Eisengiesserei zu Berlin*.
138. Jfr. A. Nygaard-Nilssen: *Norsk Jernskulptur* II s. 284-86, 289 f. og 299.
139. *ibid.*, I s. 162.
140. Denne oplysning hidrører fra museumsdirektør Keld v. Fol-sach, som forbereder udgivelsen af en bog om Hetsch.
141. Jfr. A. Nygaard-Nielsen: *Norsk Jernskulptur* I. s. 52, II. s. 112-27.
142. Se H. Boeck: *Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland*. s. 34-35.

Litteratur

- Adressebog for Maskin- og Jernindustrien i Danmark, Norge, Sverige og Finland* 1897.
- Aktieselskabet N. A. Christensen & Co. Nykøbing Mors 1853-1978. Nykøbing Mors 1978.
- Baggesen, August: *Den danske Stat eller Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande, samt Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg fremstillet geographisk og statistisk tillige fra et militært Standpunkt*. 2. udgave. Kbh. 1862.
- Bertouch, Rudolph: På sporet af vort ældste jernstøberi. *Lolland-Falsters historisk Samfund* 1968, 114-26.
- Bertouch, Rudolph: *Menigmands Minde*. Maribo 1971.
- Biering, Karsten: Gravlys i Danmark. *Folk og Kultur* 1972, 9-24.
- Boeck, Hector: *Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland*. Kbh. 1940.
- Brekke, E.: *Symbolernes Betydning*. Oslo 1931.
- Burchardt, Jørgen: *Provins Industri*. Faaborg 1984.
- Bæksted, Anders: *Danske Indskrifter*. Kbh. 1968.
- Bøg, Charlotte: Når Døden gæster – Danske begravelseskikke. *Chaos*. Dansk tidsskrift for religionshistoriske studier 1985, 141-56.
- Bøttiger, Emil: *Kirkegaardens Anlæg og Drift*.
- Christensen, Villads: Begravelseskikke og kirkegårdsforhold i København i ældre tid. *Festskrift i anledning af Vestre Kirkegaards 50 Aars Bestaaen*. Kbh. 1920.
- Christie, S. M.: Våre Gravminder under klassicismen. *Fortidsminder*, XXXVIII. Oslo 1954.
- Clausager, Jørgen Peder: *Industrialiseringsprocessen i Horsens*. 1974 (Upubliceret).
- Clemmensen, C. A.: *Anker Heegaards Fabriker gennem 100 Aar*. 1928.
- Dahlby, F.: *De heliga tecknens hemlighet*. 1963.
- Danmarks Kirker*. G. E. C. Gads Forlag. Kbh. 1933.
- Dansk Erhvervsliv. *Danmarks Byer i Kort og Tekst*. 1923-24.
- Deetz, J. & Dethlefsen, E.: The Doppler Effect and Archaeology: A Consideration of the Spatial Aspects of Seriation. *Southwestern Journal of Antropology* 21, 1965, 196-206.
- Deetz, J. & Dethlefsen, E.: Deaths Heads, Cherubs and Willow Trees: Experimental Archaeology in Colonial Cemeteries. *American Antiquity* 31, 1966, 502 ff.
- 125 Jahre Carlshütte*. Rendsburg 1952.
- Erlang, F. K.: *Ringkøbing Haandværkerforening, jubilæumsskrift* 1936.
- Ernst, M.: *Helsingør Jernstøberi 1845-1945*. Helsingør 1945.
- Ewald, E.: *Den Bibelske Concordantz*. Kbh. 1748.
- Exner, Johan: *Den danske kirkegård og dens problemer*. Foreningen for Kirkegårdskultur. Horsens 1961.
- Exner, Johan & Finsen, Helge: *Kirken i landskabet*. Gyldendal. Kbh. 1961.
- Falbe Hansen, V. & Scharling, W.: *Danmarks Statistik I-V*. Kbh. 1887.
- Fangel, Henrik: Jernstøberier i Haderslev 1841-1923. *Sønderjysk Månedsskrift* 55, 1979, 114-26.
- Faye, Jan: Støbejernsgravkors – et metodologisk lærerstykke. *Fortid og Nutid* XXXIV, 1987, 225-38.
- Faye, Aase: Støbejernskors. Et bidrag til gravmindernes nyere historie i Danmark. (Upubliceret afhandling til magisterkonferens). Institut for Europæisk Folkelivsforskning. 1969.
- Faye, Aase: Støbejernskors. *Vore kirkegårde* 1975, 11-20.
- Faye, Aase: Støbejern – et modemateriale fra den tidligste industri-tid. *Arv og Eje* 1976, 121-26.
- Frederiks-Værk*. Fra kanoner til Kedler, 1756-1956. De forenede Jernstøberier. 1956.
- Gammelbo, Poul: Der står på kirkegården ... *Cras*, XIX, 1978, 125-28.
- Graugaard, Esben: Holstebro Jernstøberi – grundlagt 4.11.1862. *Holstebro Museums Årsskrift* 1984, 20-34.
- Hannover, Aage: Jern- og Metalindustrien. *Danmarks industrielle udvikling*. Gjellerup. Kbh. 1943, 241-89.
- Helander, D.: *Kristna Symboler*. Sthlm. 1949.
- Henningsen, Lars N.: Jernstøberier og maskinfabriker i Nordslesvig indtil ca. 1900. *Sønderjyske Årbøger* 1982, 137-62.
- Hermansen, Victor: Et mærkeligt Gravtræ i Køge Museum. *Køge Museums Jubilæumsskrift* 1896-1946.
- Hertz, Peter: *Maleren L. A. Ring*. Gyldendalske Boghandel, Kbh. 1934.
- Holbeck, H. St.: *M. P. Allerups Efterfølger A/S*, Jernstøberi og Maskinfabrik, Odense. Gennem Hundrede Aar 1836 – 11. juni – 1936. 1936.
- Hobro nyere historie*, 1870-1890. Hobro 1941.
- Holmbo Kaad, Hanne og Nordentoft, Jesper: Jernstøberierne i Aarhus 1840-1895. Deres grundlæggelse, vækst og ejerforhold. *Erhvervshistorisk Årbog* 1985, 117-59.
- Jensen, Knud: De dødes sogn. *Folk og Kultur* 1975, 5-30.
- Johannsen, Ebbe: *Danske antikviteter af støbejern*. Nyt Nordisk Forlag. Kbh. 1982.
- Jørgensen, Aage: Danske Gravminder af Smedejern (Med indledning af Poul Halkjær Kristensen). *Danske Folkeminder* 59, 1951.
- Kisling, H. M.: *Industrien og dens pionerer i Danmark*. Borgen. Kbh. 1978.
- Knudsen, Søren: Om de gamle haandsmedede Gravkors i Bjerre Herred. *Vejle Amts Aarbøger*. 1919.
- Krog, F. A., *Vejledning i Jernstøberi*. Kbh. 1911.
- Krogh, Knud J.: *Erik den Rødes Grønland*. Nationalmuseet. Kbh. 1967.
- Kristensen, H. K.: Om landsbykirkegårdes inddeling. *Folk og Kultur*. 1976, 121-33.
- Kryger, Karin: Johannes Wiedewelts monumenter på Assistens Kirkegård. *Cras* 35, 1983, 31-45.
- Kryger, Karin: Kirkegårdsmonumenter – en truet kunstgren. *Meninghedsrådenes Blad* 3, 1982, 68-70 og 4, 1982, 115-18.
- Kryger, Karin: *Allegori og Borgerdyd*. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820. Christian Ejlers' Forlag. Kbh. 1985.

Lassen, Tyge: *Aktieselskabet De Smithske 1834-1959*. Aalborg 1959.
Le Fevre, Fritz: Søren Frich og hans fabrik. *Erhvervshistorisk Årbog* 1984, 57-102.
Lorenzen, J. N.: Jernstøberiet i Tønder. *Sønderjysk Månedsskrift* 47, 1971, 264-69.
Madsen, Herman: De gamle smedede Gravmæler. *Vore Kirkegårde* 1934.
Madsen, Herman: De gamle Støbejernsgravmæler. *Vore Kirkegårde* 1936.
Magasin von Abbildungen der Gusswaren aus der Königlischen Eissengieserei zu Berlin. Berlin 1819-23. Hefte 1-8.
Murtfeld, Ludvig: Det Varde som forsvandt. *Varde Avis?* Aar?
Møller, J. S.: Død og Begravelse. *Fester og Højtider i gamle Dage* I, 1929, 239-491.

Nielsen, Axel: *Industriens Historie i Danmark* I-III. 1820-1870. Kbh. 1944.

Nordahl-Petersen, A.: *Aktieselskabet H. Rasmussen & Co. Frederiksgades Jernstøberi og Maskinfabrik*. 1856 – 13 de Maj – 1931. Odense 1931.

Nygaard-Nilssen, A.: *Norsk Jernskulptur*. I-II. Oslo 1944.

Raasschou-Nielsen, Inge Vibeke & Munk, Jens Peter: *L. A. Ring*. Katalog Ordrupgaard 1984.

Randløv, A.: *Møller og Jochumsen A/S 1857-1932*. Horsens 1932.

Rasmussen, Holger: *Slagelseslægten H. Rasmussen & Sønner med flere ca. 1800-1950*. Slagelse 1952.

Rawert, O. J.: *Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i København med nærmeste Omegn*. Kbh. 1847.

Rawert, O. J.: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de Ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*. Kbh. 1850.

Redlefsen, Ellen: Die Kunsttätigkeit der Flensburger Kaufleute Andreas Christiansen sen. und jun. und die Spiegelgrotte. *Nordelingen* 33, 1964, 13-44.

Ribe Jernstøberi. Ribe 1848-1948. Ribe 1948.

Richter, V.: *100 Aars Dødsfald (1791-1890)*. Kbh. 1901.

Rindholt, S.: *Morsø Støbegods i Hundrede Aar*. 1953.

Secher, K. (red): *Ligbrændingens Historie i Danmark*. Kbh. 1931.

Statistisk Tabelværk: *Tabeller over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Danmark*. 1850-1970.

Statistisk Tabelværk: *Folketælling*. 1850-1970.

Steensberg, Axel & Østergaard Christensen, J. L.: *Store Valby*. Historisk-Arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjøland. Kbh. 1974.

Tholle, Johannes: De Dødes Haver. *Gads Danske Magasin* 1923, 563-82.

Tholle, Johannes: *Den danske Begravelsesplads' historiske Udvikling*. 1925.

Tholle, Johannes: *Den stille havs historie*. Frederiksberg 1961.

Thomsen, Albert: Om Gravgitre. *Vore Kirkegårde* 1931, 13-15.

Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark* I-V. Kbh. 1858-60.

Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig* I-II. Kbh. 1861-64.

Trap, J. P.: *Danmark* I-XIV. Kbh. 1958-70.

Tønsberg, Jeppe: Gravkors af støbejern. *Fra Ribe Amt*. Udgivet af Historisk Samfund fra Ribe Amt. 12, 1981. 91-100.

Uldall, Kai: Gravtræ og Gravramme. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1931, 41-52.

Vaagt, Gerd: Die Maschinenwerkstatt und Eisengiesserei Dittmann und Jensen in Flensburg, gegründet 1842. *Die Heimat* 87, 1980, 2-8.

Valeur, A. T.: *Herning fra 1852-1888*. Aarhus 1888.

Vitus, Gay: Guds Agre. *Ligbrændingens Historie i Danmark*, red. af Secher, K. Kbh. 1931. 31-200.

Vore Kirkegårde. Tidsskrift udgivet af Foreningen for Kirkegårds-kultur. 1920-

Willerslev, R.: *Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880*. Kbh. 1952.

Zeuthen, Niels: Fra Pasilac's barndom. *Skueglasset*. Personaleblad for Pasilac A/S, marts, maj, august, oktober 1985 og januar 1986.

Utrykte kilder

Fabrikslisterne, 1855. Rigsarkivet.

Industritællingen 1872. Rigsarkivet.

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser: Spørgelisten Død og Begravelse. 1953.

Nielsen, Axel: Samlinger til Industriens Historie i Danmark. Ny kgl. Sml. 3990 4° III.

Priskuranter

J. A. Hermansens Sønner, Jern og Metalstøberi, Maskinfabrik & Keldsmedie, Næstved. 1904. Svendborg & Omegns Museum.

Frederikshavns Jernstøberi & Maskinfabrik (Brødr. Houmøller). August 1901. Svendborg & Omegns Museum.

Müller & Jochumsen, Horsens. Ca. 1860. Møller & Jochumsen A/S. Horsens.

Anker Heegaard, Blaagaard og Frederiksværk. Ca. 1895. Frederiksværkegnens Museum.

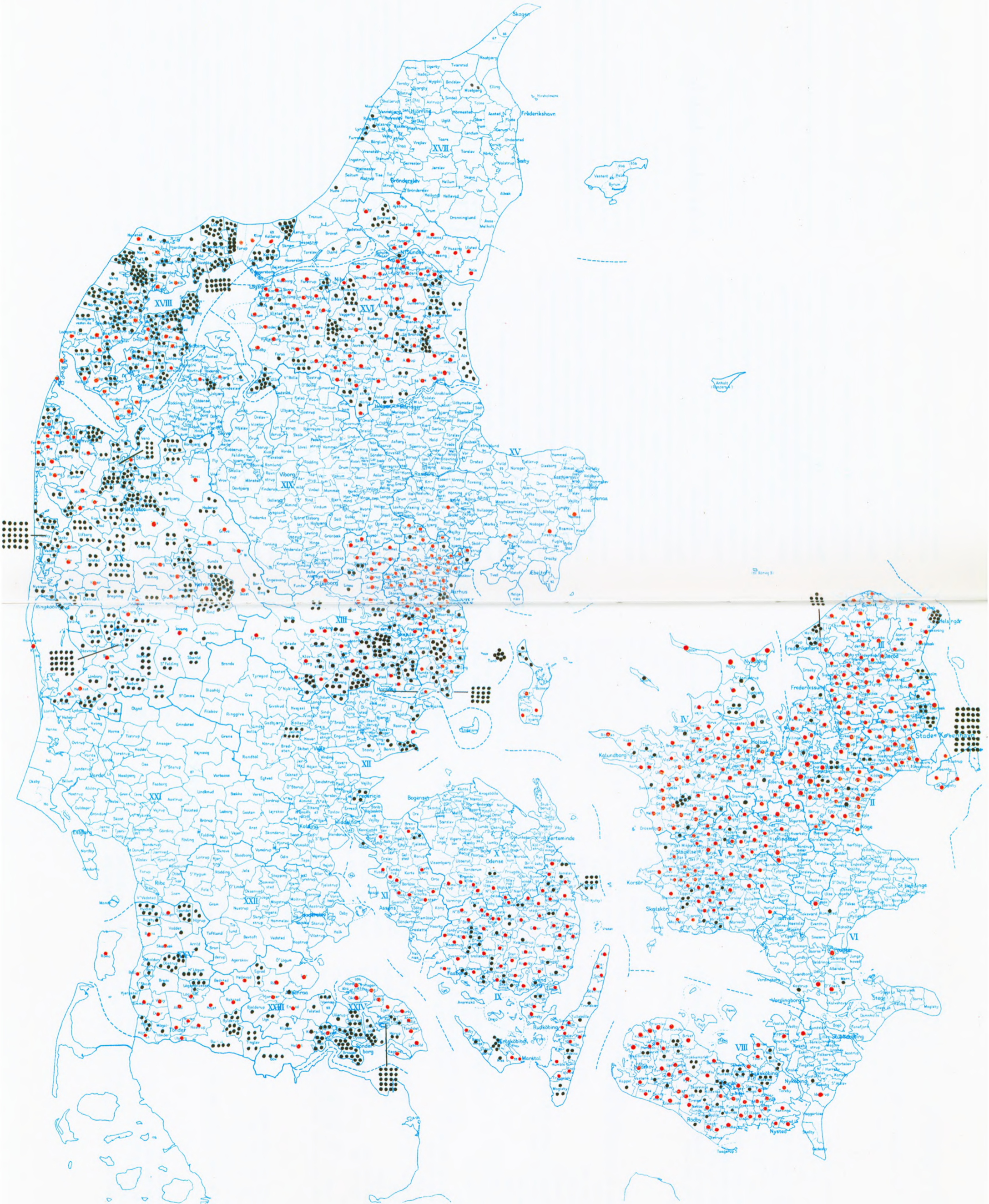
Holstebro Jernstøberi og Maskinfabrik. 1890, 1906, 1909, u.å. Lokalhistorisk Arkiv for Holstebro Kommune.

N. A. Christensen & Co. 1888, 1893, 1900, 1905. Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Carlshütte, Rendsburg. Ca. 1835, 1887, 1887, 1926. Ahlmann-Carlshütte KG. Rendsburg.

Chr. Christensens Metal og Jernstøberi i Aarhus. Ca. 1850. Købstadsmuseet, Den Gamle By, Århus.

De Smithske Jernstøberier & Maskinværksteder. Aalborg. 1880-90? Udstillings-Avis for H. C. Lunge's Maskinfabrik og Jernstøberi i Sorø (grundlagt 1844) 1894. Det kgl. Bibliotek.

Stedregister

Alle numrene henviser til kataloget

- A**
Adsbøl (Aab) 14, 35, 168
Als (Aal) 210, 244, 249, 252, 291
Alsted (Ti) 93, 94, (276 el. 290), 303, 310, 311
Alstrup (Aal) 141, 210, 252
Arnborg (Ri) 280
Arninge (Ma) 147
Arrild (Tø) 274
Arup (Ti) 82, (276 el. 290), 320
Asminderød (Fr) 109
Asp (Ri) 140, 173, 260, 301, 308
Augustenborg (Sø) 19, 114, 130, 169, 207, 226, 227, 308, 364
Avlum (Ri) 45, 260, 303
Avnslev (Sv) 89
- B**
Barrit (Ve) 174
Biersted (Aal) 49, 92, 248, 249, 269, 315
Bislev (Aal) 268
Bjergby (Ti) 93, 94
Bjernede (So) 165
Bjolderup (Aab) 95
Blidstrup (Ti) (276 el. 290), 303, 311
Boddum (Ti) (276 el. 290), 317
Borbjerg (Ri) 260
Bording (Ri) 105
Bov (Aab) 72, 227, 294
Bovense (Sv) 20, 303
Branderslev (Ma) 86
Brede (Tø) 77
Bregninge-Tåsinge (Sv) 62, 194
Bregninge-Ærø (Sv) 138
Brejning (Ri) 139, 140
Broager (Sø) 11, 67, 71, 75, 78, 79, 216, 229, 249, 254, 277, 316, 326, 353
Brudager (Sv) 288
Buderup (Aal) 135, 249
Burkal (Tø) 90, 97, 116
Bust (Ti) 317
Bylderup (Tø) 68, 73, 115, 227, 249
Bølling (Ri) 92, 93, 94, 139, 263, 276, 303
- D**
Dejbjerg (Ri) 21, 140, 261, 263
Dover (Sk) 104, 129, 272, 327
Dybbøl (Sø) 26, 27, 127, 308, 309
Døstrup (Aal) 118, 126, 210
Døstrup (Tø) 76, 149, 153, 212, 265, 267
- E**
Egebjerg (Ho) 183, 185
Eggeslevmagle (So) 199, 211
Egvad (Ri) 140, 146, 220, 285
Egvad (Aab) 227
Ejerslev (Ti) 303, 310
Ejsing (Ri) 154, 234, 236, 260, 261
Espe (Sv) 321
Estvad (Ri) 260
- F**
Farsø (Aal) 317
Faster (Ri) 140, 144, 262
Felsted (Aab) 302
Fjaltring (Ri) 10, 111, 120
Flade (Ti) 143, 144, (276 el. 290), 303, 305, 311
Flejsborg (Aal) 317
Fløng (Kø) 111
Flynder (Ri) 144, 173, 260
Fovsing (Ri) 261
Foulum (Aal) 252
Fredericia 68, 215
Fræer (Aal) 248, 252
Frøslev (Ti) 144
Fuglse (Ma) 159
Furreby (Hj) 133
Føllenslev (Ho) 19
Føns (O) 150
Føvling (Sk) 196
Fåborg (Sv) 23, 192, 303
- G**
Gammelsogn (Ri) 261
Gangsted (Sk) 106, 195, 207
Gentofte (Kø) 111, 131, 179, 202, 296
Gerlev (Fr) 295
Gettrup (Ti) 120, 183
Gimlinge (So) 315
Gimsing (Ri) 94
Giver (Aal) 251, 317
Gjellerup (Ri) 65, 105, 106, 113, 129, 173, 209, 262, 272, 278, 279, 289, 290, 303
Gjøl (Hj) 243
Glim (Kø) 207
Glud (Ve) 104, 105
Gravlev (Aal) 210, 244, 247, 318
Grevinge (Ho) 30
Grinderslev (Vi) 276
Grynderup (Aal) 210
Grædstrup (Sk) 196
Græshave (Ma) 288
Gudme (Sv) 31
Gudum (Ri) 162
Gudum (Aal) 243, 244
Gørding (Ri) 240, 260, 261, 308
Gøttrup (Ti) 249, 317
- H**
Haderup (Ri) 142, 144, 260, 308
Halsted (Ma) 189

Handbjerg (Ri) 173
Hanning (Ri) 139, 220
Harboør (Ri) 243, 283, 306, 315
Harndrup (O) 132, 149
Harring (Ti) (276 el. 290)
Havrebjerg (Ho) 296
Hee (Ri) 231
Helsingør (Fr) 3, 4, 179, 180, 202, 206, 221
Heltborg (Ti) 120, 317
Hillerslev (Ti) 303
Hillested (Ma) 189
Hjartemål (Ti) (276 el. 290)
Hjerm (Ri) 303
Hjerpsted (Tø) 224
Hjortdal (Ti) 82, 317
Holbæk (Ho) 315
Holeby (Ma) 181
Holmstrup (Ho) 182
Holstebro (Ri) 260
Holsteinsborg (So) 186
Hornborg (Sk) 195
Horsens (Sk) 64, 98, 104, 105, 119, 175, 298, 327, 341, 352, 355
Hoven (Ri) 220, 256, 276
Humlum (Ri) 192
Hundborg (Ti) 82, 120, 125, 320
Hune (Hj) 268
Hunstrup (Ti) 125, 276, 320
Hunseby (Ma) 110, 189
Hurup (Ti) (276 el. 290)
Husby (Ri) 57, 58, 121, 139, 140, 144, 231, 239, 261, 263, 305
Hvidbjerg-Mors (Ti) 144
Hvidbjerg-Vestenå (Ti) 320
Hviding (Tø) 222
Hvirring (Sk) 98, 104, 105, 119, 174
Hygum (Ri) 261
Hylke (Sk) 119
Højrup (Tø) 6, 171
Højer (Tø) 46, 224
Høje Tåstrup (Kø) 313
Hørby (Aal) 210
Hørdum (Ti) 146, 284
Hørsholm (Fr) 184, 190, 280
Hørup (Sø) 149, 217

I

Idum (Ri) 133, 260, 262, 301, 308

J

Jannerup (Ti) 120, (276 el. 290) 320
Jelling (Ve) 282, 299, 303
Julianehåb (Gr) 154, 178, 190, 207
Jørsby (Ti) 144

K

Kallerup (Ti) 82, 120, (276 el. 290)
Kalundborg (Ho) 61
Kappel (Ma) 148
Kastrup (P) 167
Kattrup (Sk) 282
Ketting (Sø) 307, 308
Kettrup (Ti) 249, 317
Kirke-Skensved (Kø) 252

Kirke Stillinge (So) 200
Klakring (Ve) 105, 196, 299, 327
Kliplev (Aab) 122
Klitmøller (Ti) 120
Komdrup (Aal) 243, 244
Kongens Lyngby (Kø) 96, 161, 296, 297
Kongsted (Pr) 152
Krummerup (So) 165
Kullerup (Sv) 334
Kvislemark (So) 102
Kværndrup (Sv) 272
København
Assistens kirkegård 2, 8, 12, 52, 59, 91, 138, 159, 164, 178, 179, 201, 202, 205, 208, 257, 295, 330, 340, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 351, 356, 357, 358
Christianskirken 332
Den Reformerte Kirke 180
Frederiksberg kirkegård 1, 5, 159, 212, 280, 319, 342
Garnisons kirkegård 136, 203
Holmens kirkegård 53, 54, 182, 308
Trinitatis kirke 339
Kaastrup (Ti) 120, 320

L

Lild (Ti) 82, 120, 147, 290, 303, 317
Lillerup (Sk) 336
Lillevorde (Aal) 243
Lindelse (Sv) 87, 88, 172
Linnerup (Sk) 99, 174, 213
Linå (Sk) 272
Lomborg (Ri) 260, 266
Louns (Aal) 134
Lundby (Kø) 287
Lyne (Ri) 220
Lyngby (Hj) 133
Lyngby (Aal) 210, 243, 248
Lødderup (Ti) 312
Løgumkloster (Tø) 219, 226, 253
Lønborg (Ri) 139, 223

M

Maribo (Ma) 47, 180, 181, 189
Magleby (Sv) 7, 191
Majbølle (Ma) 19, 188, 292
Malle (Aal) 134
Mejrup (Ri) 32, 260, 261, 262, 303, 308
Melby (Fr) 37, 38, 40, 60, 85, 255
Mern (P) 179
Mjolden (Tø) 114
Mollerup (Ti) 303
Mou (Aal) 243, 245
Måbjerg (Ri) 233, 261, 303, 304
Mårslet (Aar) 286

N

Navr (Ri) 261
Nebbelund (Ma) 181
Nees (Ri) 260
Nim (Sk) 104
No (Ri) 140, 303
Nors (Ti) 303, 320
Nyborg (Sv) 80, 149, 288, 303
Nybøl (Sø) 41, 170, 219, 226, 229, 360

Nykøbing Mors (Ti) 93, 94, 303
Nysogn (Ri) 239
Nørhaa (Ti) 120, 248
Nørre Asmindrup (Ho) 183
Nørre Felding (Ri) 260
Nørre Kongerslev (Aal) 243, 248
Nørre Løgum (Tø) 166, 219
Nørre Nissum (Ri) 93, 120, 161, 243, 260, 305, 308
Nørre Omme (Ri) 139, 260, 308
Nørre Snede (Sk) 105, 328
Nørre Vium (Ri) 239, 260, 290

O

Odder (Aar) 98, 174, 298, 299
Ovsted (Sk) 104, 105, 106, 273, 328
Oue (Aal) 210

R

Radsted (Ma) 81, 84, 107, 361, 362
Randerup (Tø) 153
Rakkeby (Ti) (276 el. 290)
Rejsby (Tø) 103, 237
Resen (Ri) 248, 260
Ribe (Rb) 90, 153, 212, 331
Rind (Ri) 261, 262, 272, 301
Ring (Sk) 174
Ringe (Sv) 131
Ringkøbing (Ri) 70, 139, 239
Ringsebølle (Ma) 47
Rinkenæs (Aab) 71, 114, 118, 227, 277
Rise (Sv) 271
Rold (Aal) 252
Rom (Ri) 183, 260
Roskilde (Kø) 159, 204, 258, 349
Roslev (Vi) 303
Rostrup (Aal) 108
Rudbjerg (Hj) 133
Ryde (Ri) 314
Rye (Sk) 272
Ræer (Ti) (276 el. 290)
Rødby (Ma) 152
Rønbjerg (Ri) 232
Råsted (Ri) 260

S

Sahl (Ri) 144, 260
Sakskøbing (Ma) 207
Sandholdts Lyndelse (Sv) 112, 212, 280
Sebber (Aal) 143, 242
Sejerslev (Ti) 144, 303, 305
Sejlfjord (Aal) 92, 243, 250
Sinding (Ri) 204, 260, 261, 262, 289
Sir (Ri) 260
Sjørring (Ti) 120, 293
Skanderborg (Sk) 98, 129
Skannerup (Sk) 105
Skarrild (Ri) 139, 261, 324
Skellerup (Sv) 259
Skibby (Fr) 295
Skinnerup (Ti) 320
Skivum (Aal) 144, 210, 249, 317
Skjoldborg (Ti) 120, 125, 314, 317
Skyum (Ti) 120

Skørring (Ma) 147, 292
Skaarup (Sv) 338
Slemminge (Ma) 189
Snedsted (Ti) 120
Snebjerg (Ri) 260, 261, 272, 289, 290
Snoldelev (Kø) 303
Solbjerg (Ti) 93, 94, 143, 144
Solbjerg (Ho) 17
Sottrup (Sø) 13, 28, 29, 67, 79, 249, 359
Spandet (Tø) 90, 222, 238, 241
Staby (Ri) 139, 260, 262, 269
Stadil (Ri) 301
Stauning (Ri) 139
Stenild (Aal) 210, 252
Stenmagle (So) 184
Stilling (Sk) 176
Stokkemærke (Ma) 19, 292
Store Brøndum (Aal) 270
Strellev (Ri) 144
Svallerup (Ho) 275
Svendborg (Sv) 181
Sundby (Ti) 93, 94
Sunds (Ri) 177, 272, 290
Sæby (Ho) 97, 197, 335
Sædding (Ri) 140, 173, 261, 301
Søllinge (Sv) 19
Søllerød (Kø) 158
Sønderborg (Sø) 42, 124, 216, 228, 322, 325
Sønder Bork (Ri) 220, 304
Sønder Borris (Ri) 173, 260, 281, 304
Sønder Dråby (Ti) 303
Sønder Felding (Ri) 220
Sønderhaa (Ti) 317
Sønder Lem (Ri) 139
Sønder Nissum (Ri) 18, 139, 260, 283, 301, 308
Sønder Skast (Tø) 153
Sønderup (Aal) 210, 248, 251
Sønder Vissing (Sk) 195, 272
Sønder Vium (Ri) 146, 220, 285
Søvind (Sk) 119, 300

T

Tamdrup (Sk) 105, 106, 160, 174, 273
Tersløse (Ho) 43, 44
Them (Sk) 104, 113, 272
Thise (Vi) 236
Thorup (Aal) 135
Tilsted (Ti) 120
Timring (Ri) 260
Tinglev (Tø) 68, 122, 218
Tiset (Aar) 350
Tjørring (Ri) 260, 261
Tolstrup (Sk) 196
Torslunde (Ma) 47
Torsted (Ri) 139, 173, 261, 263
Torsted (Ti) 120, 125
Torup (Fr) 51
Tranekær (Sv) 193
Trige (Aar) 65
Tullebølle (Sv) 354
Tunø (Aar) 230, 231
Tyrsting (Sk) 119
Tæbring (Ti) 144
Tølløse (Ho) 204

Tømmerby (Ti) 120, (276 el. 290), 320
Tømmerup (Ho) 187
Tørring (Ri) 55, 56, 284
Tåning (Sk) 98, 106, 156, 174, 327

U

Udby (Ho) 138
Uge (Aab) 216
Ulfborg (Ri) 260, 261, 262, 301, 308
Ulkebøl (Sø) 123, 217, 363
Ullerup (Sø) 15, 16, 264
Ulstrup (Aal) 249, 269

V

Vang (Ti) (276 el. 290)
Valsgård (Aal) 210, 252
Vadum (Aal) 249
Varnæs (Aab) 19, 74, 100
Vedersø (Ri) 139, 155
Vedslet (Sk) 196
Veggerby (Aal) 243, 244, 248, 249
Vejby (Fr) 255
Vejle (Sv) 25
Vejerslev (Ti) 144
Vejrum (Ri) 260, 261, 303, 308
Velling (Ri)
Veng (Sk) 365
Venø (Ri) 308
Vesløs (Ti) 82, 120, (276 el. 290), 320
Vester Assels (Ti) 303
Vesterborg (Ma) 147, 292, 333
Vester Hornum (Aal) 317
Vester Skerninge (Sv) 151, 214
Vester Torup (Ti) 120
Vester Vandet (Ti) 120, 125, (276 el. 290)
Vestervig (Ti) 303, 317
Vester Aaby (Sv) 63
Viby (Aar) 50, 230, 246
Vigsø (Ti) 183
Vilsted (Aal) 317
Vind (Ri) 260, 261, 262
Vindblæs (Aal) 317
Vinderød (Fr) 33, 34, 36, 39, 48, 221
Vinding (Ri) 9, 144, 272
Visby (Ti) 120

Vitten (Aar) 230
Vodder (Tø) 235
Voel (Sk) 272
Vognsild (Aal) 108, 251, 252
Vokslev (Aal) 157, 210, 243, 252
Volsted (Aal) 248, 249, 252
Vorgod (Ri) 128, 139
Vorupør (Ti) 320
Vrads (Sk) 105
Vust (Ti) 120, 249
Værsløv (Ho) 319
Våbensted (Ma) 107, 178

Y

Yding (Sk) 24, 327

Æ

Ærøskøbing (Sv) 66, 71, 149, 163, 337

Ø

Ølby (Ri) 260, 261
Ølstrup (Ri) 139
Ørbæk (Sv) 137, 214
Ørding (Ti) 144
Ørre (Ri) 260
Ørridslev (Sk) 98, 104, 105, 119, 329
Ørslev (So) 198
Ørum (Ti) 317
Øsløs (Ti) 143, (276 el. 290), 315, 317, 320
Østbirk (Sk) 98, 174
Øster Assels (Ti) 303, 311
Øster Hæsinge (Sv) 22, 303, 323
Østerild (Ti) 120, (276 el. 290)
Øster Jølby (Ti) 303
Øster Løgum (Aab) 227
Øster Skerninge (Sv) 147
Øster Vandet (Ti) 120, (276 el. 290)

Å

Aadum (Ri) 139, 146, 220, 285
Aars (Aal) 210
Aarestrup (Aal) 252
Aastrup (Sv) 101, 149

